

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

SZABÓ T. ATTILA

ANYANYELVÜNK ÉLETÉBŐL

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK CIKKEK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

SZABÓ T. ATTILA
ANYANYELVÜNK ÉLETÉBÖL

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

SZABÓ T. ATTILA

ANYANYELVÜNK ÉLETÉBŐL

VÁLOGATOTT TANULMANYOK, CIKKEK

I

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

KRITERION KÖNYVKIADÓ
BUKAREST 1970

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

43.619/1
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
Bb 6143/1970
LELTÁRI SZÁM

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

FELESÉGEMNEK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ELŐLJÁRÓ BESZÉD

A nyelvészetről mint érdektelen, száraz, dogmatikus tudományról és a nyelvészekről mint e tudományszak szürke, unalmas, vaskalapos képviselőiről divatozó, meglehetősen általános vélekedés ismeretében e sorok írójának igazán álmában sem fordult meg fejében az a szerénytelen gondolat, hogy négy évtized óta elszórtan napvilágot látott dolgozatai, cikkei együttes megjelentetésének igényével kiadói ajtókon kopogtasson. Éppen ezért valóban váratlanul érte az Irodalmi Könyvkiadó vezetőségének az a kitüntető felszólítása, hogy rendezze sajtó alá tanulmányai, cikkei válogatott gyűjteményét.

Nem szerénység vagy álszerénység tartott vissza az önajánlgató lépéstől, és nem az késztetett a felszólítás után sem az ilyen feladat elől való kezdeti húzódozásra. Aki — mint magam — már átlépte „a fiatal kor legfelső határát", a tűnő élet során a halk elismeréstől el nem kényeztetve, de el sem kábítva, lehet annyira kétkedően józan, hogy világosan lássa saját tudományos-irodalmi tevékenységének szűkkörűen „szakmai" jellegét. Ezért magam is már a terv felvetődése pillanatában tudtom tudtam, hogy a nyelvtudomány körébe tartozó közleményeim tekintélyesebb része tagadhatatlanul merő adatközlés, sőt a többi is jobbadán nyelvészeti részletkérdéseknek adatokban bővelkedő, szakszerű feldolgozása. Éppen az ilyenféle közlemények késztethetik aztán a kívülállót — joggal-jogtalanul — arra a nyelvtudományt és a nyelvészeket illető nem nagyon felemelő vélekedésre, amelyre e sorok kezdő mondata utal. Nyelvtudományi munkásságomban csak az eredetileg is szélesebb körű érdekkeltés célzatával íródott nyelvhelyességi-nyelvművelő közlemények azok, amelyek annak idején — talán — valamelyes érdeklődést válthattak és válthat-

nak esetleg ezután is ki legalább az olyan olvasóban, akinek anyanyelvi igényessége túlterjed a mindennapi nyegle csevegések nyelvi nemtörődömségének szűk korlátain.

Ilyenféle kétségek között hánykódva, némi meggondolatlansággal végül is vállaltam a hívságos feladatot. Hálával kell most itt elöljáróban megemlítenem, hogy a Kiadó munkámban teljesen szabad kezet engedett mind a válogatás szempontjai, mind pedig az anyag elrendezése tekintetében. Csak két enyhe óhajtásként kifejezett kívánalom hangzott el a szerkesztőség részéről. Az egyik az, hogy az első kötetben előszószerűen pályámról és vele kapcsolatban a kutatóélet szépségeiről, vesződségeiről „tegyek vallomást". A második kívánság arra vonatkozott, hogy a tervezett válogatás köteteibe mentől több szélesebb körű érdeklődéssel is számoló közlemény kerüljön a „szakállasabbak" mellé.

Nem volt kétségem afelől, hogy e két, egyébként egészen érthető kiadói kívánalom teljesítése egyáltalában nem teszi számomra könnyűvé a feladat elvégzését. Ami az első kívánság teljesítésének nehéz voltát illeti, be kell vallanom: nem valami nagy hajlamot érzek arra, hogy kapva kapjak a magam személye előtérbe állításának kínálkozó alkalmain. Azt tartom ugyanis, hogy a kutató esetében nem a személyi pálya alakulása, a külső történésekben szegényes, szürke, vesződséges életmenet felvázolása, hanem csak merőben maga az elért eredmény a fontos. Előre láttam hát: már az első kívánalmat is nagyon nehéz teljesítenem. Nem látszott azonban semmivel sem könnyebbnek a második óhajhoz való igazodás sem, hiszen tudván tudtam: nekem közérdekűbb közleményem, mint már jeleztem, a nyelvhelyességieken, nyelvművelőkön kívül alig-alig van. Hogy mégis legalább valamit tegyek az ilyen irányú óhaj teljesítése érdekében is, kénytelen voltam a kötet sajtó alá készítése közben néhány olyan kérdésről szóló új cikket írni, amely kérdések, feltehetőleg, általánosabb érdeklődésre tarthatnak számot. A kiadói kívánalom valamelyes valóra váltásaként született aztán meg a kötetek végleges terve olyan formában, hogy mindenik kötet közleményeinek élcsoportjába a jórészt újonnan írt, illető-

leg átdolgozott népszerű nyelvészeti cikkek és a régebbi-közelebbi keltezésű nyelvhelyességi, nyelvművelő jellegűek sorolódjanak bele. Mi tagadás benne: ezzel az ilyenfajta közlemények sovány bőségszaruja ki is apadt. Így aztán a következő csoportok dolgozatai, cikkei jórészt csak olyanokhoz szólanak, akiket a nyelvi élet múltjának és jelenének egyes részletkérdései, illetőleg részleteredményei, valamint az ilyenféle vizsgálódásban alkalmazott módszerek is érdekelnek.

A mások és magam általtásának kerüléséből fakadó őszinteséggel nem elriasztani, csupán — kertelés nélkül — előzetesen tájékoztatni akarom az olvasót: mit keressen és mit *ne* keressen a kötetekben. Mindenekelőtt nem rekedhet a figyelem körén kívül az a tény, hogy az itt és később megjelenő válogatás egyes darabjai nem előre kialakított terv szerint íródtak, hanem szakadatlan kutatómunka közben a ma és a múlt nyelvével való állandó ismerkedés, eszmélkedés, küszködés során felvetődő kérdések megoldási kísérletei-, módszerbeli próbálkozásaiként kerültek ki a toll alól. Nem lehet hát velük az akadékoskodó „Miért éppen ez?" vagy a „Miért éppen így?" kérdést szegezni szembe. Ennek ellenére e válogatásos, gyűjtelékes kötetek egy tudományszakon, a nyelvtudományon belül maradva, remélhetőleg mutatják azt, hogy minden mozaikszerűség, töredezettség, tárgyválasztásbeli tervszerűtlenség ellenére is a besorolt dolgozatok és cikkek bizonyos állandó, célosan határozott irányú nyelvi—nyelvtudományi érdeklődés és a nyelvészeti kérdésekben a lényeget illetően változatlan, alapvető szemléleti-módszerbeli magatartás szülötteiként kívánkoztak napvilágra.

Mindez természetszerűen kapcsolatban van annak a pályának külső és főként belső alakulásával, amely pályának e közlemények irodalmi lecsapódásai. Az ifjúkori eszmélkedés kora kezdetéig visszanyúló nyelvi érdeklődés ellenére az induláskor mégsem az akkor még számomra is száraznak, szürkének tetsző nyelvtudomány művelése iránt éreztem hajlamot. A fiatalabb lelket színesebb voltával inkább vonzó irodalomtörténet, történettudomány, bölcselet, társadalomkutatás és néprajz érdekességeinek igézetében élve, csak nagy tudós-

emberi egyéniségek hatására fordult érdeklődésem végül is egy életre szóló, célos határozottsággal a nyelvészet és csak későn kanyargózott véglegesen éppen a nyelvtörténet irányába. Mikor — immár több mint négy évtizede — Tavaszy Sándor bölcs előrelátásból fakadó ösztönzésére megismerkedtem a levéltári kutatás szépségeivel, a múlt életét, alakjait, jelenségeit élő, leplezetlen közelségből szemlélve, kezdetben inkább a történelem vonzott, hogy aztán rövidesen Kristóf György meg György Lajos hatására, másrészt meg belső, egyéni hajlamból is az irodalomtörténet mezején tegyek botladozó lépéseket. A huszas évek végétől és a következő évtized elejétől kezdve, még a kissé romantikus, szinte-szinte narodnyik lelkületből táplálkozó falukutató mozgalom megindulása és erőrekapása előtt, majd utóbb e mozgalom tevékeny, de egyre józanodó látású résztvevőjeként a népi életnek korunkbeli tudományos kérdései is munkára késztőn érdeklődési körömbe kerültek. Ennek az időszakasznak is van nem egy, a később választott szaktudomány területén jócskán kívül eső társadalomtudományi, néprajzi közleményekben rejtekező irodalmi lecsapódása. A legállandóbb és munkásságomnak döntő irányt adó személyi hatást mégis a két nagy mesternek: Kelemen Lajosnak a levéltári kutatás bűvöletében és Csűry Bálintnak a népnyelv kitartó búvárlatában eltöltött puritán élete és nemes példája jelentette számomra. Az ő hatásuk nyomán fordult az ifjúkori nagyotakarások kezdeti tervtelen, balga csapongásában hánykódó életem határozottan a *nép jelenkori és múltbeli kérdéseinek vizsgálata* felé. Kelemen Lajos emberi-tudósi hatását a kérdéseknek történeti változásaikban, időbeli folyamataikban való szemléletén, a kínzó önkritikai magatartás áthagyományozásán és — mindenekelőtt — egy életre szóló levéltári érdeklődésen kívül főként a *helynévtörténet* területén tett határozott, új irányulású lépések és a *nyelv* meg a *népi élet történeti kérdései* iránti kitartó, beható érdeklődés mutatja. A másik nagy tanár: Csűry Bálint személyes hatása nyelvész-pályám kezdetén a *nyelvjáráskutatás* gyakorlati végzésének útján indított el és tartott rajta mindaddig, míg az időközben felnövekvő új nemzedékek

nagyra hivatott és céltudatosan egyirányú érdeklődést mutató csoportjai e kérdéskör korszerű és kimagaslóan eredményes művelésével fölöslegessé nem tették a magam ilyen irányú további munkálkodását. Éppen ezért a nyelvjárások jelenkori kérdéseinek vizsgálata helyett a tájnyelvi jelenségek kutatása vonatkozásában már jó ideje szinte kirekesztőleg csak a nyelvjárástörténeti előzmények búvárlatát tekintem a magam számára halasztathatatlan és egyben izgalmas feladatnak.

Az a bizonyos előbb említett állandó nyelvi-nyelvészeti érdeklődés a magam életútján tehát csak így, v á l t o z á s a i b a n: a kutatókör bizonyos mérvű, időnkénti átrétegzésének szükségessége ellenére is megmutatkozó azonosságban, határozottságban jelentkezett és jelentkezik. Jóval változatlanabb és megingathatatlanabb az a szemléleti, eljárás-módbeli alap, amelyről egész életem folyamán, kezdetben természetesen csak derengő tudatossággal, az évek sodrában egyre célosabb, egyre szilárdabb meggyőződéssel néztem, nézem, vizsgálom a nyelv jelenének és múltjának elém vetülő kérdéseit. Magam is úgy látom, ahogy a magyar nyelvtörténészek nagy mestere, Pais Dezső már csaknem három évtizede megállapította: a nyelvi valóság önkéntes röghöz kötöttjeként magam valóban nem a „képzelet-eresztő nyelvész típusa" vagyok. Ellenkezőleg: mindig arra törekedtem és arra törekszem, hogy a történeti és a jelenkori adatok mentől gazdagabb sorozatát egybehordva, magukból az adalékokból szinte önként kerekedjék ki a magyarázat, a megfejtés, és ne a feltett, kikövetkeztetett nyelvi adatok ingoványából vezessen csuszamlós csapásokon át a bizonytalanságok kusza bozótjába az út. Való igaz: m a g a m — mentől szélesebb körű adatgyűjtéssel — m i n d i g ú j, é r i n t e t l e n a n y a g f e l t á r á s á t t a r t o t t a m és tartom elsődlegesen elvégzendő f e l a d a t o m n a k ma is. E szilárd meggyőződés, ez állandó szemléletmód gyakorlati érvényesítésének vágyától hajtva, adtam rá magam már jó néhány évtizede — egyebek mellett — az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és az Erdélyi Szótörténeti Tár máig már az egy millió nyelvi adalékot jóval meghaladó anyagának egybehordására. S noha ilyen alapokon nyugvó, ilyen szemléletű munkálkodásom miatt

avatottak és avatatlanok részéről az „adatgyűjtő" és az „adatközlő" — nem éppen mindig kitüntető célzattal hírlelt — minősítéssel unos-untalan találkoztam — mint általában mindennemű értetlenség — csak konok elszántságot váltott és vált ki bennem: haladtam és haladok tovább a mások meg magam kezdette-törte csapáson a helyesnek vélt, távolin igézetes-ígéretes cél felé. Ezért van az, hogy a most és itt egybehordott tanulmányok darabjai között alig-alig van olyan, amely ne bőséges, nemritkán zsúfolt adatolással került volna ki a toll alól.

A nyelvi valóság gúzsában, nyűgében élve, érthető munkásságomnak egy másik, folyamatosan jellemző vonása is. Az tudniillik, hogy engem kora-kezdettől tudatos, célkitűzésszerű határozottsággal elsősorban a szülőföld és közelebbről a mindenkori közvetlen földrajzi-társadalmi környezet jelenségei érdekeltek és érdekelnek szenvedélyesen ma is. E tekintetben a finn példa is iránymutató volt számomra. A finn kutatás a múlt század vége tájától azzal jutott egyes területeken a világ tudományosságának élvonalába, hogy — a társadalomtudományok vonatkozásában — elvszerű következetességgel érdeklődését főleg a saját maga, valamint a rokon népek, a finnugorság kérdéseire korlátozva alakította ki tudománypolitikai célkitűzéseit, kristályosította ki ilyen irányú munkálkodás során egyetemes jelentőségű vizsgálódási módszereit. A magam kutatói tevékenységében — egy ember életének parányi keretei közé szorultan — az ehhez hasonló célranézés abban a formában jelentkezett, hogy egész munkásságom folyamán szinte kirekesztőleg csak olyan kérdések foglalkoztattak, amelyeknek megoldása egyben szűkebb földrajzi-nyelvi környezetem népi-társadalmi múltjának és jelenének felderítése felé is újabb meg újabb lépések megtételét jelentette.

Innen van az, hogy — a megjelenendő kötetek darabjainak tanúsága szerint is — főként a két neveltetési hely: Dés és Kolozsvár meg tanári működésem kezdeti szakaszának két állomása, Nagyenyed és Zilah, valamint e pontok környéke, később a kutatási térül választott Kalotaszeg, Közép-Erdély, a székelység és a moldvai csángóság nyelvi-népi, néprajzi és történeti jelenségei állot-

tak munkásságomnak egész folyamán érdeklődésem középpontjában, úgy azonban, hogy a felvetődő kérdések megoldásában mindig tudatosan igyekeztem szélesebb körű táji-népi összefüggések, kapcsolatok szemmel tartásával vizsgálódni.

Egy előbbi gondolatsorhoz visszakanyarodva, szükségesnek tartom sietve megjegyezni, hogy távolról sincs szándékomban senkiben sem azt a tévhitet, nem még azt a csalóka látszatot sem kelteni, mintha már a kezdet kezdetén valami széles körű nyelvtudományi tájékozottságon nyugvó elméleti felismerésből fakadt volna ez az anyagtisztelő, ha úgy tetszik: anyagbálványozó tudományos magatartás, amelyről az előbbiekben már szóltam. Korántsem ebben, hanem nyelvészkedő pályám különleges indulásában rejtekezik az ok. Hosszas volna erre akár csak futólag is kitérnem, azért csupán érintőlegesen jelzem, hogy mivel különleges helyzetemben magam rendszeres magyar nyelvtudományi képzésben az egyetemen nem részesültem, önképzéssel, ha úgy tetszik: műkedvelő módon magamnak kellett nagyon kemény munkával magamévá tennem már azokat az elemi magyar és általános nyelvtudományi ismereteket is, amelyeket ma minden egyetemen a hallgató, ha van benne kellő érdeklődés és belefelejtkező odaadás, a rendszeres előadások, a szemináriumi munka, a terep- és másmilyen gyakorlatok során játszva sajátíthat el. Az ilyen módon lassan, bizonytalanul gyűldögélő ismeretek kezdeti hiányosságai miatt magamra hagyatott egyedülvalóságomban igazában csak akkor érezhettem lábam alatt szilárdabbnak a talajt, ha az adatok bőséges sorából formálódott ki az eredmény. Ez az indulástáji bizonytalanságérzésből fakadó óvatosság és legalább a viszonylagos biztonságérzés elérésének vágya idővel — megítélésem szerint nem éppen helytelen — állandó módszerbeli magatartássá fejlesztette bennem a kizárólagosan adatokon, a nyelvi valóságon alapuló nyelvtudományi szemlélődést. Jóllehet ez a gyakorlatban következetesen érvényesített szemlélet- és eljárásmódbeli magatartás kissé (vagy talán inkább: nagyon!) adatoktól zsúfolttá teszi

legtöbb közleményemet, a fejtegetések elhitető erejének — feltehetőleg — aligha válik ártalmára.

Az ilyen és más értelemben működdvelő voltomból némiképpen érthető — főként a tudományos eszmélkedés kezdeti szakaszában — munkásságomnak sokfelé kalandozó csapongása is. De a nyelvtudomány szerteágazó területe mellett az írás-, könyv-, irodalom-, társadalomtörténet, néprajz meg más tudományszakok kérdései irányába tájékozódó, érdeklődő kitekintés, sőt itt-ott kontárkodó portyázás is, a kutatás és a feldolgozó munka végzése rendjén, úgy érzem, inkább használt, mintsem ártott: egyrészt bizonyos mértékig megóvott az egy tudomány körében való szűkkeblű elzárkózás, a „szakbarbárság" veszélyétől, másrészt meg lehetővé tette számomra a nyelvtudományi kérdéseknek több tudományszak eredményeit és módszereit számba vevő megközelítését, átfogóbb, — egy kissé tudományos divatnyelven szólva — komplex szemléletét.

Amellett, hogy e szemlélet már önmagában is a munkában gyümölcsözőnek bizonyult, megvédett a „szakmai gőg"-től és megmentett saját munkám jelentőségének túlbecsülésétől is. Így aztán egész életem folyamán arra törekedtem, hogy ne tartozzam azoknak a kutatóknak sorába, akikben saját tudományszakjuk, s még inkább saját munkásságuk túlzó értékelésére az elszenvedhetőnél nagyobb mérvű hajlandóság mutatkozik. Az, hogy milyen csekély mindaz, amit tudunk, ahhoz képest, amit még nem tudunk, és hogy milyen kevés az, amit elvégezhettünk, ahhoz képest, amit el kellett volna végeznünk, kellő ítélőképesség esetén könnyen felöltetheti velünk a tudományos alázat köntösét, s megóvhat önmagunk jelentősége túlnőtetésének veszélyétől.

De ha már most, külső ösztökélésre mégis kiléptem a személytelenség homályából, és e válogatás elé vetett néhány sorban mintegy visszanéztem a megtett kutatói útra, az elmondottak után berekesztésként még egy vallomásfélével tartozom. Nyelvjáráskutatás közben volt éppen elég részem a terepmunka izgalmas meglepetésekkel elegyes sok-sok fáradalmában, nélkülözésében, volt részem a forrongó, eleven népi-emberi élet színes mozgalmasságában. Ott és itthon a környezet éber figyelése

közben a magamra kényszerített szenvtelenség kíméletlen józanságával álltam a jelen gomolygó életének a magam tudományszakján kívül és azon belül eső jelenségeivel szemben. Életem java része azonban a levéltári elvonultság mozdulatlan, sápadt csendjében telt el. A levéltárakban a múlt népi-emberi életével és belőle különlegesen éppen a nyelv történeti változásaival foglalkozva naponta érintkeztem és érintkezem ma is szellemi síkon a letűnt korok nemzedékeinek végtelen sorával. Mint szeszélyes gyorsasággal kerengő forgószínpad fel- és elvillanó jelenéseinek egyetlen személyből álló, tetszésnyilvánításra nem kényszerülő, néma közönsége, a levéltári kutató a múlttá kövült, emlékezetté merevült, de a látó szem számára újra zajlóvá pezsdülő élet forgatagába lesekedik bele úgy, hogy körötte eltűnik a ma, és a múlt kavargó életének izgalmas, kandi szemlélése közben a szereplő személyek ajkán, tollán elámító, veretes nyelvi gazdagságában suttog, beszél, kiált felé a múlt. Hozzá, neki, ha — „van füle a hallásra".

Immáron több mint négy évtizede e sorok írója is csöndes szemlélődőként így pillant, leskődik, így lát bele a múlt és a ma lüktető, zúgó emberi, nyelvi életébe. S miközben most a kutatás elvonultságában a suhanó, feltartóztathatatlanul iramló napok, évek, évtizedek szépségéről és „gyönyörű unalmá"-ról tesz halk bizonyságot, az elfogódottság zavarában maga érzi, tudja legjobban, hogy e gépkocsin robogó, űrhajón száguldó század embere számára mennyire „avatag" egy ilyen vallomás.

Kolozsvárt, 1968 májusában

I

A NYELVMŰVELÉS ELVI KÉRDÉSEI

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ANYANYELVÜNK ÉPSÉGE

A múltkoriban egy ismerősöm jóindulatúan figyelmeztetett, hogy ne ártsam magam túlságosan bele olyan hiábavaló dologba, mint amilyen a nyelvművelés ügye. Az embereket igazán egyáltalában nem érdekli „az ügy", és így, ha egyébként akármilyen érdekes vagy értékes fejtegetésekbe bocsátkozom is, csak untatom a hallgatóságot vagy az olvasókat. A figyelmeztetést persze sokkal óvatosabban, finomabban fogalmazta meg, mondanivalóinak veleje azonban ez volt. Figyelmeztető, intő szavait annál inkább komolyan kellett volna vennem, mert mikor maga a nyelvművelést hiábavalónak és unalmasnak mondotta, nem mindennapi, igen tiszteletre méltó nevekre hivatkozott. Hogy — amint látható — mégis nem fogadtam meg az intésben rejlő jó tanácsot, vagy legalábbis nem olyan mértékben fogadtam meg, mint azt egy épeszű embertől elvárhatni, annak első és legfontosabb oka az, hogy ez az intés nem tartalmazott semmi újságot számomra. A közfelfogás szerint valóban alig lehet unalmasabb, magára nézve is untatóbb jelenséget elképzelni, mint az olyan embert, aki a gondtalan, nyegle csevegések kellemes alkalmait, a természetben való gyönyörködés kínálkozó szépségeit és ki tudja még mi minden élvezetet, örömet elszalasztva, az előtte fekvő újságban, folyóiratban vagy könyvben lévő, figyelemre nem méltó nyelvi éktelenségeken bosszankodik.

Az elmondottak után igazán fura dolog és következetlenség e jobb belátás ellenére az anyanyelv épségének kérdéséről szólanom. Ha az „unalmas" értékjelzőre és a népszerűtlenség elnyerésére pályáznám, akkor sem választhattam volna alkalmasabb, célravezetőbb utat, mint hogy az előadásom címében szereplő kérdésben újra meg újra elemeire szétbontva — vagy — mint most teszem

— nagy általánosságban összefogva kifejtsem nézetem. De annyian mennek el gondtalanul, sőt gondolattalanul a nyelvi vétségek és a nyelvhelyesség kérdései mellett, annyi könnyelműség és felületesség tapasztalható a nyelvet beszélők, sőt a nyelvből élők: írók, újságírók, tudományművelők körében, hogy kötelesség e kérdésben újra meg újra nyilatkozni. Természetesen nemcsak egyéni okok, e kérdés fontosságának személyes tudata késztet gondolataim kifejtésére, hanem az a hagyományos szokás is, hogy a vándorgyűléseken és népszerűsítő előadásokon újra meg újra szóvá szokták tenni a nyelvművelés ügyét.

Hogy nem túlzok, mikor nyelvi felületességről és könnyelműségről beszélek, arra nézve elég megemlítenem, hogy a múltkoriban egyik nagy irodalmi folyóiratunk szerkesztőjétől hallottam, hogy a nyelvművelés ellen akar írni. E jobb ügyhöz illő „jámbor szándék" nagyon megdöbbentett és nagyon meggondolkoztatott. E nyilatkozatban az volt döbbenetes, hogy mikor a nyelvművelés kérdéseinek felszínre kerülésével végre-végre a nyelvi lelkiismeret hangját hallhattuk és a nyugtalankodó nyelvi öntudat ébredezésének biztató jeleit üdvözölhettük, az írók és az értelmiséghez tartozók véleménye szerint — úgy látszik — nincs szükség semmilyen, nyelvünk épségére ügyelő mozgalomra. Pedig igazán behunyt szemmel és alvó lelkiismerettel kell járnia annak, aki a jelenlegi nyelvi helyzettel megelégszik, és nem törekszik arra, hogy az anyanyelv fáján éktelenkedő sok-sok vadhajtást lemesse, és az anyanyelv földjében buján tenyésző dudvát kigyomlálja.

Különben aki a nyelv épségére ügyelők meggyőződésből, anyanyelvük iránt érzett féltő szeretetből fakadó mozgalma ellen emel szót, valószínűleg nem tudja, hogy mi is e mozgalom lényege. Mit akar a mai és mit akart egyáltalában a mindenkori nyelvművelő mozgalom? Lényegében semmi egyebet, mint hogy felébressze a nyelvi lelkiismeretet kábult álmából, és mindenkit az anyanyelv öntudatos használatának szükségességére serkentsen. Van-é ebben valami kárhoztatni való? Alig hiszem! A nyelv épségének kérdése minden időben érthetően fontos volt. Mikor például a XVIII. század folyamán úgy

látszott, hogy a latin és a német nyelv uralma elaltatta a magyarság nyelvi lelkiismeretét, a század végén és a XIX. század elején a nyelvújítók lelkes tábora az idegen szavakkal és kifejezésekkel terhelt, nehézkes nyelv felfrissítésével, újrasarjaztatásával hajlékony, szép, könnyed, tiszta és kifejező nyelvhasználat kialakítására törekedett. Csak kemény harc árán sikerült a nyelvújítóknak elérniük azt, hogy a gondolat méltó kifejező eszközévé tegyék az évszázados gondozatlanságban elszíntelenedett, idegenszerűségekkel elektelenedett nyelvet. Mikor aztán a múlt század végén e mozgalom értelmetlen túlzásai fenyegetni kezdték nyelvünket, a nyelvet féltő ortológusok tábora kíméletlen harcot kezdett a mozgalom túlzó nyelvújítói ellen. Nos! A mai nyelvművelő mozgalom sem akar más célt szolgálni, mint azt, hogy a nemzeti műveltség egyik legfontosabb életmegnyilvánulásában, az anyanyelv használatában mindenkit ugyanarra a komolyságra vegyen rá, mint amelyet például egy mesterember munkájában, egy banktisztviselő számadásában, egy mérnök építkezési munkájában, egy lelkipásztor gyülekezete gondozásában és egy tanító gyermeknevelésében magától értetődő magatartásnak, elengedhetetlen követelménynek tart mindenki. Egy mesterségére, üzleti hírnevére valamit is tartó iparos szerszáma tisztán csillogva veri vissza a napfényt, amikor a mester használni akarja; hogyne kellene tehát ragyognia a tisztaságtól annak a nyelvnek, amelyet mindennapi beszédünkben vagy írói foglalkozásunk közben drága eszközként magunk használunk?!

Jóllehet nem hiszem, hogy a nyelvművelés előbb körvonalazott célkitűzéseiben valaki is találna kivetnivalót, e célkitűzés gyakorlati megvalósítási módjai azok, amelyek ellen annyian és annyira tiltakoznak. Ezek az általános elvek senkit nem látszanak sérteni, de mikor ezeket a mindennapi beszélő és író nyelvére kezdjük alkalmazni, elmaradhatatlan a tiltakozás — a helytelenül értelmezett emberi és írói szabadság nevében. Pedig az előbbi általános elveknek csak akkor van értékük, ha őket adott esetekre alkalmazzuk. Ha például többször megfigyeljük, hogy napilapjainkban és a mindennapi beszédben a „magyarság több fiatal erői"-ről, a „sok néma kövek"-ről, a „legtöbb lakók"-ról meg hasonlókról kezde-

nek írni és beszélni, hibáztatni kell e jelenséget, mert az így író és beszélő nyelvünk egyik alapvető sajátosságát hagyja figyelmen kívül. A magyarban ugyanis a t ö b b-et jelentő számnévi jelző (*több, sok, minden, néhány, kettő* stb.) után maga a jelzett szó egyes számban áll. Ugyanúgy, ha azt tapasztaljuk, hogy „ez *egy* nemes tett", „ez *egy* jó üzlet", „ez *egy* jó könyv" és hasonló szerkezeteket használnak unos-untalan, lehetetlen ezt a jelenséget nem hibáztatnunk. Az *egy* számnév ilyen, határozatlan névelőként való használata idegenszerűség. Nyelvrendszerünk alapjait megtámadó két ilyen jelenségből és a hozzájuk csatlakozó számos hasonlóból viszont csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nyelvünket az idegen nyelvi sajátságok hatása veszélyezteti. A nyelv figyelője, mint valami őr-szervezet feje, az itt-ott jelentkező idegenszerűségek és betörni készülő nyelvi előőrsök fel-feltünedezéséből már előre látja a fenyegető veszedelmet. Mikor tehát egyenként, külön-külön olyan semmiségnek látszó jelenségeket hibáztat a nyelvművelő, tulajdonképpen apró részleteiben mutat be egy általánosan megfigyelhető bajt.

A múltkoriban egyik napilapunkban a következő mondatot olvastam: „B.-ről és D.-ről lehúzták a trikót, valósággal darabokban szaggatták le dresszeiket, akik félig meztelenül érkeztek be öltözőikbe." Ép nyelvérzékű ember számára e mindenképpen rossz mondat azt jelenti, hogy a dresszek érkeztek be félig meztelenül öltözőikbe, habár a tudósító aligha ezt akarta mondani. A nyelvművelő itt és most is kétségtelenül egyetlen esetet vizsgál, de ugyanakkor látja, hogy ez az egy eset beletartozik egy olyan jelenségsorozatba, amelyet mondatszerkesztési pongyolaságnak nevezünk. E pongyolaságnak lépten-nyomon számtalan jelével találkozunk. Pedig ez nemcsak kétértelműségre, tehát félreértésre adhat okot, de nagyon gyakran a pongyolán megfogalmazott mondat mást, sokszor éppen az ellenkezőjét jelentheti annak, amit a beszélő vagy az író ki akart fejezni. Mikor egy „Mezőőr és alkalmi tolvaj hadakozása" címet viselő újságcikk olvasásába kezdek, azt hiszem, hogy itt egy olyan mezőőr hadakozik valami ismeretlen ellenséggel, aki — hogy, hogy nem — alkalmi tolvajságra adta magát. Ha azonban

elolvasom a cikket, látom, hogy a mezőőr és az alkalmi tolvaj két külön személy, azaz itt egy mezőőr és egy alkalmi tolvaj hadakozásáról van szó. Nem mindegy az sem, hogy *kevés* hozzáértéssel beszélek valamely dologról, vagy hogy egy *kevés* hozzáértéssel szólok róla. Ha *keveset* tudok franciául, az nem annyi, mint ha tudok *egy keveset*. A *kevés* étel valóban kevés, míg egy *kevés* étel lehet esetleg sok is. Akiről azt mondják, *kis étvágya* van, hihetjük akár azt is, hogy annyit eszik, mint egy madár; ha azonban valakinek egy *kis étvágyat* tulajdonítanak, lehet akár farkasétvágyú is. Láthatjuk, nem mindegy tehát, hogy a fogalmazásból kihagyok-é csak egy kis, jelentéktelennek látszó szót is, vagy felcserélem a szavak, a mondatrészek rendjét. A magyar mondatszerkesztés egyszerűséget és fegyelmezettséget kíván. Előre tudnom kell, mit akarok mondani vagy írni, mert az egyszerű mondatban minden szónak, az összetettben pedig az egymással társult mondatok mindenikének meghatározott helye van.

Általában a nyelvművelő mozgalom legkiötlőbb, sőt szinte egyedüli céljának az idegen szavak elleni küzdelmet szokták tartani. Pedig — mint az elmondottakból is láthatni — az ezek ellen való harc a nyelvművelő csatározásoknak csak egyik, bár kétségtelenül jelentős részlete. Éppen ezért jó ezzel a kérdéssel is szembenézni. A múltkoriban valaki kérlelhetetlenül vitatta, hogy az *aktív* szót nem lehet jó magyar szóval helyettesíteni. A vitatkozó a bizonygatásban odáig ment, hogy azt mondotta, mikor az *aktív* szót használja, mindig érzi e latin eredetű szóban az *ago* ige 'cselekszik' jelentését. A vitatkozónak nyilvánvalóan nem volt igaza, mikor így beszélt. Egy szó használatakor kisebb gondunk is nagyobb annál, mint hogy a szó eredeti jelentésére gondoljunk. Lehet egy ember cselekvő, tevékeny, tettrekész, munkás, dolgos, eleven, mozgékony vagy serény, mindez anélkül, hogy minősítésére az *aktív* szót kellene használnom. Ha nyitott szemmel, józanul nézzük a dolgokat, beláthatjuk, hogy mikor ezekben az esetekben az *aktív* szót mellőztem, nemcsak kilenc magyar szó életét biztosíthattam, de a kilenc rokonértelmű szóban rejlő értékes árnyalati különbségekkel pontosabban jelezhettem egy ember te-

vékenykedésének fokát, sőt a hozzátapadó hangulati értéket is. Kosztolányi Dezső, az új magyar nyelvművelés művészi tollú vezéregyénisége egy nyelvművelő kötet elé írt „Használati utasítás"-ban mondja, hogy az idegen szó mellett rendszerint több magyar szó van, amely a fogalom finomabb, közelibb árnyalatait fejezi ki. Aki például a *fantasztikus* magyar megfelelőjét keresi, egész bőségszarut talál maga előtt. Ebből kell kiválogatnia azt, amelyikre éppen szüksége van. A fantasztikust nálunk mindenre alkalmazzák. Jókai fantasztikus költészete *fellegjáró*, de Poe költészete, amely szintén fantasztikus, már nem fellegjáró, hanem: *lidérces, kísérteties*. Swift fantasztikus gúnyja: *elképesztő, hátborzongató, döbbenetes*. Egy fantasztikus kínai szertartás: *mesebeli*. A fantasztikus kelet: *délibábos, mesés, meseszerű, csodás, regényes, regeszerű*. Hogy mi a fantasztikus szépség? Talán *káprázatos, szemkáprázta tó, varázsos, varázslatos, elbűvölő, tündöklet es, bűbájos, bűvös, isteni, királynői, fenséges, vakító, hódító, elragadó, igéző, igézetes* vagy *csodálatos*. Az a hölgy, aki barátnője ruháját *fantasztikus*nak nevezi, nyilván azt gondolja, hogy ez a ruha *képtelen, lehetetlen, ízléstelen, nevetséges, otromba, silány, gyatra*, vagy legalábbis *különös, szokatlan*. Ha valaki egy váratlan, de nem kellemetlen hírre fölkiált, hogy *fantasztikus*, valószínűleg csak azt értette ezen, hogy *hihetetlen, szörnyű, borzasztó* vagy pestiesen szólva: *óriási*. A fantasztikus ravaszság lehet tetszés szerint *agyafúrt, körmönfont, facsaratos, csavaratos, csavaros ravaszság*. Egy fantasztikus színpadi bonyodalom esetleg *csillogó*, esetleg *tótágast álló*, esetleg *badar*. Mikor valaki fantasztikus kalandjait beszéli el, lehet e kalandok egyikét-másikát *hajmeresztő*nek, *rémes*nek, *furá*nak, *különös*nek, *szokatlan*nak, *valószínűtlen*nek is mondanunk. A fantasztikus néha *megrökönyítő* is lehet, néha: *hökkentő*, néha: *örvendetes*. Egy fantasztikusan buta ember: *bődületesen buta* vagy *egetverően buta*. A pénzhiányt sokszor *fantasztikus*nak mondják, holott az egyszerűen *rémítő, rémisztő, szörnyű, ijesztő, fenyegető, megdöbbentő* (Vö. *Anyanyelvünk*. Bp. 1934. 10—11.) Lehet-é szegénynek, tehát kölcsönreszorulónak nevezni azt a nyelvet, amely

egyetlen idegen szó helyett több mint hatvan eleven, érzékletes szót tud alkalmazni? Amint látjuk, a mi állítólagos szegénységünk mögött voltaképpen igen-igen nagy gazdagság rejtőzködik. Csak kutatni, az anyanyelv iránti szeretettől megszállottan keresni kell e csodálatos kincsesbánya gyöngyszemeit.

Azt hisszük, hogy az idegen szó többet mond, mint saját anyanyelvünk nem egy szava. Ezért rendre háttérbe szorítjuk, mind kevesebbszer és kevesebbszer alkalmazzuk nyelvünk szavait. Pedig nem volna erre semmi szükség, hisz nyelvünk van olyan gazdag és van olyan kifejező, hogy az újabban nyelvünkbe került idegen szavak közül csak nagyon-nagyon kevésre volna igazán szükségünk. Kosztolányi Dezső egyik nagyszerű vitairatában olvastam ezeket a vallomásszerű sorokat: Az idegen szókból „egyre többet elhányogattam... az útfélre. Lassanként, egy lelkiismeretvizsgálat során kicseréltem szókincsemet, hosszú évek alatt megteremtettem a magam egyéni-magyar szótárát. Ezt akárki megteheti, aki érdemesnek véli. Rájöttem, hogy e korlátozással inkább gazdagodtam. Amit elvesztettem a vámon, visszanyertem a réven. Rájöttem arra is, hogy a nyelvtisztításnak van határa: a mindenkori lehetőség és az ízlés, de a nyelvpiszkításnak nincs határa: az végtelen, mint a pongyolaság és az ízléstelenség. Most pedig hitté izmosodott bennem az a meggyőződés, hogy a nyelvtisztaság a belső arány és szépség parancsa..." (*Nyugat* 1933. I. 513—4.)

Mint Kosztolányi e vallomásából is látható, a nyelvművelés, azaz elsősorban önmagunk és csak azután mások nyelvének féltő ügyelése bűntudattal és bűnbánattal kezdődik. Amíg valaki maga nem látja be, hogy a nyelvi tisztátalanság tengerében fuldokol, amíg komolyan meg nem győződik arról, hogy az anyanyelv tisztasága és épsége éppen olyan fontos, sőt a művelt emberre nézve még fontosabb kérdés, mint a testi tisztaság dolga, addig az anyanyelv tisztaságához való tántoríthatatlan ragaszkodásról beszélnünk alig lehet. Ha azonban e belátás úrrá lesz rajtunk, keresni fogjuk azokat a pontokat, ahol egyes esetekben a nyelv épségére és tisztaságára vonat-

kozó általános elveket érvényesítenünk kell. Az ilyen ember számára a nyelvművelő munka nem hiábavaló és nem unalmas dolog. A nyelvművelés csak a konok, önmaguk nyelvével megelégedett lelkek számára unalmas, kellemetlen és kényelmetlen. A nyelvművelés a mindennapi élet és a mindenkori irodalom nyelvének állandó ellenőrzése útján szüntelenül és ismételten figyelmeztet arra, hogy saját beszédünket és írásunkat szigorú önellenőrzés alatt kell tartanunk. Amíg ennek elvégzését nem érezzük elengedhetetlenül fontos dolognak, a nyelvművelés hatása kevés eredménnyel és csekély kilátással kecsegtető törekvés marad, „szőrszálhasogató nyelvészek" bakafántoskodó mozgalmának tetszik. Emberileg, lélektanilag érthető egy ilyenféle mozgalom lekicsinylése, semmibevevése, hiszen sokkal könnyebb, kényelmesebb dolog gondolkozás és magunk ellenőrzése nélkül beszélnünk, mint gondolkozásunk és magunk állandó ügyelése révén tiszta és szép magyarságra törekednünk. Aki azonban belátta azt, hogy a nyelv épségének és tisztaságának ügye a nemzeti művelődésnek milyen fontos kérdése, az nem tehet mást, mint hogy a meg nem értést és lekicsinylést semmibe véve, önmaga nyelvének fokozatos, gondos tisztogatása közben harcol egy mindannyiunknál több és nagyobb dolog, minden nép legdrágább kincse, az anyanyelv tisztasága, épsége és szépsége érdekében. Éppen ezért nem tehetek mást most magam sem, mint hogy az egyesületi hagyományok útját járva újra felidézzem az anyanyelv épségének ügyét. Különben is a nyelvtudomány művelőjének mindig halaszthatatlan feladataként kell szeme előtt tartania azt, hogy a tudományos munka legfontosabb kifejezőeszközének, az anyanyelvnek csiszolása és művelése érdekében a nyelvi szabadosság és lustaság ellen küzdelmet folytasson. E küzdelem hadakozóit nem az okvetetlenkedő hibakeresés szándéka, nem a szőrszálhasogató kicsinyeskedés indulata vezérli, hanem az anyanyelv szeretete és az a halvány remény, hogy e harc az anyanyelv gondosabb és tisztább használatára ösztönöz minden komolyan gondolkozó magyart.

1937

HELYES — NEM HELYES

1. A nyelvművelő, illetőleg nyelvhelyességi viták alkalmával a múltban is, ma is, egyes feltűnő, szokatlan nyelvi jelenségekkel kapcsolatban ilyen végletesen vetődött, vetődik fel mindig a kérdés: Helyes-é vagy nem helyes?

A nyelvhelyesség fogalmára hivatkozhatunk egészen általános, de beszélhetünk különleges értelemben is. Általános értelemben véve, felvethető a nyelvhelyesség kérdése bármilyen nyelvváltozat (nyelvjárás, köznyelv, irodalmi nyelv) akármely nyelvi jelenségével kapcsolatban. Ilyen értelemben az egyes nyelvváltozatokat illetően másmás eredményre juthatunk. Egyetlen példával világítom meg ezt az állítást. Az úgynevezett eldöntendő kérdés *-e* ~ *-é* simuló kérdőszavának szórendje tekintetében az irodalmi és a köznyelvben helyesnek azt tekintjük, ha a kérdőszó a mondat állítmányához tapad; csak a rövidebb formában megismételt kérdőmondatban csatlakozhatik tagadó vagy igenlő szóhoz, határozószóhoz vagy igekötőhöz a kérdőszó. Például: *Elmentél-e tegnap a találkozóra? El-é? Nem-é? Igen-é?* | *A találkozóra mentél-e? Oda-é? Úgy-é?* — Az irodalmi nyelvhasználatban csak az ilyen szórendű kérdőmondat-forma alakítását tartjuk helyesnek. Egyes nyelvjárásokban azonban kizárólagosan az olyan szórendű mondatforma él, amelyben az *-e* ~ *-é* kérdőszócska nem a mondat névszói vagy igei állítmányához, hanem az igekötőhöz, határozószóhoz, illetőleg a tagadószóhoz simul. Pl.: *El-e mégy a fonóba? Oda-e mégy? Nem-e mégy a fonóba?* — Az irodalmi nyelv vonatkozásában az előbbi, a nyelvjárási vonatkozásában ez utóbbi szórendű használat a szokásos. Nyelvjárási hatásként, sőt alighanem lélektani okokból is, a köznyelv szintjén ugyancsak jelentkező nyelvjárásias szórendű használatot az irodalmi nyelv nem tűri meg.

A nyelvhelyesség normái tehát mások az irodalmi nyelvben és mások a nyelvjárásokban. A kettő között álló harmadik fő nyelvváltozat, a köznyelv normái alapjában véve az irodalmi nyelvet szabályozó törvényszerűségekkel azonosak, bele-belelopakodnak azonban nyelvjárásias jelenségek abból a nyelvjárásból, amelynek területéről a köznyelvet beszélő való.

2. Többnyire azonban nem ilyen általános értelemben vetődik fel a nyelvhelyesség fogalma, hanem különlegesen és kizárólagosan az irodalmi nyelv vonatkozásában. Éppen ezért, mikor a nyelvhelyesség fogalmáról beszélünk, szinte kizárólag az irodalmi nyelvben kötelező törvényszerűségek, szabályok, normák kérdéséről ejtünk szót.

A nyelvhelyességi kérdések megítélésében nagyon körültekintően kell eljárnunk. Tekintetbe kell vennünk mindazokat a szempontokat, amelyek egy-egy nyelvi kérdés helyes vagy helytelen voltának eldöntése tekintetében szóba jöhetnek. Ezek a szempontok többfélék ugyan, de a nyelvhelyességi kérdések megítélésekor sokszor keverten jelentkeznek. Már Kazinczy Ferenc is világosan látta, hogy mind a nyelvújítók (neológusok), mind pedig a hagyományos formákat makacsul védő maradiak (ortológusok) érvelésében összekeveredtek a nyelvtan, nyelvszokás, a jóhangzás, az egyéni ízlés, az újdonságok vagy idegenszerűségek kedvelésének, illetőleg a logikai meggondolásoknak egymással sokszor ellentétes szempontjai.

3. A nyelvhelyességi kérdések megítélésében a következő szempontokat szoktuk figyelembe venni:

a) Talán mindannyi között legfontosabb a nyelvtani szempont. A nyelvtan a szavak helyes ejtését, írását, a szóképzés, a szóragozás, a mondatbeli viszonyítás, a mondatalkotás szabályait állapítja meg. A nagy írók nyelvhasználata és a mindenkori köznyelvben uralkodó nyelvhasználat a döntő a nyelvtani szabályok kialakulásában.

A nyelvtani szempont megakadályozza vagy legalábbis késlelteti a nyelv szellemével ellentétes újításoknak a nyelvhasználatban való meggyökerezését; egészséges hagyományőrző magatartásával nemzedékről nemzedékre to-

vább élteti a nyelv történelme folyamán kialakult ősi sajátságokat, de ugyanakkor a nyelvhasználat szabályainak egybeállításával lehetőséget nyújt arra, hogy a hagyományos alapokon a benne uralkodó törvényszerűségek szem előtt tartásával a nyelv tovább fejlődjék, illetőleg a nyelvközösség keretében tovább fejleszthessék.

Minthogy a nyelvtan szabályai a nyelv fejlődésével változnak, bonyolultabbá vagy egyszerűbbé válnak, a nyelvtani szabályok sem örök érvények, hanem a nyelvi változások függvényei.

b) Szoktunk hivatkozni a nyelvhelyességi kérdések megítélésekor logikai szempontokra is. Minthogy a nyelv az emberi gondolkozással szoros kapcsolatban fejlődik, ez sok ítélkezőt a nyelvhelyességi kérdésekben túlzó mértékben a logikai szempont érvényesítésére csábít. A nyelv azonban nem merőben a gondolkodás vaskövetkezetességű törvényszerűségei, a logika merev szabályai teremtette képződmény; alakulásában ugyanis jelentős szerepet játszott az ember érzelmi élete, képzeletvilágának szertelensége, bonyolultsága, a logika nélküli, alogikus vagy a logikai törvényszerűségek kialakulását megelőző, prelogikus koroknak a mai logikától elütő jellegű gondolkodásmódja. Ezért a nyelvi jelenségek egyetlen mértékéül nem állítható oda a kérlelhetetlen logika sem.

c) Az irodalmi nyelvben a nyelvi jelenségek helyes vagy helytelen voltának megítélésében tagadhatatlanul nagy szerepet játszik az esztétikai szempont is. Aki ezt a szempontot alkalmazza, lényegében afölött dönt, hogy egy szó vagy szószerkezet a jóhangzás, a hangok egymásutánjának kellemes vagy kellemetlen benyomása, a szó hangalakjának terjedelme, a hangalak és a jelentés összhangos kapcsolata emeli- vagy csökkenti-é a hangzásbeli kellemet, szépséget. A hangzás szépségének, kellemes voltának fogalma és ismérve azonban nyelvenként változó. Az orosz nyelv mássalhangzótorlódásos szavai az orosz anyanyelvű beszélőt bizonyára nem akadályozzák meg abban, hogy Puskin vagy Tolsztoj nyelvét művészinek, zengzetesnek tartsa. A magyarban a mássalhangzótorlódásnak az a foka, amely a szláv nyelvekre jellemző, nyelvesztétikai szempontból képtelenség volna. A magyar

szók egyhangrendűsége, vagyis az a sajátsága, hogy legalábbis eredeti szóban vagy csak magas, vagy csak mély hangú magánhangzók fordulnak elő (ember, engedelmesség, felületesség; állat, konokság, alaposság), a más nyelvű beszélőre alkalmasint bizonyos mértékig az egyhangúság benyomását teszi. Az pedig, hogy nyelvünkben különösen sok az *e* hangot tartalmazó szó, nem egyszer még a magyar stilisztika kiváló szakértőit is arra ösztönözte, ösztönzi, hogy mint a stilisztikai rosszhangzás példáját idézzék Petőfi két híres sorából a másodikat:

Oh természet, oh dicső természet!
Mely nyelv merne versenyezni véled?

A magyar szavak egyhangrendűségének alapjáról nézve e sor azonban egyáltalában nem minősíthető rosszhangzásúnak, legfeljebb zenei szempontból egyhangúnak.

A nyelvi tudatosság magas fokára eljutott írók gyakran szélsőségesen meg is fogalmazzák az írónak azt a jogát és kötelezettségét, hogy a nyelv szépsége érdekében túlteheti magát minden megrögzött nyelvi szokáson és nyelvtani szabályon. „A szépíró — veti papírra már 1817-ben Kazinczy — nem ismer főbb törvényt, mint azt, hogy írása szép legyen. Valami ezen igyekezetét segítheti, az neki mind szabad; akár engedi a grammatika és a szokás, akár nem... Az író parancsolja, hogy úgy legyen, s úgy lesz." — Ez az elv — bizonyos fenntartással — az irodalomban mindig érvényes. Egyetlen fenntartás: Az újítás a legmagasabb nyelvhasználati tudatosság fokára eljutott íróművésztől származzék. Az ilyen író Gyulai Pállal együtt vallhatja: „A beszédnek nemcsak nyelvtana van, hanem művészete is" és „a költői szabadság nem szeszély, önkény, hanem a művész adta jog". Ezért szegezheti szembe a nyelvhasználati tudatosság legfelső szintjén álló Arany János a grammatikai szempont egyedüli érvényességét valló korabeli nyelvészek dogmatizmusával szemben e halkan gúnyos sorokat:

A nyelvnek is törvényeit
Széppé, jóvá mi teszi:
Nyelvész urak jobban „tudják",
A költő jobban érzi."

(Aisthesis)

d) Sokszor szoktunk hivatkozni a nyelvhelyesség éppen szóban forgó kérdéseiben a *népnyelv tanúságtételére* is. Azért tehetjük ezt, mert a nép, azaz a földművelés és állattenyésztés foglalkozáskörében élők nyelve gazdag szó- és szóláskincsével, mondatbeli viszonyító eszközeinek és módjainak, stilisztikájának eredetiségével, „romlatlanság"-ával, az idegen hatásoktól kevésbé érintett jellegével önként kínálkozik ítélkezési alapul. A népnyelv egyrészt hívebben őrzi a nyelv ősi, eredeti sajátságait, szellemét, mint az irodalmi és köznyelv, másrészt pedig e sajátságok, e szellem birtokában a nyelvjárások fejlődése során erőteljesebben, de egyben szabadabban is érvényesülnek a nemzet gondolkodásmódjának, észjárásának hagyományos jellemvonásai.

Ennek ellenére az irodalmi nyelvben felvetődő nyelvhelyességi kérdések elbírálásakor egyetlen nyelvjárás tökéletes ismerője sem lehet feltétel nélküli döntőbíró abban a tekintetben, hogy vajon az az irodalomban jelentkező nyelvi jelenség helyes- vagy pedig helytelen-é. A nyelvjárásoknak nem egy olyan jelenségét, amely a köznyelvbe is behatolt, és ott is helytelennek számít, az irodalmi nyelvből határozottan ki kell utasítanunk. A nyelvjárásokban például általános a felszólító módú *meghallgassuk, kiszámítsa, megválassza*-féle igealakoknak a jelentő módú *meghallgatjuk, kiszámítja, megválasztja*-féle igei formák helyett való használata, az irodalmi nyelvből ezeket az alakokat éppen a nyelvjárásiasság címén tessékeljük ki. Az irodalmi nyelvben nyelvjárásias pongyolaságnak és így természetesen kerülendő vétségnek számít a „szabályos" *el kell mennem, meg kell mondanom*-szerű szófűzés helyett a nyelvjárásias, az erdélyi köznyelvben általánosan, szinte-szinte kizárólagosan használt *el kell menjek, meg kell mondjam*-féle szerkezet.

A népnyelv sem lehet tehát egymagában megbízható iránymutató a nyelvhelyességi kérdéseket illető döntésben.

e) Mivel a nyelv történelmi képződmény, a nyelvi jelenségek megértése csak úgy lehetséges, ha a nyelvet változásában, fejlődésében vizsgáljuk. A *nyelvhelyességi kérdésekre vonatkozó döntésben tehát nem jelentéktelen szerep jut a*

nyelvtörténetnek is. Csak nyelvtörténeti ismeretek birtokában dönthető ugyanis el az, hogy vajon valamely új jelenség a nyelvfejlődés belső törvényszerűségeinek megfelel-é, vagy pedig tőle elütő, idegen és így kerülendő, elutasítandó képződmény. A nyelvhelyességi ítélkezésben a nyelvtörténet tanúságának figyelmen kívül hagyása legtöbb esetben nagyon kétségessé teheti az ítélkezés érvényességét.

4. A nyelvhelyességi kérdésekben való döntés szempontjainak különbözősége és — nemegyszer — az ilyen réven nyert eredmények ellentétes volta miatt zavarban lehetünk a tekintetben, hogy egyáltalában felvethető-é a „helyes — nem helyes?" kérdése. Úgy érezzük magunkat, mint Mikszáth Kálmánnak az a pusztai embere, aki biztos kézzel végezte bicskájával a legbonyolultabb szemhályog-műtéteket mindaddig, míg egy „csodájára" kijött pesti orvostanár fel nem világosította: milyen veszélyes az ilyen műtéti beavatkozás, hiszen a kés legkisebb elcsusszanása is a betegre nézve helyrehozhatatlan következményekkel járhat. Ettől kezdve a pusztai ember kezében remegett a kés: többé nem mert sebészkedő beavatkozás céljából emberi szemhez nyúlni.

Valahogy ilyenformán érzi magát bizonyára e sorok olvasója is. Felvethető-e hát egyáltalában egy jelenséggel vagy jelenségcsoporttal kapcsolatban a helyesség vagy a helytelenség kérdése, illetőleg ha felvetjük, van-é ismérv a kérdésben való döntésre? A kérdésben nem lehet, nem szabad a teljes kétkedés álláspontjára helyezkednünk. Mindaz, amit a nyelvhelyességi kérdésekben való ítélkezés szempontjainak sokféleségét illetően az előbbiekben elmondottam, csak arra figyelmeztet: nem szabad egyoldalúan, csak egy szempont figyelembe vételével és még kevésbé saját nyelvszokásunk alapján állva dönteni. Az összes számba vehető szempontokra és a nyelv egészséges fejlődésének érdekeire figyelmezve kell szemügyre venni minden felvetődő kérdést. A nyelvhelyesség dolgában forgolódó tehát nem eldönthetetlen, hanem csak nehezen eldönthető kérdésekkel találja magát szembe. Nem lehet tehát a nyelvhelyesség dolgában a felmerülő jelenségek előzményeinek, nyelvjárási, köz-

és irodalmi nyelvi helyzetének meg stilisztikai, esztétikai jellegének egyidejű pontos számbavétele nélkül dönteni. A nemtörődömség egyfelől, másfelől pedig az egyoldalú, felületes, hamari, merev, dogmatikus ítélkezés nagyon sokat árthat az irodalmi nyelv egészséges fejlődésének, és kerékkötője lehet a nyelv örökös, természetes megújulásának, nyelvszerkezeti és szókincsbeli gazdagodásának is.

1968

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

AZOK AZ IDEGEN SZAVAK!

A nyelv az emberi munka során, a munkafolyamatok végzésének megkönnyítése céljából keletkezett, tehát nem véletlenül, nem esetlegesen, hanem azért alakult ki, hogy az embert az élet minden vonatkozásában folytatott munkájában, harcában segítse. Mivel a nyelv a gondolatközlés és a harc eszköze, a gondolatok minél érthetőbb, világosabb, tisztább tolmácsa, a harc mentől használhatóbb eszközének kell lennie.

A nyelvi kifejezés érthetősége és tisztasága megköveteli azt, hogy beszédünk, írásunk mindenki számára érthető és tiszta legyen. A nyelv érthetősége és tisztasága elsősorban attól függ, mennyire ismerjük és mennyire használjuk fel nyelvünk eredeti szókincsét, és mennyire tudjuk kerülni a felesleges idegen elemeket. E törekvésünk során azonban bizonyos különbséget kell tennünk szókincsünk idegen eredetű elemei között.

Minden nyelv kialakulásakor eléggé szűkre szabott, nagyon szegényes alapszókinccsel kezdte meg a maga külön életét. Ez a szerény szókincs azonban a gazdasági, társadalmi és művelődési fejlődés során egyre bővült és ma is bővül. A szókincs gyarapodása elsősorban a már meglévő alapszókincs elemeinek felhasználásával és új szóalkotási módok segítségével történik. Az egyes nyelvek azonban nem éltek és nem élnek egymástól elszigetelt életet. A népek gazdasági, társadalmi és művelődési érintkezése szükségszerűen és elkerülhetetlenül maga után vonja a nyelvek kölcsönös egymásra hatását is. Minél hosszabb tartamú és minél bensőségesebb a társadalmi, gazdasági érintkezés, a művelődési életnek annál több területén és annál nagyobb mértékben jelentkezik az egymással érintkező nyelvekben kölcsönhatás. Ez legszembetűnőbben és legerősebben éppen a szókincs területén mu-

tatkozik meg. Ha valamely nép egy nála magasabb vagy legalábbis más műveltségi szinten élő néppel érintkezik, egyik nép nyelvéből a másikéba kölcsönösen átkerülhetnek olyan szavak, amelyek eddig ismeretlen fogalmakra vonatkoznak. Minél több néppel, illetőleg minél több tőle eltérő műveltséggel rendelkező nép nyelvével érintkezik valamely nép, szókincsébe annál több idegen eredetű szó kerülhet át. Az idegen elemek, idegen szavak átvétele tehát bizonyos mértékig természetesnek, érthetőnek, sőt szükségszerűnek tekinthető. Például a származására nézve kétségtelenül finnugor eredetű magyarság az Urál-hegységen innen eső településhelyein már történelme távoli, ködbe vesző évezredeiben érintkezésbe került különböző népcsoportokkal, elsősorban török népekkel. Minthogy e népek a halászó-vadászó-gyűjtögető életmódot folytató magyarságnál viszonylag magasabb műveltségi szinten állottak, nyelvükből egy sereg magasabb műveltségi fogalomra vonatkozó szó került a magyar nyelvbe. E hatás évszázadokig tartott, és a magyar szókincsnek mintegy félezer török szóval való gyarapodását eredményezte. A további, napjainkig tartó népi és művelődésbeli érintkezés során aztán nagyon sok szláv, német, olasz, latin, román, francia, angol, spanyol meg más eredetű szó került bele nyelvünk szókincsébe. Ezek a szavak a magyar nép egykori műveltségi szintjén nagyobbára szükségesek voltak, hiszen a tőlük jelzett fogalmak legtöbbjére az átkerülés idején még nem is volt magyar szó. Az ilyenféle szavak ma szókincsünk nélkülözhetetlen idegen eredetű elemei közé tartoznak. Ezeket éppen ezért ma már nem is tartjuk idegen szavaknak, hanem meghonosodott, meggyökeresedett jövevényszóknak vagy kölcsönszóknak tekintjük őket.

Mikor az idegen szavak kérdéséről beszélünk, ma nem is ezekre a meghonosodott, legtöbbször külső köntösükben, hangalakjukban is magyarrá vált jövevényszavakra gondolunk. Az utóbbi félszázadban jórészt népi értékeinkkel és így nyelvünkkel sem törődő, kozmopolitizmus bűvöletében élő „értelmiség" jóvoltából a szükségtelen idegen szavaknak olyan serege tört be szókincsünkbe, hogy ez az idegen szóáradat komolyan veszélyezteti beszédünk, írásunk érthetőségét is.

Az idegen szavak befogadásának és elterjedésének több oka van. Egy néhányat itt felsorolunk.

1. Az idegen szavak egy részének bekerülését az új tudományos felfedezések, a műszaki találmányok, a gazdasági, a társadalmi és politikai élet újabb változásai teszik érthetővé. Például az *atom*, a *benzin*, *elektron*, *rádió*, *rakéta*, *sí*, *sport* szó meg társai olyan szavak, amelyek mint nemzetközi vándorszavak nem nélkülözhetők.

2. Nagy szerepet játszott és játszik az idegen szavak meggyökeresedésében a nyelvi öntudat hiánya is. Legtöbb ember nem gondolja meg, hogy elsősorban mindenkinek saját anyanyelve szókincsében kell keresgélnie megfelelő szót, és csak ha itt nem talál alkalmasat, akkor szabad idegenből kölcsönöznie. Az ilyen nem ismeri vagy éppen nem akarja megismerni anyanyelve szókincsének végtelen gazdagságát és azt a sok-sok szóalkotási lehetőséget, amely felhasználatlanul rendelkezésére áll.

3. Nagyon sok idegen szó kerül át nyelvünkbe idegenből való fordítások révén is. A fordítónak jóval könnyebb egy-egy idegen szót szőröstül-bőröstül átvennie, mint felmérhetetlenül gazdag szókincsünkből a megfelelő szót kikeresnie. Az idegen szónak tehát a kényelemszeretet, a gondolkozásbeli tunyaság is elsőrangú terjesztője.

4. Szinte általános az a tévhiedelem, hogy az idegen szó átvétele szókincsbeli gyarapodást jelent. Ha az új fogalmak esetében az idegen szó átvétele valóban gazdagítja is szókincsünket, legtöbbször azonban az eredeti szókincs szegényedésének veszedelmével fenyeget. Elég erre hirtelenjében egy példát mondanunk. Ha egy embert idegen szóval *excentrikus*nak minősítek, nyilván ügyet sem vetek egy sereg olyan magyar szóra, amellyel a szóban forgó embert pillanatnyi helyzethez illőbben tudnám jellemezni. Az excentrikus ember lehet *különc*, *fura*, *hóbortos*, *bogaras* (választhatok, hogy melyik), az excentrikus képzeletet minősíthetem az előbb felsorolt jelzők valamelyikével, vagy még *féktelen*nek, *szertelen*nek, *zabolátlan*nak, esetleg *eredetieskedő*nek is. Ebből látni, hogy az idegen szó dédelgetése nem szókincsbeli

gazdagodást, hanem éppen ellenkezőleg, szegényedést jelent. Egy sereg magyar szót hagyunk figyelmen kívül, mikor idegen szót használunk.

5. Nem utolsó sorban sokan azért használják az idegen szavakat, hogy „műveltebb"-nek látszodjanak. Pedig igazán nem minősíthető tévhiedelemnél egyébnek az a felfogás, amely az idegen szavakkal élőt műveltebbnek tartja, mint azt, aki komoly nyelvi öntudattal kerülni igyekszik a felesleges idegen szavakat.

Az egész népet átható szocialista és nemzeti műveltséget csak az egész nép számára érthető nemzeti nyelven lehet teremteni. Ebből a belátásból természetszerűen következik az a további felismerés, hogy az igazi nemzeti műveltség csak olyan nemzeti nyelven alakulhat ki, amely nincsen tele a tömegek számára jobbára érthetetlen idegen szavak seregével. Lenin is az idegen szavakat jobbára azért látja károsaknak, mert felesleges használatuk megnehezíti a tömegekre gyakorolt hatást, lassítja azt a folyamatot, hogy az eszme a tömegekbe hatoljon és ott anyagi erővé váljék.

A nyelvnek a társadalomban betöltött szerepét tekintetbe véve tehát mindig arra kell törekednünk, hogy a nyelvet az eredeti szókincs felhasználásával az emberi érintkezés minél tisztább eszközévé tegyük. Ez a felismerés szilárd alapot ad számunkra az idegen szavak használatában követendő magatartás tekintetében is. A jelzett tényből önként következik tehát az idegen szavakkal szemben a következő helyes állásfoglalás:

1. Soha ne használjunk olyan idegen szót, amely helyett magyar szó vagy a magyar szavak egész sora áll rendelkezésünkre. Az idegen szavak elleni küzdelem tulajdonképpen a magyar szókincs gazdagságának kibányászását jelenti, nem az idegen szavak elleni negatív harcot.

2. Természetesen használnunk kell minden olyan idegen szót, amely helyett nincs megfelelő magyar szó. Például: *kommunizmus, materializmus, politika, szocializmus; empirizmus, filozófia, idealizmus, miszticizmus, barokk, líra, próza, humanizmus, renaissance; atom, elekt-*

ron, benzin, mikrofon, rádió; olimpia, si, sport stb. Még ezek helyett a nemzetközi szavak helyett is használhatunk azonban hellyel-közzel magyar szót. A mindennapi beszéd során nyugodtan *borúlátónak*, illetőleg *derűlátónak* minősíthetjük valakinek életfelfogását. A *borúlátó* és a *derűlátó* szó a magyar beszédben közvetlenül érthető képszerűségével bizonyos esetekben jóval többet mond, mint nemzetközi megfelelője, a *pesszimista* és az *optimista*.

Az idegen szavakkal szemben való helyes magatartás elvének ismertetése után szót kell ejtenünk még a Romániában élő magyarság különleges nyelvi helyzetéről is. A hazai magyarság a mindennapi érintkezésben, a tanügyben, hivatali vonatkozásban, üzemi munkájában és általában a szocializmus építésének minden területén szinte második anyanyelvként használja a román nyelvet. E kétnyelvűség természetszerű következménye az, hogy a magyar beszélőnek és a magyarul írónak nagyon gyakran könnyebb a sokszor hallott román szót használnia, mint a ritkán hallott magyar szót. Ennek pedig egyik nyelvi velejárója az, hogy az évszázadok óta meghonosodott, nélkülözhetetlen román jövevényszavakon kívül nagyon sok olyan újabb, román eredetű szó is használatos ma már a mindennapok nyelvében, amelyet feleslegesnek kell minősítenünk. Nem többet jelent-é a magyar beszélő számára a *néptanács*, a *személyazonossági igazolvány*, a *fizetési jegyzék* vagy a *személyi keret*, mint a *szfát*, a *buletin*, a *borderou* vagy a *szkéma* szó? Magától értetődő, hogy mindenkinek meg kell tanulnia, minél jobban el kell sajátítania az állam hivatalos nyelvét, a román nyelvet, de semmi esetre sem szabad az állampolgári kötelességnek ezt az elemi követelményét úgy értelmezni, hogy nem kell ugyanakkor nekünk, magyar anyanyelvűeknek tisztán és érthetően beszélnünk magyarul.

A szocializmus építésének mai szakasza kedvez a nemzeti műveltség felvirágzásának. A nemzeti műveltség fejlesztése és ápolása azonban lehetetlen a nyelv ápolása, gondozása nélkül. E törekvésünk során nem helyezked-

hetünk a minden idegen elemet elutasító soviniszta nyelvművelés álláspontjára. Saját szókincsünk mérhetetlen gazdagságának kiaknázása biztosít bennünket arról, hogy idegen szavakat csak ott és csak akkor használjunk, ahol és amikor ezekre a magyar szó híján, vagy más különleges okból feltétlenül szükségünk van.

1956

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A MAGYAR KIEJTÉS

Kodály Zoltán emlékének

Egy alkalommal óvónő testvéremmel beszélgetve, a keze alatt növekvő gyermekek kiejtésére terelődött a szó. Beszélgetésünk során elmondotta, hogy mennyi baja van egy-egy gyermekkel bizonyos kiejtésbeli rendellenességek vagy beszédhibák miatt. Van olyan óvodás, aki a *t* hang helyett csak *d*-t tud ejteni, másik a *g* hangot helyettesíti mindig *d*-vel. Sokszor az ilyen hangzóhelyettesítésből nagyon derűs gyermeki viták keletkeznek. Egy alkalommal például két olyan gyermek, aki a *k* helyén mindig *t* hangot ejtett, egymással vitába elegyedett — mindenik a másik „hibás" ejtése miatt. Éppen akkor érkezett oda óvónőjük, mikor az egyik közülük a gyermeki türelmetlenség toporzékoló meggyőződésével utasította rendre vitatkozó társát azért, mert a velük együtt óvodistáskodó *Katus* nevű emberporontyot állandóan *Tatus*-nak szólította. „Te, az nem **Tatus**, — mondotta a haragtól kivörösödve a „helyes" kiejtés őre —, hanem — **Tatus**". Más ízben a gyermekek tornagyakorlata közben, mikor testvérem a „kezeket *csípő*re!" vezényszót kiáltotta, az egyik gyermek — a többiek nagy mulatságára — *cipő*jére tette kezét. Ennek a megmosolyogtató esetnek kapcsán kiderült, hogy ez a gyermek, akit egyébként éppen *Laczai Lászlón*ak hívtak, saját nevét is Lacsai Lacsi-nak ejti, azaz minden *c* hang helyett *cs*-re áll rá a nyelve.

A fenti kiejtésbeli hibákat beszédfiziológiai alapon egészen jól meg lehet érteni, hiszen a felsorolt esetek mindenikében rokon hangok cseréjéről van szó: zöngétlen zárhangot (*k, t*) helyettesítenek zöngétlen rokon hanggal vagy megfelelő zöngés párjával (*d, g*), illetőleg rokon képzésű afrikátákat (*c, cs*) cserélnek fel a beszédhibás gyermekek. Ugyancsak ilyenszerű esetről van szó akkor is, amikor az egyik gyermek *j* helyett mindig *l*-t, azaz *jaj*!

helyett *laj*-t, *r* helyett pedig *j*-t, azaz *ruca* helyett *jucá*-t ejt. Ez utóbbi esetben ugyanis a nyelv elülső és a kemény szájpadlás megfelelő része alkotta kettős rés, illetőleg zár helye esik egybe a *j* hangnak a nyelv tengelye hosszanti irányában képződő résével. Végeredményben azonban ezek csak beszélőszervi hibában leledző gyermekek helytelen hangképzéséből származó rendellenességek, és így tulajdonképp, hál'Istennek, csak kivételes esetek. Kiküszöbölésük a hangképzésben csak valamennyire is jártas nevelőnek aránylag kis türelmet kívánó munkájába kerül.

A ma felnövekvő gyermeksereg nyelvében, különösen magasabb fokon, az elemi és még inkább a középiskolában, nem is beszélve az egyetemről, sokkal veszedelmesebb kiejtési rendellenességekkel is találkozunk. Azért nevezhetők ezek veszedelmesebbnek, mert általánosabban megfigyelhető, sőt egyre károsabban terjedő kiejtéshibák. Egy alkalommal Budapesten a Lánchíd tájékán egy játszadozó gyermekcsoport magyar beszédét figyeltem. Hosszabb külföldi tartózkodás után fülem már nagyon vágyott a régóta hallott szavak zenéjére, és ehelyett — hallottam szókincsében, szó- és mondathanglejtésében olyan képtelen beszédzagyvalékot, hogy ma is tűnődöm: egyáltalában magyarok voltak-é azok a gondtalanul játszó, verekedő és hadaró gyermekek. Nem vagyok zenész, énekem csak magamnak való, füttyömmel is csak magam szórakoztatom, nem is lehetek hát olyan igényes a beszéd zenéje iránt, mint egy-egy nagy zenész. Ennek ellenére magam is belátom, hogy igazat kell adnunk Kodály Zoltánnak, aki elsőként indított harcot nyelvünk zenei romlásának megakadályozása érdekében (vö. Kodály Zoltán, *A magyar kiejtés romlásáról.* Kny. az Eötvös-Kollégium Baráti Szövetségi Évkönyve 1936—37. évi kötetéből. 16 l. — *Vessünk gátat kiejtésünk romlásának!* Klny. 7 l.).

Megvallom, magamat is régóta nem elégített ki a nyelvművelő munkának pusztán szó- és mondattani rendellenességek bírálatára és üldözésére vonatkozó jellege. Minden hibáztatás ellenére hajlandó voltam és vagyok egyes idegenszerűnek vélt nyelvi jelenségeket az emberi gondolkozás általános érvényű törvényei eredményének és így nyelvi gazdagodásnak tartani. Nem azt jelenti ez,

hogy eddigi nyelvművelő múltamat megtagadva egy még nehezebb téren kezdek harcot. Nem! Folytatnunk kell a küzdelmet a nyelvművelés eddigi irányában, de vigyáznunk kell olyan tényezőkre is, amelyeket mindmáig figyelmen kívül hagytunk, azaz figyelmet kell fordítanunk a kiejtés terén mutatkozó magyartalanságokra is. Szinte-szinte azt merem mondani, hogy a nyelvművelés körének ilyen kiterjesztésével a tevékenységet kiemeljük az ész-szerűség tudományos síkjából és művészi, esztétikai követelményeket állítunk fel vele szemben.

Kiejtésünk kérdésére vonatkozólag aligha idézhetünk illetékesebb embert, mint Kodály Zoltánt. *A magyar kiejtés romlásáról* című értekezésében olvasom a következő sorokat: „Bizonyos, hogy egy nyelvben és stílusban kifogástalan szöveget magyartalanul is fel lehet olvasni. Vannak tehát a nyelvhelyességnek írásban nem rögzíthető, csak füllel felfogható elemei is. A nyelvnek nemcsak leírható része van kitéve romlásnak, hanem talán még inkább ez a jelekkel nem rögzíthető, csak hallható része. Az élőbeszéd azon elemei, amelyekre nézve az írásjelek határozott utasítást nem adnak, sokkal inkább van a beszélő vagy felolvasó önkényére bízva, mint az írásban rögzíthető elemek. Egyrészt, mert szabályai eddig sehol összegyűjtve nincsenek, másrészt, mert zenei elemekről lévén szó, nem mindenkiben van elegendő hallásbeli fejlettség, hogy egyáltalában észrevegye, megfigyelje és kövesse e törvényszerűségeket." (I.h. 6—7.)

Kiejtésünk éppen ebben a vonatkozásban, zeneiség tekintetében rendkívül sokat veszített még itt Erdélyben is, ahol pedig a magyar köznyelvet előnyösen befolyásolja az, hogy e köznyelv a magyar nyelvjárások közül talán a legzeneibb székely nyelvjárás állandó, egészséges megújító hatásának van kitéve. Ezzel kapcsolatban jut eszembe, hogy egy alkalommal kirándulás közben a Hargita aljában egy havasból lejövő székely asszonnyal találkoztam. Soha szebben, bársonyosabban, zeneibben beszélni nem hallottam nőt, mint ezt az egyszerű asszonyt, aki élete legnagyobb részét fenn, a Hargita emberlakta vidékektől távoli meredélyein és tetőin töltötte. Hogy mégis itt nálunk is fel kell emelnünk figyelmeztető szavunkat az ilyen jelenségek ellen, annak vannak általános, az

egész magyar műveltség mai irányából, e műveltség kitűzte eszményekből folyó okai, de emellett vannak olyanok is, amelyek a mi különleges helyzetünkből folynak.

1. Nyelvi oktatásunk teljesen nyelvtani és nem nyelvi alapon áll. Egész elemi és középiskolai nyelvtanításunkban a száraz nyelvtani fogalmak megértésével fárasztották és fárasztják a gyermeket. Természetesen nem a nyelvtan tanítása ellen beszélek, hanem arról, hogy szakítanunk kell a nyelvi oktatásban ma még kizárólagos nyelvtani, grammatikai szemponttal. A középiskolai tanárság újabban az egyetemen rendkívül alapos elméleti és gyakorlati fonetikai kiképzést kap. Ez nem elég! Óvónőink és tanítóink képzésével és továbbképzésével kapcsolatban is hangsúlyoznom kell azt a követelményt, hogy teljesen tisztában kellene lenniük a magyar hangrendszer hangjainak különleges képzésmódjával és a beszéd zenei, ritmikai sajátságaival is. Lehetetlen bármely nevelőtől megkövetelni azt, hogy beszédhibát tudjon türelemmel javítgatni, ha a gyermekkel szemben megértővé nem teszi olyan biztos hangtani és beszédritmikai ismeretanyag, amely nagyon sok érthetetlen jelenséget neki magának is könnyen megmagyarázhatóvá tesz. Bármennyire különösnek látszik is, tanítóinkat és tanárainkat meg kell tanítanunk helyesen beszélni magyarul; úgy, hogy beszédünk alapelemeit, hangrendszerünk, hanglejtésünk különlegesen magyar sajátságait megismertetjük velük.

2. A mai középiskola az anyanyelven kívül legalább három más élő nyelvvel akarja megismertetni a tanulókat. E nyelvekkel ugyanannyi új, a magáétól többé-kevésbé elütő hangrendszer, hangsúlyozási és hanglejtési sajátság zavarhatja meg a gyermeknek még nem eléggé beidegződött, nem öntudatosított hangrendszerét, hangsúly- és hanglejtés-érzékét. Vannak olyan szülők, akik az idegen nyelvtanulást gyermekükkel már óvodáskorban megkezdetik. Ennek eredménye az, hogy a gyermek nyelvérzékének megerősödésére még az a csekély idő sem áll rendelkezésre, amely a gyermeki eszmélkedés kezdetétől az elemi iskoláig terjed.

3. Károsan befolyásolja a helyes kiejtés ügyét az is, hogy a gyermekek előtt példaképként álló nevelők kiejtése is sokszor csapnivalóan rossz. Tanítóink és tanáraink —

koruk gyermekeiként — elég gyakran a nyelvi gondatlanság áldozatai; maguk sem tudnak, nem is igyekeznek szépen, kifogástalanul beszélni anyanyelvükön. Nem kétséges, hogy a kezük alatt felnövő, az ő nyelvi „eszményeik"-et elfogadó, nyelvszokásaikat utánzó nemzedék, a méltó tanítványhoz híven, rajtuk is túltesz a kiejtésbeli gondatlanságban.

4. Hozzájárult a magyar beszéd hangsúlyviszonyainak és ütemezésének megzavarásához a sok idegenből fordított operett, táncdal meg más ének is. Az ilyen énekek szövegének fordítására rendszerint a ritmikai kérdések iránt kevésbé fogékony műkedvelők vállalkoznak. A rossz, magyartalan ritmusú dallamra ráerőszakolt magyar szöveg éneklésekor úgy érzi magát a jótét lélek, mintha anyanyelvünk kerékbetörésén venne részt.

5. Színházjáró közönségünk kiejtésének mind fejlesztéséhez, mind romlásához hozzájárulhat a színház is. Újabban színészeink részesülnek ugyan valamelyes fonetikai kiképzésben, de az ilyen irányú tanulmányok rendjén nincs biztosítva a fonetikai alap teljes korszerűsége. Ilyenformán színészeink kiejtés-kultúrájának főiskolai szinten való előkészítése és a későbbi gyakorló színészi pályán állandó fejlesztése elsőrangú eszköz lenne a tömegek helyes kiejtésének előnyös befolyásolásához. A ma már minden nagyobb városban működő állandó színház és a vidékre több-kevesebb rendszerességgel el-ellátogató sok vándorcsoport kellő felkészültség és nyelvi hivatástudat megléte esetén jelentős mértékben hozzájárulhatna a helyes és szép kiejtés ügyének egészséges alakulásához.

Látnivaló tehát, hogy a helyes kiejtés ügye nemcsak a közoktatás, hanem a mindennapi nyilvános szereplés szintjén is kellő hivatástudatot és állandó, gondos felkészülést követel meg. Nem ártana éppen ezért, ha a napi sajtó és a nagyobb időközökben megjelenő folyóiratok melengető gondozásba vennék ezt a nem éppen jelentéktelen kérdést is. Emellett azonban szükség volna az oktatás minden fokán a jövőbeli munkára készülő diákság, sőt az oktatásban működő tanszemélyzet tagjainak ilyen irányú felkészítésére, illetőleg továbbképzésére is.

1939/1968

IRODALMI NYELV, KÖZNYELV, NYELVJÁRÁS

A nyelvi műveltség alapvető kérdéseivel foglalkozó rovat szerkesztője bizonnyal azért tűzte ki e sorok írója elé feladatul, hogy ezúttal a címben jelzett fogalmak értelmezésére kerítsen sort, mert e fogalmakkal ugyan elég gyakran találkozunk, pontos értelmezésük tekintetében azonban nem csekély a bizonytalankodás.

A bonyolult kérdés megértéséhez elöljáróban tudnunk kell azt, hogy egyetlen nyelv sem egységes, hanem különféle változatokra tagozódik. A tagozódás sokirányú és sokrétű. Legkönnyebben észrevehető a nyelvterületen belül földrajzi vonatkozásban jelentkező tagozódás. A Hargita környéki székely falvak nyelve sok vonásban különbözik a Maros mentén, a Mezőségen, Kalotaszegen, a Szilágyságban vagy a Szamosháton beszélt nyelvtől, és jól észrevehető különbségek jelentkeznek e nyelvi alakulatokban egymással való összehasonlításban is. Az ilyenféle földrajzi tagozódás eredményeként keletkezett nyelvi alakulatokat nevezzük *nyelvjárásoknak* vagy *tájszólásoknak*. A *nyelvjárások* természetesen nyelvfejlődés eredményeként keletkeztek. A kezdetben nyelvileg többé-kevésbé egységes magyar népcsoportok a beszélők jelentős számbeli szaporodásával egymástól elkülönülő törzsekbe tagolódtak, és e társadalmi-gazdasági jellegű tagozódás eredményeként az egyes törzsek keretében lassanként egymástól elütő nyelvi sajátságok fejlődhettek ki. Csak e sajátságok felhalmozódásával, erősödésével vált az egyes törzsek nyelve a másik törzsével szemben kisebb-nagyobb eltéréseivel határozottabban elkülönülő nyelvjárásias jellegűvé. Ezek a nyelvjárási alakulatok a magyarság végleges letelepedéséig csak társadalmi, törzsi keretek közé szorított nyelvi képződmények voltak, a letelepedés utántól kezdve azonban lehetőség nyílt a nyelvjárások földrajzi elkülönülésére, területi tagozódására is. A magyar nyelvjárások mai földrajzi tagozódása tehát a törzs-

szervezet koráig nyúlik vissza, de persze a végleges letelepedés óta eltelt évezred alatt az akkori nyelvjárási tagozódottság a jelentős gazdasági, társadalmi, népmozgalmi, művelődési és politikai változások következményeként bizonyára nagymértékű változásokon ment keresztül.

Nyelvünk hozzávetőlegesen a XVI. század második feléig, a magyar nyelvű könyvnyomtatás elterjedésének, illetőleg az irodalmi nyelvváltozat kialakulásának koráig úgyszólva csak tájnyelvi alakulatokban, nyelvjárásokban élt. A XV—XVI. századbeli kódexekben, irodalmunknak ez első termékeiben, sőt még a XVI. századi nyomtatványokban is mindegyre a nyelvjárásosság jeleivel találkozunk. Némelyik kódex, illetőleg nyomtatvány szavainak hangalakjában például erős fokú í-zés jelentkezik (a *kék, néz, szép* szót *kík-, níz-, szíp*-nek olvasható alakban írják), másikban a fordító vagy — talán csak másoló — ö-zik vagy ü-zik, azaz például az *ember, vett, megyen* szó helyett *embör, vött, megyön* vagy az *idő, kis, mi* helyett *üdő, küs, mü* alakban olvasható írásváltozattal él. A magyar nyelvű könyvnyomtatás XVI. századi megerősödésével felpezsdülő irodalom azonban a nehezen érthetőség veszélye nélkül nem rekedhetett meg a sokfelé tagozódó táji nyelvjárásosság szintjén, hanem meg kellett teremtenie egy olyan nyelvváltozatot, amely a nyelvjárások mindenikében leghasználatosabb, legáltalánosabb nyelvi formák tekintetbevételével alakul ki, és mintegy a nyelvjárások fölé emelkedő egységes nyelvváltozatként az írásbeliségnek hordozója lehetett.

A XVI. század közepétől kezdve már arra irányuló határozott törekvésekkel találkozunk, hogy csak a szűkebb földrajzi területre korlátozódó nyelvjárási jelenségek ne kerüljenek bele a kéziratok és a nyomtatványok nyelvébe. A XVII. század elején aztán már az irodalom nyelvében olyan határozott, bár íratlan normákhoz igazodnak az írók, hogy ettől kezdve bátran beszélhetünk egy új, egységes nyelvváltozat: a magyar irodalmi nyelv kialakult voltáról. Természetesen az elkövetkező századokban kisebb-nagyobb gazdasági, társadalmi, népmozgalmi, művelődési és politikai mozzanatok még jelentős mértékben alakítgatták, formálták nyelvünknek ezt az irodalmi változatát, de a nyelvújításig, az irodalmi nyelv

nagy, döntő átformálódásának időszakaszáig az irodalmi nyelv egységének normái lényegesen nem módosultak. Az irodalmi nyelv kifejlődésével a nyelvjárások a könyvműveltségtől egyáltalán nem vagy csak szerény mértékben érintett őstermelő-állatgazdálkodást folytató réteg körébe szorultak vissza.

Az irodalmi nyelvi normák évszázados alakulgatásának és múlt századi véglegeződésének időszakában természetesen igazában csak a legmagasabb stílusszinten álló szépirodalom és tudomány nyelvéből rekesztődtek ki a nyelvjárási sajátságok. Az egyes vidékek mélyebb vagy felületiesebb műveltséggel rendelkező értelmiségi rétegének mindennapi élőszóbeli és írásbeli, sőt még igényesebb ünnepi nyelvi megnyilvánulásaiba is bele-belejátszottak annak a nyelvjárásnak egyes sajátságai, amely nyelvjárásba a megnyilatkozó beleszületett és amely nyelvjárásnak földrajzi környezetében élete folyt. Ezt a nyelvjárásiasságoktól enyhébben-erősebben színezett köznapi nyelvet nevezzük k ö z n y e l v n e k. Ez a nyelvváltozat mintegy az irodalmi nyelv és a nyelvjárások között áll: feléje áramlanak elsősorban a nyelvjárásoknak élő, az irodalmi nyelv gazdagítására, csiszolására alkalmas értékei, viszont az irodalmi nyelv irányából a köznyelvet érő hatások is továbbrezdülésükben a nyelvjárásokig jutnak el, és a köznyelviesülést, az irodalmi nyelvhez való közeledést mozdítják elő.

Ez a három nyelvváltozat tehát sem történeti, sem egymáshoz való viszonyulása tekintetében nem egymástól élesen elkülönülő alakulat, hanem történetileg egymásból kinőtt és egymással a sokszoros hatás és kölcsönhatás viszonyában álló nyelvi képződmény. Jóllehet az újabb gazdasági, társadalmi, művelődési változások gyorsulása egyre színteleníti a nyelvjárásokat, még nagyon távol van az az idő, amikor a nyelvjárások teljes elszíntelenedéséről lehet majd beszélni. Ma még — szerencsére — ott tartunk, hogy az irodalmi és a köznyelv egészséges fejlődését, folyamatos felfrissülését nehéz elképzelni a nyelvjárások éltető, serkentő, megújító hatása nélkül.

1968

A MAGYAR ASSZONYNÉV ÉS — MÉG VALAMI

Az Utunk szerkesztősége azzal a megtisztelő kéréssel juttatta el hozzám Benkő Samunak ez irodalmi hetilap 1956. évi 22. számában megjelent cikkét és vele együtt kéziratban Fodor Ernőnek az itt kifejtett véleménnyel egy időben közölt válaszát, hogy a vitába magam is szóljak bele. Megtisztelő ez a kérés, mert hiszen az írók elég ritkán kíváncsiak a nyelvészek vélekedésére, de személyemet illetően egyben kényelmetlen is. Bevallom, viszolygok az ilyen fogadatlan prókátor szereptől. Mivel azonban a kérdést nagyon jelentősnek tekintem, ezúttal nem térhetek ki a felszólítás elől még akkor sem, ha a két vitatkozó közül utoljára mindenik bosszankodik is azon a kétkulacsos álláspontón, amelyet — már előre látom — a vitában el kell foglalnom.

Mielőtt a kérdés lényegére térnék, előlegeznem kell azt a még mindig személyi természetű észrevételt, hogy bele sem avatkoznám a vitába, ha nem volnék meggyőződve mindkét fél tökéletes jóhiszeműségéről és jószándékáról. Sőt továbbmenőleg be kell vallanom, számomra rokonszenves a régi nyelvszokás mellett kardoskodó Benkő „purista" nézete, de tiszteletet, sőt együttérzést ébreszt bennem az „asszonyokkal szövetségesség" vádját bátran vállaló, az élet és a fejlődés jogcímét idézgető Fodor álláspontja is. Mindkettőt megértem és sokra értékelem, már csak azért is, mert úgy látom, hogy a két — első pillanatra ellentétesnek tetsző — álláspont között nincs kibékíthetetlen ellentét. Fejtegetéseim jobb megértése kedvéért a két álláspontot a következőkben élesen szembe kell egymással állítanom.

1. A vitát kezdeményező Benkő lényegében ezt mondja: vét a magyar nyelvszokás ellen az, aki Szűcs Katalinnak és nem Szűcs Dezsőnének, Szűcs Dezsőné

Varga Katalinnak, vagy Szűcsné Varga Katalinnak nevezi, illetőleg nevezteti magát. Joggal hivatkozik Benkő *A magyar helyesírás szabályai* 1954-i kiadásának 223. pontjára, hiszen a hivatkozott szabályzati pont a helyes asszonynév-használatot félreérthetetlenül rögzíti. Idegen nyelvi hatásra keletkezett és így helytelen szokás tehát — Benkő szerint — az, ha Szűcs Dezsőné férje vezeték- és saját keresztneve felhasználásával a felemás Szűcs Katalin névvel él. Nem lebecsülendő érve Benkőnek az sem, hogy falun az ilyen névhasználat erkölcsi megbélyegzést rejt magában.

2. Ezzel az álláspontal szemben — Fodor szerint — a férj nevével alakított magyar asszonynév régi típusa „azt az állapotot tükrözi, amikor az asszony egész helyzetét férje határozza meg, amikor a társadalomban semmi szerepet és jelentőséget magának az asszonynak nem tulajdonítanak, csak a férj függvényének tekintik". Hivatkozik a ma dolgozó asszonyának arra a vitathatatlan jogára, hogy a házasságban is őrizhesse meg egyéniségét és ennek külső jeléül leánykori keresztnevét is. Fodor tételesen nem mondja ki, de fejtegetéseiből úgy látszik, hogy a Szűcs Dezsőné vagy esetleg a Szűcs Dezsőné Varga Katalin-féle névhasználattal szemben csak a Szűcs Katalin-féle névalakot tartja helyesnek, vagy legalábbis ezt tekinti „az élet és a fejlődés" irányába esőnek. Másrészt azonban az, hogy a maga álláspontja védelme érdekében érveket felsorakoztató Fodor a Szilágyi Erzsébet, Zrínyi Ilona és Lorántffy Zsuzsanna-féle példákkal hozakodik elő (e példák különben egyáltalán nem bizonyítanak Benkő ellen!), arra mutat, hogy nem idegenkednék attól a régi magyar névhasználatban egyébként nem ritka szokástól sem, hogy a feleség egykori leánynevét teljes egészében tartsa meg a házasságban is.

Minthogy egyrészt a nyelvszokás kérdésében való ítélkezéskor mindig ajánlatos a vizsgált jelenségeket a nyelv életének útján végig követni, másrészt pedig, mivel Fodor Ernő maga is a névhasználat múltjának tisztázása érdekében „nyelvészeink és történészeink"-re hivatkozik mint olyanokra, akik pontosan meg tudnák mondani, mikor keletkezett és vált általánossá az Akadémiától még ma is egyedül helyeselt asszonynév-használat, a kérdés nyelv-

történeti vonatkozásait illetően néhány adatszerű megállapítást kell tennem. Az asszonynév használatban a XV. századtól kezdődően a következő fontosabb névtípusokat figyelhetjük meg:

a) Egészen általános volt a régiségben, hogy a feleség a házasságban megtartotta leánynevét, legfeljebb az e névhez ragasztott *asszony* szó jelölhette esetleg a szóban forgó fehérszemély feleség voltát. De ez sem feltétlenül azt, mert hiszen — mint ismeretes — a régiségben az *asszony* szónak 'úrnő' jelentése is volt. Pl. 1551: „Pogan Soffya azzon". 1569: „Myhalfy Barbara asszony". Egy 1583-ból való vallatásban olvasom: „... az nemes asszonyállat tudnia illik Galaczy Anna asszony". Forrásaimban a leánykori egyéniség megőrzésének ilyen átmenetibb, de még mindig e pont alá vonható eseteire bukkanok: 1584: „Tholdalagy Ferencz Felesege Frattaj Clarazzony". 1617: „Kasza Kelemennek a felesége Szalánczi Borbála asszony". Még jóval későbbről is ilyen adatokat idézhetek: 1773: „Kendeffi Justinna asszony".

b) Nagyon gyakori, főként a XVI—XVII. században az is, hogy a férj nevével alakított asszonynév mellett használják a feleség puszta keresztnevét is; így: 1570: „Zekely Matthene Martha azzon". 1573: „Katalin azony Takas Andrasne". A jobbágyasszonyok esetében: Kovács Jánosné Anna.

c) Legalább a XVI. századtól kezdve máig legáltalánosabb azonban a Szűcs Jánosné Nagy Márta típusú névhasználat. Tehát az, amelyet az akadémiai helyesírásra hivatkozva Benkő helyesel. Erre általános régiségbeli elterjedése miatt nincs is miért egykorú példákat felsorolnom.

d) A ma szintén eléggé gyakori *Szűcsné Nagy Márta* vagy éppen az *Sz. Nagy Márta* típusú névhasználatra egészen régi, XVI—XVIII. századi példát nem ismerek. A *Szűcsné Nagy Márta*-féle nevek, úgy látom, a *Szűcs Jánosné Nagy Márta*-féle név egyszerű rövidítéseként egészen újonnan, alig egy évszázada kezdtek terjedezni. Az *Sz. Nagy Márta*-féle asszonynévhasználattal a századforduló előtti időben nem találkoztam. Ez már egyébként is határozottan a női egyenjogúsítás igénye felé mutató névhasználat: az önállóan dolgozó, alkotó nő névhaszná-

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

lata. Mint ilyen, a maga korában kétségtelenül újítás volt ugyan, de az a) pontban mondottakat figyelembe véve, egyáltalában nem ellenkezett és nem is ellenkezik „a magyar nyelv szellemé"-vel.

e) A teljesség kedvéért itt kell előhozakodnom azzal a nemleges megállapítással is, hogy a magyar régiségben, de még a közelmúltban is merőben ismeretlen volt a férj vezeték- és az asszony leánykori keresztnevével alakult névtípus, amelynek — a látszat szerint — most Fodor Ernő oltalomlevelet akar kiállítani. Ép nyelvérzékű, az öntudatos névhasználatra valamit is adó férjes nőnek a legutóbbi időkig sohasem jutott eszébe a Bartók Ferencné Nagy Márta, a Bartókné Nagy Márta vagy a B. Nagy Márta típusú név helyett a Bartók Márta-féle nevet használni. Csak az egykor külföldjáró és idegenmajmoló főrangúak között fordult elő elvétve, hogy főként francia és német hatásra az e) típus alá sorolt névalakokat, vagy a leánykori teljes név és a férj vezetéknevével alkotott háromtagú neveket (pl. Zagorsky Székely Róza) használtak a főrangú és még inkább az „előkelősködő" dzsentri asszonyok. Az ilyenféle név azonban ugyanúgy nyilvánvalóan idegen hatásra keletkezett, mint a Fodor Ernő cikkében idézett román Elena Mircea Popescu-féle név; csakhogy magyarban az ilyen névtípus a köznapi életben rendkívül ritka, a népnél teljesen ismeretlen, illetőleg a bukott leányt megbélyegző, a románban viszont — alkalmasint francia hatásra — nagyon gyakori volt, és az ma is.

Ha már most e rövid nyelvtörténeti kitérő után tőlem valaki az asszonynév-használatot illetően határozott feleletet vár, válaszom a következőképpen fogalmazom meg:

1. Igazat kell adnom Benkőnek abban, hogy semmiképpen sem helyeselhető, sőt a hagyományos magyar nyelvhasználattól merőben idegen a férj vezeték- és a feleség keresztnevéből alakított felemás asszonynév. Egyébként is miféle egyéniségmegőrzés az, amely az asszony egyéniségéből pusztán a keresztnevet tartja megőrzendőnek és a nő eredei vezetéknevét nem?!

2. Helyeselnem kell azonban Fodornak azt az okfejtését, amely az asszonynak társadalmunkban való megváltozott helyzetére, tehát lényegében a gazdasági és társa-

dalmi viszonyokban bekövetkezett változásokra hivatkozva, a női egyéniség megvédése, illetőleg ennek a női névhasználatban is kifejeződő új nyelvi formája érdekében vitába száll a látszólag vele ellentétes nézetet valló Benkővel és természetesen mindenki mással, aki Benkővel egy követ fúj. Minthogy azonban Fodor — érzésem szerint — nem kötötte le magát határozottan az idegenszerű névhasználat mellett, legyen szabad figyelmébe ajánlanom, hogy a tőle felhozott összes példák, a magyar, sőt részben az idegen nyelvű példák is (egyebek mellett a Leninné és Lenin Vladimirné helyett egyedül helyesnek ítélt Krupszkája név is!) nem az idegenszerű névhasználat, hanem arra a magyar régiségben is egészen szokásos névhasználati mód pártolására késztetnek, amely szerint a nő, ha akarja, megőrizheti a házasságban is teljes leánykori nevét. Ez nem ellenkezik a magyar nyelv szellemével és még kevésbé ellenkezik a nő családi, társadalmi helyzetében beállott változással. Ha aztán a dolgozó nő valamilyen okból szükségesnek tartja férjes voltát a névhasználatban is hangsúlyozni (alkalmasint még kapódznak ilyen nők!), neve elé iktathatja férje vezetéknevének kezdőbetűjét. Az öntudatos értelmiségi dolgozó nők között az ilyen névhasználat ma már általános. Magam például családomban is ennek a névhasználatnak a híve vagyok, de hogy személyeskedjem, úgy látom: ez a szokás dívik a Benkő portán is.

Az újdonsült asszony tehát választhat két lehetőség között. Ép nyelvérzékkel azonban csak e kettő között választhat.

A teljes leánynevet megőrző névhasználat az előbb kifejtett elvi okok mellett gyakorlati szempontból is ajánlatos. Ma a fiatalok nagyon gyakran még tanulmányaik befejezése és oklevelük kiállítása előtt egybekelnek. Ha az ilyen házasságkötés után — a névváltoztató divatnak hódolva — a feleség a férje nevével alakult felemás névalakot használja, ez a név kerül bele a fiatalasszony oklevelébe, legelső hivatalos irataiba, egyszóval ezzel a névvel indul neki az ifjú menyecske az életnek. Lehet (ne következzék be!), hogy házassága boldogtalan lesz. Elválik, majd — a dolgok megszokott rendje szerint — újra férjhez megy. Még az sem ritka eset, hogy

a második házasság után harmadikra is ráfanyalodik. Nem nehéz elgondolni, mennyi ügyviteli bonyodalom származhatik abból, mikor egy ilyen notórius férj- és névváltogatónak majd szolgálati ideje igazolásakor, járandósága, nyugdíja kiszámításakor, örökségi ügyekben vagy más esetben is be kell bizonyítania, hogy ő, aki leányul *Pajkos Annaként* kezdte az életet, azonos azzal az első férjről, Vígh Endréről *Vígh Annának* nevezett személlyel, akit „hőn szeretett" második férje is elhagyott, mire ekkor és ekkor elvált, és harmadik férje, Bús Balázs oldalán nevét *Bús Annára* változtatta. Szegény asszony és szegény hivatalnok, akinek mindezt igazolnia kell! Nem is beszélek itt az első, második és harmadik házasságból született gyermekekkel kapcsolatban a háromszoros anyai névváltoztatásból származó hivatali kavarodás pokoli zűrzavarának képtelennél képtelenebb következményeiről.

Ez a névhasználat egyébként nincs ellentétben a hivatalos rendelkezésekkel sem, hiszen — mint erre Fodor is hivatkozik — a törvény mindkét félnek megadja azt a jogot, hogy tetszés szerint megtartsa, vagy többféleképpen is változtassa nevét. Magam a hagyományos nyelvszokást szem előtt tartva, nyilvánvalóan csak a névegyéniség (Nagy Márta) megőrzése vagy — a „maradi" asszonyok esetében — az ugyancsak hagyományos asszonynév-használat (Bartók Ferencné Nagy Márta, Bartókné Nagy Márta, B. Nagy Márta) mellé állhatok.

Ezzel a kérdés lényegére vonatkozó, úgy érzem, eléggé megindokolt, és éppen nem egyéni véleményem ki is fejtettem. Be is fejezhetném cikkemet, ha nem ígértem volna a címben „még valami"-t.

Követni akarom Fodor Ernőt a vallomástételben. Vallomásom Fodornak a „purista nyelvhelyességi nézeteken" való bosszankodásával kapcsolatos. A nyelvhelyességi cikkek, könyvek írói valóban gyakran túlzásba esnek: elavult, mondjuk „purista nézetek"-et vallanak, a kákán is csomót keresnek, bakafántoskodnak, szóval igazán sok boszszúságot okoznak a jobb, nyugodtabb sorsra érdemes, békés, a nyelvi kérdésekkel mit sem törődő írónak és olvasónak egyaránt. Valóban bosszankodni lehet, sőt kell azon, hogy ezek a kellemetlen okvetetlenkedők, a nyelvhelyesség „föl-kent bajnokai" fűzfasípjukat és szilaj nádparipájukat

nyelvhelyességi vesszőparipával váltva fel, valami gyermetegen fontosnak látott cél, az anyanyelv tisztasága és kincseinek megőrzése érdekében szélmalomharcot folytatnak íróval és olvasóval egyaránt. A nyelvhelyességi kérdések iránt közömbös, sőt nemegyszer ellenséges íróval, aki azt hiszi, hogy „ő már csak tud írni", és a nyelvi kényelemben elnyújtózkodó olvasóval, aki egy követ fúj az íróval abban, hogy (tisztelet a kivételeknek!) mit sem törődik olyan csekélységgel, mint a nyelv: az a csodálatos hangszer, amelynek pedig száz meg százezer finom billentyűjét állandóan, féltőn vizsgálni, tisztogatni, csiszolgatni kell.

Így bosszankodik, így békétlenkedik, így háborog az én lusta, kényelemszerető, köznapi énem az elmaradott „ásatag" lények, a nyelvhelyesség harcosainak okvetetlenkedésein. De másik énem — a nyelv életének történetében valamelyest tájékozott magam — élénken emlékszik azokra a harcokra, amelyeket — hogy az időben távolabb ne menjek — csak a két elmúlt század nyelvújítói meg a régi nyelv jogainak csökönyös védelmezői, a legnagyobb és a legkisebb írók az olvasókkal való szövetségben a távoli jövő, a mi korunk gazdag, kifejező, árnyalatos irodalmi nyelve érdekében a purizmus, a bakafántoskodás, az okvetetlenkedés, a maradiság vagy éppen a szertelen újítás vádja alatt roskadozva a közönnyel, a meg nem értéssel szembenállva folytattak. És akkor — bosszúságom egy csapásra elmúlik. Legfeljebb csak azon bánkódom sok íróval és olvasóval együtt, hogy a nyelv e sok jóakarattal buzgólkodó művelői miért rögződnek néha bele szinte kizárólag a hibakeresésbe, és miért nem sürgölődnek nyelvünk sok-sok szépségének, gazdagságának kibányászása és megmutogatása érdekében is.

Bosszankodás helyett éppen ezért inkább erre az építő nyelvművelésre biztassuk őket! És biztassuk íróinkat is, mert elsősorban tőlük és nem a „szürke", „unalmas", „maradi" nyelvészektől várható az igazi, az alkotó nyelvművelés.

1956

A HELYESÍRÁS TANÍTÁSÁHOZ

1. Nem éppen a legilletékesebbhez fordult a *Tanügyi Ujság* szerkesztősége, mikor e sorok írójához azt a felszólítást intézte: írja meg a lap 1967. szeptember-novemberi számaiban a helyesírás tanításának kérdéséről folyó eszmecserét illető véleményét. A helyesírásnak alsó és középfokú tanítása ugyanis nem annyira a nyelvtudomány terén való olyan-amilyen tájékozottságot kíván, hanem inkább a hosszas gyakorló-tanári munka rendjén kialakított olyan módszeri eljárások, eljárásmódbeli fogások fölényes ismeretét követeli meg, amilyennel e sorok írója természetszerűen csak kis mértékben rendelkezhetik. Éppen azért a véleményadásra felszólított a következőkben nem is az eszmecserében résztvevők szakmai illetékességének szintjéről nézve, hanem úgyszólva kívülállóként igyekszik kiemelni az eszmecsere rendjén felvetődő gondolatok meg saját észrevételei közül azokat, amelyek — megítélése szerint — a fejlődés irányába esve, a helyesírás eredményesebb tanítása felé egyengethetik az utat.

2. Az eszmecserében résztvevő valamennyi hozzászóló felvetette azt a valóban fontos követelményt, hogy ne csak a szaktanár, hanem az egész tanszemélyzet fordítson gondot a helyesírás ellenőrzésére. Maga az a puszta számbeli vonatkozású tény is, hogy a tanuló heti harmincegynéhány tanórájából az anyanyelvi nyelvtan és irodalmi órákra a tanítási időnek csak egy töredéke esik, már ez is valóban arra ösztökél, hogy tágítsuk ki az anyanyelv vagy legalábbis a helyesírás tanításának határait az alsó és a középfokú oktatás minden órája irányába.

Kétségtelen, hogy e követelmény hangoztatásakor akadályként megfontolandó az az eszmecsere rendjén felvetett gondolat, hogy a nem magyar nyelvszakos tanárok esetleg nem ismerik elégséges mértékig a helyesírás újab-

ban megállapított szabályait. Ezen azonban a magyar szakos tanárok kollégiális támogatása — kellő megértés esetén és a szükséges tapintattal — bizonnyal segíthet. Annak azonban semmiképpen nem volna szabad előfordulnia, hogy a más szakos tanár óráján a tanárnak táblára írt szövegében esetleg a tanulók vegyenek észre helyesírási vétségeket.

3. Elég kevéssé vagyok a tekintetben tájékozott, hogy ma az alsó és középfokú oktatásban általánosságban, különlegesen meg éppen az egyes iskolákban milyen gondot fordítanak a tanulók írásbeli dolgozatainak külalakjára. Ennek ellenére mint az eredményes helyesírási tanítást előkészítő követelményt hangoztatnom kell: a szép vagy legalábbis fegyelmezett, rendes írásra való nevelés nagyon fontos segítő mozzanat a helyesírásbeli gondosságra való nevelésben. Akit írása külső alakja tekintetében fegyelmezettségre nevelünk, könnyebb a helyesírásbeli gondosságra is rászoktatnunk. Ebben a kérdésben aztán már igazán nemcsak a magyar szakos tanárnak, hanem a tanszemélyzet minden tagjának lehetséges és kell is buzgolkodnia. A fegyelmezett, gondos külalakra való törekvés alapvető lelki magatartásból fakad, s ez a magatartás — kellő ösztönzés esetén — forrása lehet más téren, egyebek mellett a helyesírás vonatkozásában jelentkező gondosságnak, fegyelmezettségnek is. Mint személyes emléket kell elmondanom, hogy a tudományos munkában, a fogalmazásban, sőt a gondolkodásban való fegyelmezettségben egész életre szóló indítást nem közép- és főiskolai magyar tanáraim, hanem a „szépírás órák"-on gondosan fegyelmező elemi iskolai tanítóim adtak, hogy aztán egy középiskolai számtantanárom könyörtelen formaigényessége döntő magatartássá fokozza bennem minden téren a külső forma, egyebek mellett a nyelv külső köntöse: a helyesírás tisztelete iránti követelményt.

4. Az eszmecsere rendjén nem egy cikkíró figyelemre méltó közösségi tapasztalatok összegezésével, általánosabb érvényű elméleti megállapítások levonásával, más hozzászóló viszont az egyéni gyakorlati munkában kialakított ötletes eljárásával, helyesírási játékok ismertetésével igyekezett rámutatni azokra az utakra-módokra, amelyek a helyesírás tanítását a jelenlegi pangás állapotából az

eredményesebb oktatás irányába terelhetik. Az ajánlott elméleti felismerések és gyakorlati fogások, eljárások között alig-alig találhatni egyet is, amelyet elvetendőnek kellene minősítenünk. Minden módszer, eljárás, fogás jó, amely eredményre vezet, és így szinte-szinte mindenkit arra kellene buzdítani: jusson el mentől több egyéni elméleti felismerésre, kísérletezzen ki mentől több egyéni eljárást, fogást a helyesírás eredményes tanítása érdekében, hiszen az ilyen törekvés már önmagában is építőbb a mindennapi tanítást fárasztó robotnak tekintő, unott közönynél. Mindamellett azonban figyelemre méltónak, sőt megszívlelendőnek ítélem azt a véleményt is, amely a helyesírás tanítását megkönnyítő segédkönyvek kiadását sürgeti. Ilyen segédeszközök nélkül hagyni a világ végén, teljes elzártságban hősiesen küzdő tanítóinkat és tanárainkat, valóban súlyos nemtörődömség, ezekkel felszerelni pedig nagy-nagy segítség volna.

5. Egyik hozzászóló szót ejtett a tanítók és tanárok helyesírási ismereteinek bizonytalanságáról, elmaradottságáról is. E helyzet megváltoztatása és az eredményes helyesírás-tanítás érdekében okvetlenül szükség volna a helyesírási szabályzat és szótár megjelentetésére. Egy ilyen segédkönyvet kétféle formában volna ajánlatos közzétenni: a) Szükség lenne az akadémiai helyesírási szabályzatnak egy teljes kiadására. E kiadvány, amellett, hogy kielégítené az alsó és középfokú oktatás tanszemélyzetének szükségleteit, a felsőfokú oktatás tanszemélyzetének és hallgatóságának, az íróknak, szerkesztőségi dolgozóknak is hathatós segítséget jelentene. b) Emellett azonban legalábbis ugyanolyan, ha ugyan még nem sürgetőbb volna az, hogy a helyesírási szabályzat és szótár egészen rövidített formában is megjelenjék. E kiadványba a szabályzati résznek rendkívül tömör, közérthető fogalmazásban kellene egybefoglalnia az akadémiai helyesírás elvi alapjaira vonatkozó leglényegesebb tudnivalókat és a legfontosabb helyesírási szabályokat. Ezt egészíthetné aztán ki a szabályzathoz csatlakozó ugyancsak szűkre, mindössze néhány száz legfontosabb szóra korlátozódó helyesírási szójegyzékrész. Gondolom, e két kiadvány közzététele mindennél többet segíthetne a helyesírás tanításában for-

golódó kartársaknak és a helyesírás elsajátítására törekvő tanulóifjúságnak.

Ha aztán ez a diákság használatára készült kis helyesírási kiadvány a tanulók kezében lenne, nem kellene viszolyogni attól a gondolattól sem, hogy e segédkönyv használatát dolgozatírások alkalmával a tanteremben is engedjük meg. Ez a segítség jelentős mértékben csökkentheti a tanulóban azt a szorongást, amelyet a tartalmi és formai helyesírási követelményekre való együttes ügyelés kényszere okvetlenül kelt. Ha mi magunk helyesírási bizonytalanságunkban ritkábban-gyakrabban előelővesszük a helyesírási szabályzatot és szótárt, miért ne engedhetnők meg nyugodtan ennek használatát olyan fokon, amelyen a bizonytalanság jelentkezése jóval természetesebb, mint nálunk. Mikor azonban lehetővé tesszük a tanuló számára a helyesírási kézikönyv ilyen alkalmakkor való használatát, a helyesírási vétségek elkövetését nagyon szigorúan kell elbírálnunk, hiszen a tanulónak megadtuk a lehetőséget arra, hogy helyesírási bizonytalansága esetén segédeszközt használjon. Akár élt, akár nem élt a lehetőséggel, minden esetben magára vessen, ha írásbeli dolgozata legalább a helyesírás szempontjából nem kifogástalan.

6. A helyesírási szabályzat és szótár, illetőleg szójegyzék elsődleges szükségességének hangoztatásával egyáltalában nem szándékszom csökkenteni egy helyesírás tanítását elősegítő elméleti és gyakorlati kézikönyv megteremtésére irányuló igény jelentőségét. Valóban egybe kell állítani a helyesírás tanításához egy mentől módszeresebben kidolgozott gyakorlati jellegű kézikönyvet és példatárat. Ez felölelhetné a példaanyagon és szabályokon kívül a gyakorlati eljárásmódok, sőt a helyesírási játékok ismertetését is. A játékos tanítás különösen az általános iskola alsóbb osztályaiban lehetne szinte kizárólagos módszer, de nem kellene az alkalmazásból kirekeszteni e módszert még a felsőbb osztályokban sem. Az a tapasztalat ugyanis, hogy még magasabb fokon sem céljátévesztett dolog az ember örök gyermeki játszáskészségével számolni.

7. Mindemellett nem ártana éppen a II—V. osztályosok helyesírási készségének fejlesztése érdekében külön játé-

kos-rajzos helyesírási könyvet is szerkeszteni. Mind a helyesírás gyakorlati módszereit magába foglaló kézikönyvből, mind az ilyen játékos helyesírási könyvből feltétlenül kirekesztendőnek tartom azonban az olyanféle játékos nyelvi gyakoroltatást, mint amilyent egyik hozzászóló eszperente-játék néven ismertetett. A magyar nyelvnek azt a hangzás szempontjából nem éppen előnyös sajátságát, hogy sok benne az *e* hang, magasabb fokon tudatosítani kell ugyan a gyermekben, de semmiképpen nem az a tudatosítás módja, hogy magunk ösztönözzük a gyermeket a teljesen *e* hangokat tartalmazó szókból egybekényszergetett hosszabb-rövidebb szövegek egybeállítására. Inkább ennek fordítottjára: a hangzásbeli egyhangúság kerülésére kell késztetni, segíteni a kezünkre bízott gyermek-, illetőleg tanulósereget.

Vigyázzunk! Gyakoroltatni a nyelvérzéket, a nyelvi találékonyságot csak építő, alkotó értelemben, csak jó irányban szabad. A nyelvi modorosságok szórakoztató játéknak a felnőttek között talán jók, a nyelv- és helyesírás tanításában azonban a hibák és modorosságok gyakoroltatása semmiképpen sem célravezető eljárás.

8. Helytálló az a vélekedés, hogy végeredményében az egész nyelvtani oktatás az anyanyelv nyelvi rendszerének tudatos használatára való előkészítés mellett az irodalmi oktatás útját egyengeti. Az irodalmi oktatás az írásművészet fokán jelentkező nyelvhasználat szépségeit akarja tudatosítani, s kitűzött célját igazában akkor éri el, ha rá tudja vezetni a tanulóifjúságot az irodalmi művek önálló tanulmányozására, élvezetére. Ezen a fokon aztán az irodalmi oktatás és az irodalmi művek olvastatása a helyesírás-tanításnak is előrelendítője lehet. Mert mi is a helyesírás-tanítás? A látási emlékképek mentől erősebb rögzítésére való törekvés. Nos, minél többször találkozik olvasmányai során a tanuló a benne még nem vagy téves hangalakban rögzült szó nyomtatott helyesírási képével, annál biztosabban a helyes emlékkép raktározódhatik el tudatában. Az olvasásra való ránevelés tehát magasabb fokon valóban egyik legkönnyedebb, legélvezetesebb módja a helyesírásban való gyakoroltatásnak és az e tekin-

tetben való biztosság növelésének. E folyamat elősegítése érdekében természetesen igazán az volna a kívánalom, hogy kellő számú „olvasmányos", sőt olvasásra késztő könyv álljon minden iskolában a tanulóifjúság rendelkezésére.

9. A *Tanügyi Újság* lapjain kezdeményezett eszmecsere már eddig is azzal a nem éppen leverő tapasztalattal járt, hogy a tanszemélyzeti tagok közül sokan egészen jól fel tudják mérni a helyesírás tanításának fontosságát, és igyekeznek — az elméleti követelmények ismeretében — megtalálni a hibák kiküszöbölésének gyakorlati módozatait is. Nagyon helyes volt az a mód is, ahogyan felvetődött ez a fontos kérdés: A helyesírás tanításának csekély eredményén gyötrődő oktatószemélyzet köréből tört fel a veszedelmet jelző kiáltás, és a gyakorlat embereinek mindennapos tapasztalataiból, kísérletezéseiből születtek és — remélhetőleg — születnek meg ezután is azok a gondolatok, ötletek, eljárásmódok és fogások, amelyeknek alkalmazása e kérdésben üdvös változást hozhat. — Kétségtelen: vannak olyan feladatok, amelyeknek megoldása szinte teljes egészében a tanítók és a tanárok céltudatától, felkészültségétől és odaadásától függ. Vannak azonban olyanok (pl. a könyvkiadás, segédkönyvek közzététele) is, amelyeknek megoldása más tényezőkre tartozik.

A *Tanügyi Újság* szerepét éppen abban látom, hogy az alulról jövő óhaj, kívánalom, sőt követelmény illetékes helyre való továbbításával nyújtson mentől hathatósabb segítséget a nagy nehézséggel, de odaadással küzdő tanszemélyzetnek. Emellett azonban tovább is tegye lehetővé, hogy mindazok a gondolatok, eljárásmódok, amelyek e kérdésben eredményre vezethetnek, e lapokon helyet kapjanak, és ezen a réven — mindenek okulására — az ország legtávolabbi zugába is eljuthassanak.

1967

A NYELVMŰVELÉS IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

A jó múltkoriban egy anya a gyermeknevelés nehézségeiről panaszkodott nekem. Elmondotta, hogy egyik gyermeke már egészen kis korától kezdve valósággal „pályázik arra", hogy engedetlen és rakoncátlan legyen. Hiába minden jó szó, kérés, parancs, feddés vagy büntetés, csak még inkább arra törekszik, hogy a közelébe kerülőnek szavaival, tetteivel kellemetlenséget, rossz érzést, fájdalmat okozzon. A panaszkodó szülő — mint mondta — teljesen céltalannak és értelmetlennek látja a vele való foglalkozást.

Mikor a nyelvművelés időszerű kérdéseiről szándékszom írni, önkéntelenül is a nevelés nehézségeiről szóló panasz jut eszembe. Mert úgy vagyunk a nyelvi nevelés, a nyelvművelés kérdésével is, mint az előbb említett, reményvesztett szülő a gyermeknevelés dolgával: a nyelvi konokság és a nyomában mutatkozó eredménytelenség láttán szinte magunk is értelmetlennek és céltalannak látjuk a nyelvművelés kérdésével foglalkozni. A nevelő azonban nem adhatja fel reményvesztetten a harcot. Mindent megtesz azért, hogy a gyermeket a szerinte „jó út"-ra térítse. A nyelvi nevelőnek, a nyelvművelőnek is mindent meg kell tennie annak érdekében, hogy legalább azokat bírja minél öntudatosabb, mentől hibátlanabb nyelvhasználatra, akiknek nevelés, tanítás közben anyanyelvükön kell beszélniük.

Nem is lehet a nyelvművelés lényegét jobban meghatározni, mint ha azt mondjuk, hogy e mozgalom a nyelvi lelkiismeretet akarja felébreszteni és minden anyanyelvünkön beszélőt a nyelv öntudatos, hibátlan használatára akar rávenni. A lelkiismeretességet, az öntudatosságot és a hibátlanságra való törekvést nem lehet a nyelvműveléssel kapcsolatban eléggé hangsúlyoznunk. Addig senki sem bajlódik nyelve, stílusa javításával, művelésével, míg

nem érzi a lelkiismeret vádoló szavát azért, hogy az anyanyelv használatában nem elég gondos, nem elég körültekintő, nem elég lelkiismeretes. Csak a magunk beszédével és írásával való elégedetlenségből születhetik meg az a lázas, munkás igyekezet, amellyel az anyanyelv szellemének megismerésére és megőrzésére eljuthatunk. Az anyanyelvnek lehetőleg hibátlan használata így lesz egész életünkre szóló, magától értetődő követelés, kérlelhetetlen parancs számunkra: állandó, öntudatos törekvés nyelvünk szépségének és kifejezőképességének kiaknázására.

A nyelvművelés a nyelv helyes és szép használatát akarja minél nagyobb körben terjeszteni. Ezért a magyar nyelvközösség tagjait azokkal az alapelvekkel kell megismertetnie, amelyeknek figyelembevétele nyelvünk egészséges életét és természetes fejlődését biztosítja. Mert bár a nyelv, mint minden élő, emberi alkotás, folytonosan változik, mégis vannak bizonyos törvényszerűségek, amelyek ennek a szüntelen átformálódásban levő életnek, ennek a forrongó-kavargó változásnak a menetét megszabják, a fejlődését irányítják. A nyelvművelés éppen e törvényszerűségeket állapítja meg, és a nyelvet ezeknek szellemében igyekszik szándékosan és tudatosan fejleszteni. De ezeknek az irányadó törvényszerűségeknek meghatározása korántsem könnyű és nem is egyszerű dolog. A nyelvművelőnek bensőségesen kell ismernie nemcsak a letűnt korok beszédét, hanem a nép nyelvét, sőt nem utolsó sorban a nagy íróművészek, a remekírók használta csiszolt, választékos nyelvet: az irodalmi nyelvet is. Mégis ez a mozgalom nem azt jelenti, hogy eszményül tűzzük ki magunk számára akár a kódexek korának, akár a hozzánk közelebb álló koroknak nyelvszokását, sőt nem jelenti azt sem, hogy népi egyszerűséggel fejezzük ki azt a külső vagy belső világot, amelyben élünk, és amely sokszor olyan kifejezhetetlenül bonyolultnak tetszik. A nyelvművelő ragaszkodik a régi nyelv patinás szépségeihez, a népnyelv élő, sarjadzásra késztető frisseségéhez és az irodalmi nyelvnek a mi bonyolult, összetett anyagi és lelki világunkat kifejező képességéhez. E szellemi törekvés lényege egyrészt az állandó tisztítás: a nyelv szellemével ellentétben álló fattyúhajtások szüntelen metszegetése, az idegenszerűségek kigyomlálása, a nyelvi ízlés-

telenségek és modorosságok kitessékelése, de másrészt feladata az állandó újítás is: a változásban levő nyelv szándékos, tudatos fejlesztése, új nyelvi szépségek alkotására való serkentése, ösztökélése.

Bármennyit hallottunk vagy hallunk is a nyelvművelésről mint divatos mozgalomról beszélni, mégsem tekinthetjük ezt új szellemi megmozdulásnak. Nyelvművelés és nyelvújítás mindig és minden olyan nyelvben van, amely irodalom fejlesztésére törekszik, illetőleg irodalmat fejlesztett. Az írók, szónokok és tudósok gondolataik kifejezése közben — tudatosan vagy tudattalanul — szüntelenül változtatták, fejlesztették, kifejezőbbé tették (sokszor rontották!) azt a nyelvet, amelyen írtak. Ilyen értelemben részben az írói vagy más foglalkozással összefüggésben szinte természetesen, önkéntelenül, részben tudatosan, tervszerűen minden nyelvben állandóan folyik nyelvművelő, nyelvújító munka. Vannak azonban korok, amelyek valamilyen gazdasági, társadalmi, politikai, művelődési ok, illetőleg az ilyen természetű okok egész sorának következtében a nyelv tudatos fejlesztésének, a nyelv újításának különösen szükségét érzik. Talán egyetlen nép szellemi történetében sem volt olyan mély, az egész nyelvközösséget olyan alapjaiban megrázó, szinte folyamatos szellemi törekvés a nyelvművelés, mint éppen a magyarban. Legrégebbi íróink, a Halotti Beszéd (1195 körül) és az Ómagyar Mária-siralom (1300 körül) névtelenjeitől kezdve, a kódex-író barátokig már nyelvművelők, nyelvújítók: többnyire a latinból fordítva, kényszerítgetik a még darabos, akadozó nyelvet és botladozó tollat új, eddig nem ismert, meg nem nevezett fogalmak kifejezésére. Az európai műveltséggel bensőségesen érintkező magyarság egész szellemi élete tele van éppen a nyelvi kifejezőképesség érdekében folytatott kemény harcok győzelmes emlékeivel. E harc messze kimagasló mozzanata a XVIII. század végén kezdődő és egy századig tartó nyelvújítás nyelvünk csodálatos gazdagodását, kifejezőképessége szinte korlátlan lehetőségeinek felfedezését eredményezte. A rákövetkező fáradt elernyedés meg a nyomában járó külföldieskedés és nyelvi nemtörődömség csak pillanatnyi megtorpanást jelentett. Az első világháború után éppen úgy, mint a másodikat követően az

anyanyelvért komolyan aggódó írók és tudósok újra belátták a nyelvművelés szükségességét. E belátás nyomán támadt erős mozgalom mérsékelt, óvatos eréllyel igyekszik a köztudatba belegyökereztetni az anyanyelv gondos és lelkiismeretes használatának és fejlesztésének elengedhetetlen szükségességét. E törekvés ma már olyan nyilvánvaló eredményekkel dicsekedhetik, hogy ezeknek a legfontosabbjaival meg kell ismerkednie mindenkinek, akinek a tanításhoz és a neveléshez csak valami köze van is. Ma a nevelőnek különösen nagy gondot kell fordítania saját beszéde és írása hibátlanságára, szépségére, hogy a gondjaira bízott ifjúság szilárd útmutatót lásson, láthasson benne korunk nyelvi zűrzavarában.

Az anyanyelv iránti kötelességről beszélni azonban csak olyan előtt érdemes, akiben ilyenféle kötelességérzet legalább a hamu alatt pislákol. A nyelvi öntudatlanság, a nyelvi igénytelenség, a nyelvhibákban, pongyolaságokban való tobzódás fokán jelentkező konok nemtörődömséggel szemben nehéz a nyelvművelés szükségességéről beszélni. A nyelvművelés ügyében buzgolkodó csak az anyanyelvről komolyan gondolkodóban szilárdíthatja meg azt a meggyőződést, hogy nyelvünk használatában a legnagyobb gondosságot és lelkiismeretességet sem szabad fölösleges túlzásnak tartanunk. Úgy hiszem, magunk sem állítunk fel túlzott követelést, ha azt mondjuk, hogy ezt hinni, erre egész életét, nevelői tevékenységét rátenni minden nevelőnek elemi kötelessége. Éppen ezért egymás hibáira rámutatnunk, anyanyelvünk sajátságaival, szellemével egymást megismertetnünk elengedhetetlen feladat.

Ha valaki ezzel a kérdéssel állana elő: fogalmazzam meg röviden a nyelvművelés eddigi eredményeit, vagy általánosabban, alapelveit, lehetetlen dolgot kívánna. A nyelvművelés alapelveit nem lehet általános tételekben előadni, hanem csak úgy, hogy egyfelől egyes nyelvi vétségekre mutatunk rá, másfelől pedig a nyelv szelleméből folyó helyes és szép nyelvhasználat lehetőségeire irányítjuk rá a figyelmet. Úgy kell tehát eljárnunk, mint ahogy a lelkiismeretes orvos tesz: külön-külön állapítjuk meg a tüneteket, de minden egyes esetben igyekszünk megfelelő orvosságot, a betegségből való felgyógyulást serkentő gyógyszert is adni. S noha azok a vétségek, amelyeket

majd felsorolunk, egyen-egyen talán csekélynek látszanak, együttesen azonban talán rádöbbentenek: milyen széles arcvonalon, hány ponton támadta meg nyelvünket a romlás.

Hogy a nyelvi sajátságok és vétségek vizsgálatában némi rendszert tartsak, a nyelvművelés legfontosabb eredményeit az alábbi öt csoportban foglalom össze:

1. Nyelvi sajátságok és vétségek (Szó- és alaktani megjegyzések). 2. Az idegen szavak kérdése. 3. Hibás szavak és kifejezések. 4. Mondattani észrevételek. 5. A magyar kiejtés.

Minthogy a rendelkezésre álló tér kötött, a „helytelen" és a helyettük ajánlott „helyes" nyelvi jelenségek magyarázatával nem mindig törődhetem. Legtöbbször csak szabályféléket adok magyarázat nélkül. Úgy teszek, mint az orvos: csak felírom, ajánlom, nem magyarázom a receptet. S jóllehet itt-ott túlzottan is kijelentéses előírásokkal élek, mégis a lehetőségig igyekszem őrizkedni egyes nyelvművelők dogmatikus túlzásaitól.

I

Nyelvi sajátságok és vétségek

Ebben a részben főként a szó- és alaktan körébe tartozó sajátságokat és vétségeket foglalom össze. Könnyebb tájékozódás céljából megjegyzéseimet beszédrészek szerint csoportosítom. Természetesen nem lehetett szigorúan a szó- és alaktan keretében megmaradnom: némelyik megjegyzés már tulajdonképpen a mondattan, illetőleg a jelentéstan körébe is tartozik.

Az ige

1. Az igeragozás tekintetében kényes kérdés az ikes igék ragozása. Az ikes igéknek eredetileg szenvedő és visszaható jelentésük volt, de aztán e szerep elhalványulása után ezeknek az igéknek különleges ragozása más,

nem ikes igékre is kiterjedt. Az ikes igék csak a jelentő, óhajtó és felszólító mód jelen idejében és csakis az alanyi ragozás egyes számának személyragjaiban térnek el a „rendes", azaz az iktelen igék ragozásától. Az ikes igék személyragja eredetileg ugyanis az 1. személyben nem *-k*, hanem **-m**, a 2. személyben nem -sz vagy -l, hanem csak **-l**, és a 3. személyben nem semmi vagy *-n*, hanem **-ik** vagy **-ék** volt. Ma azonban legfeljebb a jelentő mód 3. személyében ragozzák az egész magyar nyelvterületen következetesen az ikes igéket. Néha még itt is iktelenül ragozzuk az úgynevezett v á l t o z ó i k e s i g é k e t, mint amilyen például *megjelen: megjelenik, hajol: hajlik, szop: szopik, hull: hullik, pipáz: pipázik, oszol: oszlik, áldoz: áldozik, (meg)esz: eszik* stb. Az ikes ragozás alakhasználatában tehát ilyen ingadozás figyelhető meg:

eszem	: *eszek*	*enném*	: *ennék*	*egyem*	: *egyek*
eszel		*ennél*		*egyél*	*(égy)*
eszik	(de *megesz*)	*ennék*	: *enne*	*egyék*	: *egyen*

Az ikes ragozás a magyar nyelvjárásokból is kiveszett vagy a kiveszés árjába került, a székely és a csángó nyelvjárásban azonban még meglehetős épségben megőrződött, de itt is megfigyelhető már az iktelen igék ragozásának kiegyenlítő hatása.

Ebben a kérdésben nem lehet tehát a merev nyelvtani kizárólagosság álláspontjára helyezkedve az ikes ragozás fenntartását követelni és az iktelen ragozást elítélni, hanem türelmeseknek kell lennünk az e tekintetben mutatkozó vétségek iránt. Az iskolai tanítás alkalmával azonban feltétlenül rá kell mutatnunk az ikes ragozásnak a rendes igék ragozásától eltérő alaktani viselkedésére. Ezzel abban a gyermekben, akinek nyelvjárásában még él az ikes ragozás, öntudatosítjuk nyelvünknek ezt az érdekes különlegességét, és megakadályozzuk a nyelv alaktani szegényedését.

2. Helytelen a *-t, -st, -szt* végű igék jelentő módja helyett felszólító módot használni. Pl. A kaput 6 órakor *nyissák ki* (*nyitják ki* helyett) | Rosszul *számítsa* (*számítja* helyett) . . . | *Meghallgassuk* (*meghallgatjuk* helyett) intését | Az ember nem *tudhassa* (*tudhatja* helyett).

3. Az óhajtó mód jelen idejének többes szám 1. személyében a *-nók, -nők* tárgyas személyragot sokan az alanyi ragozás *-nánk, -nénk* ragjával helyettesítik. Például *megnéznénk* (helyesen: *megnéznők*) az előadást. Majd *meglátnánk* (helyesen: *meglátnók*), mi történik. Az ilyen irányban való „fejlődés" igeragozási rendszerünk tárgyas ragozásában olyan alaktani szegényedés veszélyével fenyeget, hogy ezzel az elemi és középiskolai tanítás fokán éppen úgy fel kell vennünk a küzdelmet, mint a főiskolai oktatásban, a köznapi beszédben és az irodalmi megnyilvánulásokban is.

4. A *szabad* melléknevet nem helyes igeként ragozni. *Szabadott* (helyesen: *szabad volt*), *szabadna (szabad volna), szabadjon (legyen szabad* vagy *szabad legyen).*

5. A személytelen igéket csak az egyes szám 3. személyében használhatjuk. Pl. Csak *tessék* és nem *tessenek*; csak *tetszett* és nem *tetszettek*. A többes számú udvarias nyelvhasználatban ilyenféle mondatokkal lehet a *tessenek* és a *tetszettek* alakokat elkerülni: *Tessenek elmenni* helyett: *Kérem, menjenek el.* Úgy hallottam, *el tetszettek menni* helyett: Úgy hallottam, a *titkár elvtársék elmentek* stb.

6. Ne használjuk a főnévi igenevet parancs kifejezésére! Például: *Leülni!* Helyette: *Ülj le! Üljetek le! Tessék leülni!* stb.

7. A *kell, szabad, van, nincs, lehet* és *lehetetlen* mellett álló főnévi igenévhez mindig tegyünk személyragokat. El kell *mennem,* nem szabad *ennem,* van mit *tennem,* nincs mit *dolgoznom,* lehetetlen *kifejeznem.* — Semmiesetre se használjunk ilyen esetekben *hogy* kötőszó nélküli parancsoló módú igealakot: *el kell menjek, nincs mit dolgozzak!* stb.

8. Az igeképzés alkalmával kerülnünk kell a német eredetű *-íroz* ~ *-éroz* képzőt, helyette inkább az *-ál* vagy a *-z* képzőt használjuk. Tehát *aszfaltoz, betonoz, reklámoz, telefonoz : telefonál, pasztőröz, bevagonoz*-féle alak a helyes, és nem az *aszfaltíroz, betoníroz, bevagoníroz* stb.

9. Helytelennek hirdették sokáig az *-at, -et, -tat, -tet* képzős szenvedő ige használatát, pedig ezt az igefajtát a régi nyelvben nagyon is használták, a nyelvjárások is ismerik, sőt megtalálható a magyarral rokon finnugor né-

pek nyelvében is. Minthogy azonban a *-tatik, -tetik* nem szép hangzású, és sok esetben könnyen helyettesíthető rövidebb cselekvő igealakokkal is, ma már inkább csak a hivatalos nyelvben ajánlatos használni. Pl. *tudomásul vétetik, közhírré tétetik, felszólíttatik, elrendeltetik* stb.

10. Németes a határozói igenévnek a *lesz* igével való kapcsolata. Pl. Ételről, italról *gondoskodva lesz* (helyesen: *gondoskodunk* vagy *a rendezőség gondoskodik*). *Az előadás meg lesz tartva* (helyesen: *Lesz előadás*). Az ítélet *ki lesz hirdetve*. (A bíróság *az ítéletet kihirdeti*, vagy akár: *Az ítélet kihirdettetik.*) *Meg lesz mondva neki* (helyesen: *Megmondom, megmondjuk, megmondják neki*). *Az indítvány el lett fogadva* (helyesen: Az indítványt elfogadták vagy elfogadtatott) stb.

11. Ugyanitt említhetjük meg, hogy viszont nem magyartalan a határozói igenévnek a *van* igével összekapcsolt alakja, különösen akkor, ha tartós állapotot fejez ki. Pl. a ruha *el van szakadva*. Az ajtó *be van festve*. Az árak *meg vannak állapítva*. A terv *ki van dolgozva* stb.

12. Németesség visszaható névmással alakítani visszaható igét akkor, ha ehelyett más magyar igét vagy kifejezést használhatunk. Pl. *unja magát* (unatkozik); *mossa magát* (mosakodik, tisztálkodik); *kifizeti magát* (kifizetődik, érdemes); *védi magát* (védekezik); *bebeszéli magának* (elhiteti maga magával); jól *találja magát* (jól van, jól érzi magát) stb. Nem helytelen azonban a visszaható névmás használata olyankor, mikor megfelelő visszaható képzős alak nincs. Pl. *megérteti magát, ámítja önmagát, rászánja magát, sanyargatja magát, lejáratja magát, kéreti magát* stb.

13. Ne használjuk a *hagyni* és *engedni* igét a műveltető ige körülírásos kifejezésére. *Hagyta magát eltéríteni* (eltéríttette magát). *Nem hagyta magát zavarni* (nem zavartatta magát). *Engedte magát kínáltatni* (kínáltatta magát) stb.

A főnév

1. A többet jelentő számnévi jelző után egyes számú főnév áll. Pl. *ötven ember, néhány macska, több fiú, sok fa, minden munkás* stb. Ez alól csak egy néhány régies

kifejezés kivétel: *minden oroszok cárja, mindszentek, minden idők legnagyobb embere* stb.

2. Ha több birtokosnak egy-egy birtoka van, a főnevet egyes számba tesszük. Nem beszélhetünk tehát *szíveink*ről, *lelkeink*-ről, *orraink*-ról, *feleségeink*-ről stb. Kivétel az *anyáink, apáink* kifejezés, mert itt tulajdonképpen az ősanyák és ősapák egész soráról van szó. Az ilyenféle használat kerülésére a „*Feleségeinkkel* megyünk el" mondat helyett például „*Mindenikünk feleségével* megy el"-féle mondat ajánlható.

3. A páros testrészeket a magyarban csak egyes számban használjuk. Pl. Fázik az *ajkam*. Káprázik a *szemem*. Nyisd ki a *füled!* Feléd nyújtotta *kezét*, vagy legfeljebb: mindkét kezét. Ugyanígy csak *kesztyűm*ről, *cipőm*ről, *korcsolyám*ról, *sítalpam*ról beszélek, ha ezek közül csak egy párról van szó.

4. Habár nem magyaros az elvont főnevek többes számának (*átélések, ellágyulások, meg nem érkezések* stb.) használata, némely esetben a használat gyakorisága, megszokottsága miatt nehéz ellene harcot folytatni. Pl. *elgondolások, elgondolásaid, meglátás, meglátásaitok* stb.

A melléknév

1. Nem helyes ragos szavakhoz *-i* melléknévképzőt tenni. Pl. *nagybani, kicsinybeni, előbbeni, életfogytiglani*. Helyette: *eladás nagyban* vagy *kicsinyben, előbbi, életfogytig tartó*.

2. A *-falva, -háza, -halma, -kereke, -laka, -pataka* és *-telke* összetételű településnevekből az *-i* képző előtt elmarad a szóvég *-a* és *-e* hangzója (tulajdonképpen birtokos személyrag). Pl. *Fiátfalva : fiátfalvi, Fehéregyháza : fehéregyházi, Pannonhalma : pannonhalmi, Mogyorókereke : mogyorókereki, Farkaslaka : farkaslaki, Boldogfalva : boldogfalvi, Büdöspataka : büdöspataki; Zentelke : zentelki* stb.

3. A *-falva* összetételű ilyen jellegű származékokban erdélyi nyelvjárási sajátság *-falvi* helyett *-fali* formát használni. Kerüljük tehát a *boldogfali, tordátfali*-féle melléknévi alakokat.

4. A Brassó, Ditró, Gyergyó, Somlyó, Menyő, Ekemező-féle helységnevek *-i* képzős alakját kétféleképpen képezzük. Ezért ilyen alakváltozatok hallhatók: *brassai : brassói, ditrai : ditrói, liptai : liptói, somlyai : somlyói, menyei : menyői, ekemezei : ekemezői* stb. Ez alakváltozatok közül az első a régiesebb, a második az újabb képzésű alak. Mindkettő használható, bár az irodalmi nyelvben az újabb alak a gyakoribb, a megszokottabb, sőt szinte kizárólagos. A régiesebb formák közül némelyik *(liptai túró, somlyai bor)* jelentéstapadásos főnevesüléssel ma már önálló, új jelentésben használatos. Pl. *liptai* (túrófajta), *somlyai* (borfajta).

5. Nem tesszük ki külön az *-i* melléknévképzőt olyan településnevek után, amelyek már alapformájukban *i*-ben végződnek. Pl. *Piski : piski (híd), Biharpüspöki : biharpüspöki* (határállomás), *Lengyeltóti : lengyeltóti* (táborozás).

6. Az *-ó, -ő* végű melléknevekhez járuló *-an, -en* határozórag *-a*-ját és *-e*-jét ne hagyjuk el. Mondjunk és írjunk tehát *feltűnően, előkelően, magabízóan* és *nagyralátóan* alakot. Költői nyelvben és a művészi igényű szépprózában azonban verstani és esztétikai meggondolásból nem kifogásolható az *előkelőn, magabízón*-féle formák használata sem.

A névmás

1. A magyarban a személyes névmás használata az igék mellett legtöbbször felesleges vagy éppen idegenszerű. Ha mégis mindenképpen ki akarjuk emelni azt a személyt, akiről beszélünk, élhetünk személyes névmással (*én, te, ő* stb.), vagy visszaható névmást (*magam, magad, maga* stb.) használhatunk. Pl. *Te* (vagy *magad, te magad*) mondtad és nem én! Mit beszélsz, hisz *magam (én magam)* láttam.

2. A személyes névmás egyes szám 3. személyének tárgyragos alakja *őt* és nem *őtet*. — Ez utóbbi forma használata nyelvjárásiassá, külvárosiassá, illetőleg pongyolává teszi a beszédet. A nyelvi műveltség egészen alacsony szintjén gyakran hallható.

3. Az *ez, az* mutató névmás tárgyragos formája nem *aztat, eztet*, hanem *azt, ezt*.

4. A mutató névmás *azon, ezen, ama, eme, amaz, emez* alakjának használata nem helytelen, hanem régies. Ma már jobbára csak tudományos közleményekben találkozhatni velük.

5. Az *őket* személyes névmás nemcsak személyekre, hanem tárgyakra, állatokra is vonatkozik. Ilyenkor éppen a mutató névmás megfelelő ragos alakjának *(azokat, ezeket)* használata magyartalan. Például: Ereszd ki a csikókat! — hangzik az utasítás. — Válasz: Már kihajtottam *őket*. — Szedd fel a földről az üvegszilánkokat! — Válasz: Mindjárt felszedem *őket*.

A határozószó

1. A *dacára* névutónak elöljáróként való használata németes. Ne mondjunk és írjunk tehát soha ilyen kifejezéseket: *Dacára* minden fáradozásomnak... | *Dacára* minden könyörgésnek... stb. E szót legfeljebb névutóként használhatjuk: Pl. minden fáradozás *dacára*... | Minden könyörgés *dacára*... — Sokkal magyarosabb azonban az *ellenére* (minden könyörgés *ellenére* stb.) névutós vagy más szerkezet (*Bár* könyörögtem...; *habár* fáradoztam...; *hiába* feszítettem meg minden erőmet...; *noha* mindent megtettem...; *ámbár* mondottam neki.. stb.) használata.

2. Az *azótától, ezótától, miótától kezdve, miótától, azonnalra, addigra, onnantól, innentől* határozó feleslegesen továbbragozott alakja az *ezóta, mióta, innen, onnan* és *addig* határozónak; használata tehát fölösleges, pongyola, illetőleg nyelvjárásias.

Helyes azonban a határozók továbbragozása, ha az első rag határozórag szerepét már nem érezzük (*hazulról, belölről, kívülről* stb.) vagy ha a rag új jelentést ad a szónak. Pl.: *odáig* (nem: *oda*), vagy *házáig* (nem: *haza*) mentem stb.

A kötőszó

1. Az *úgy ... mint, úgy ... valamint* és *valamint ... úgy* páros kötőszó használata idegenszerű. Pl. *úgy* (valamint) az orosz, *mint (úgy)* a japán elvérezhetik a harcban. E mondatot magyarosan a következőképpen lehet alakítani: *Mind* a japán, *mind* az orosz ... vagy: az orosz *is*, a japán *is* ... stb.

2. Ne használjuk németesen az *egyedül*-t a *csak* vagy *csakis* helyett. Pl. *Egyedül* én tudom azt ... (Helyesen: *Csak* én tudom azt ... stb.)

3. Az *és* meg az *s* kötőszó egyformán használható, az utóbbi alaknak túlságosan gyakori használata azonban erdélyiesség. A jó hangzás érdekében az *s* használata különösen olyankor kerülendő, amikor az előtte álló szó mássalhangzóra végződik és a rákövetkező szó ilyen hanggal kezdődik. A hármas mássalhangzótorlódást ugyanis a magyar nyelv még a szók határán sem kedveli. Pl. *én s te* ... helyett ajánlatosabb ezt mondani, illetőleg írni: *én és te* ... vagy még inkább: *én meg te* ... stb.

A számnév

A *kettő* önállóan, a *két* alak jelzőként használatos. Hány galambod van? *Kettő*. De: *Két* őzet láttam. *Kettőszáz* lejt se mondjunk vagy írjunk, csak *kétszáz* lejt. Helytelen tehát nyugtában is így írni. Világos, tiszta írással vagy gépeléssel eléggé érzékeltethetjük a *két* és a *hét* közötti különbséget.

A névelő

1. Ne használjuk az *a* és *az* határozott névelőt a) a vezeték- és keresztnevek, b) az ország- és településnevek előtt, c) továbbá akkor, ha birtokos személyraggal láttuk el a főnevet. Nem szabad tehát ilyeneket mondani vagy írni: *a* Kerekes, *az* Erzsi; *a* könyvét eladta (helyesen:

könyvét...). Használnunk kell azonban a névelőt olyan összetételes ország-, illetőleg államnevek előtt, mint például *az* Egyesült Államok, *az* Egyesült Arab Köztársaság, *a* Délafrikai Unió, *a* Szovjetunió, *a* Német Demokratikus Köztársaság stb.

2. Vigyáznunk kell, hogy ne hagyjuk el a határozott névelőt olyankor, amikor elhagyása magyartalan, vagy félreértésre ad okot. Ha azt mondom: *a* nyáron, *az* ősszel, *a* délben, *az* éjszaka, e r r ő l a nyárról (őszről), a t e g n a p estéről (éjszakáról) vagy m a délről beszélek, míg a névelőtlen használattal csak azt jelzem, hogy v a l a m e l y i k ősszel, nyáron, délben, éjszaka este voltam itt vagy ott.

3. Németes a határozott névelő elhagyása határozottan megjelölt személy neve elől: *Szerző azt írja* ... (Helyesen: *A* szerző azt írja...) | *Elnök az ülést megnyitja* (Helyesen: *Az elnök az ülést megnyitja).* | *Igazgató bejelenti* ... (Helyesen: *Az igazgató bejelenti* ...) stb.

4. Az *egy* határozatlan névelő használata nem magyartalan a következő esetekben: a) Ha a személy vagy tárgy meghatározatlan. *Egy* ember volt itt, de nem ismertem. *Éppen e g y könyvet olvasok* stb. b) Hasonlító kifejezésekben: *Úgy állt a helyén, mint e g y cövek.* c) Jelző kifejezés kiemelésekor: *Derék e g y legény vagy!* d) Az ilyen határozatlanságot jelentő kifejezésekben: e g y kicsit távol vagyok, e g y darabig elmegyek, e g y csepp vizet iszom, e g y kevés izgalmat érzek stb. e) Ha jelentése 'ugyanaz': Pl. e g y véleményen vagyunk, e g y apának gyermekei vagyunk stb. f) Ha az egy 'egész, csupa' jelentésű: *E g y világ választ el bennünket egymástól. E g y tenger volt a határ.* stb. Az *egy*-nek ez esetekben való elhagyása nemcsak magyartalan, hanem félreértésre is okot adhat. Akiről azt mondom, hogy van e g y *kis étvágya*, annak lehet farkasétvágya is, de akinek csak *kis étvágya* van, az valóban kisétkű. Ha valakinek *kevés esze van*, az mást jelent, mint ha azt mondom: *Van e g y kevés esze*. Az ilyen kifejezések helyes használatára tehát beszédünk, írásunk szabatossága érdekében is ajánlatos vigyázni.

II

Az idegen szók

A nyelvek nem élnek egymástól elszigetelt életet. A népek kereskedelmi, műveltségbeli és más természetű érintkezése szükségszerűen, megakadályozhatatlanul maga után vonja az érintkező népek nyelvi kölcsönhatását is. Mentől hosszabb tartamú és minél bensőségesebb ez az érintkezés, annál több területen és annál nagyobb mértékben jelentkeznek a kérdéses nyelvben idegen hatások. Legkönnyebben természetesen az addig ismeretlen fogalmakat jelölő szavak kerülnek át egyik nyelvből a másikba, de megtörténik az is, hogy egy-egy idegen szó már meglevő eredetit szorít ki. Mentől több néppel érintkezik valamely nyelv, szókincsébe annál több idegen szó kerülhet bele. Az idegen szók átvétele tehát egy bizonyos szempontból természetes, érthető és helyeselhető jelenség. Pl. nyelvi szempontból a kétségtelenül finnugor eredetű magyarság már az Urál-hegység táján fekvő őshazájában több évszázadig érintkezésbe került több török fajú néppel, és tőlük átvette mindazokat a szavakat, amelyek bizonyos, előtte addig ismeretlen fogalmakra vonatkoztak. Ennek eredménye a magyar nyelv mintegy félezer honfoglalás előtti török kölcsönszava. A további népi és műveltségbeli érintkezések egy egész sereg szláv, német, francia, olasz, román, angol stb. szónak nyelvünk szókincsébe való bekerülését eredményezték. E szavak legnagyobb része ma szókincsünk kiküszöbölhetetlen részét alkotja. Ezeket már nem is idegen szóknak, hanem kölcsönszóknak vagy jövevényszóknak nevezzük.

Mikor az idegen szók kérdéséről beszélünk, nem ezekre a meghonosodott, magyarrá vált j ö v e v é n y s z ó k r a gondolunk. A magyar szókincsbe idők folyamán és különösen az utóbbi félszázadban a szükségtelen idegen szóknak olyan megdöbbentően nagy serege tört be, hogy ezek ellen a legtöbbször fölöslegesen befogadott jövevények ellen a nyelvművelőnek harcolnia kell. Az idegen szók befogadását és elterjedését sokféle ok mozdítja elő.

1. Az újabban nyelvünkbe került idegen szók egy részét éppen úgy szükségből használjuk, mint a kölcsönszó-

kat vagy jövevényszókat. A tőlük jelzett fogalmak jelölésére nincs eredeti szavunk. Használnunk kell őket, de természetesen csak addig, amíg megfelelő magyar szót nem alkotunk az addig ismeretlen fogalom jelölésére.

2. Nagy szerepet játszik e szavak használatában a nemtörődömség és a nyelvi öntudat hiánya is. Legtöbb ember nem gondolja meg, hogy elsősorban saját anyanyelve szókincsében kell keresgélnie megfelelő szót, és csak ha itt nem talál, akkor szabad más nyelvből kölcsönöznie.

3. Mindenesetre kényelmesebb is, különösen idegenből való fordítás esetében, idegen szót vagy kifejezést magyarba átültetni, mint megfelelő, alkalmas magyar szót vagy kifejezést találni. Tehát a kényelemszeretet, a gondolkodásbeli tunyaság is elsőrangú terjesztője az idegen szónak.

4. Szinte általános az a felfogás, hogy az idegen szó nyelvünk szókincsének gyarapodását jelenti. Nem szólva arról az esetről, amikor egy-egy idegen szó csak egy-egy szavunkat szorította ki (ilyen eset is sok van!), általánosan megfigyelhető, hogy az „idegen szó mellett rendszerint több magyar szó van, amely a fogalom finomabb, közelibb árnyalatait jelzi" (Kosztolányi Dezső). Aki például az *entuziasmus* szót használja, mellőzi a *lelkesülés, lelkesedés, lelkesültség, fölbuzdulás, tűz, hevület, szenvedélyesség, rajongás, imádat, bámulat, ujjongás, örömriadal, mámor* szót; ezeknek mindenike az adott lélektani helyzetben gondolataink, érzéseink pontosabb, finomabb kifejezője lehet, mint az említett egyetlen idegen szó. Ugyanúgy, ha az *excentrikus*-t használom, nem vetek ügyet egész sereg olyan szavunkra, mint amilyen például a *különc, kalandos, szertelen, furcsa, képtelen, hóbortos, szeszélyes, rigolyás, bogaras, eszelős, eredetieskedő, zabolátlan, csapongó, féktelen (képzelet).* — Az idegen szó nem gazdagodást, hanem legtöbbször szókincsbeli szegényedést jelent.

5. Sokan azért használják az idegen szavakat, hogy idegen nyelvi tudásukat fitogtassák. A nagyképűség egy fajtája ez. Mentől nagyobb tekintély használja aztán ezeket a szavakat, annál több követőre, utánzóra, értelmetlen majmolóra talál. Pedig igazán nem mondható esztelen balhiedelemnél egyébnek az a felfogás, amely az idegen

szavakkal élőt műveltebbnek tartja, mint azt, aki komoly nyelvi öntudattal az idegen szavak felesleges használatától óvakodik. Ellenkezőleg csak a tudatlanság egy bizonyos fajának, nyelvi műveletlenségnek minősíthető az, ha valaki nem igyekszik legelőbb is anyanyelvi szókincsének minél gondosabb elsajátítására és használatára.

Ezeknek tekintetbe vételével önmagától adódik az idegen szókkal szemben való állásfoglalás.

1. Használhatunk minden olyan idegen szót, amelyet nem helyettesíthetünk jó magyar szóval. Pl. *sport, olimpia, sí*; *barokk, renaissance, filozófia, empirizmus, pesszimizmus, optimizmus, idealizmus*; *atom, elektron, rádió, televízió (tévé), mikrofon*; *miniszter, politika* stb. Még ezeknek egyike-másika helyett is használhatunk hellyelközzel magyar szót. Ha például nem filozófiai kérdésről beszélünk, nyugodtan nevezhetünk *borúlátónak* vagy *derűlátónak* valakit, ahelyett hogy *pesszimistának* vagy *optimistának* neveznők. Beszélhetünk hébe-hóba *bölcselet*-ről, vagy *bölcselettan*-ról is *filozófia* helyett, mondhatunk egy-egy esetben *eszményítést, eszményítő világfelfogást* is *idealizmus* helyett stb. Aki öntudatosan gondolkozik az idegen szók használatának kérdésében, mindig megtalálja azt a középutat, amelyen haladnia kötelesség.

2. Soha ne használjunk olyan idegen szót, amely magyar szóval is kifejezhető. Legjobb ezen a téren bizonyos fokozatot tartani. Először ne használjunk lehetőleg egyáltalában idegen szókat. Mikor aztán megtisztítottuk gondolkodásunkat, stílusunkat tőlük, és így mintegy felvérteztük magunkat velük szemben, rátérhetünk arra, hogy a legszükségesebbekkel magunk is éljünk.

3. Ne írjuk soha idegen alakban azokat az idegen földrajzi neveket, amelyeknek magyar alakjuk is van. A francia, a román, vagy az angol sem ír *Wien*-t *Vienne* vagy *Viena* helyett; *London, Roma, Venezia* a franciának *Londres, Rome, Venise*. A német csak *Rom, Mailand, Genua* városnevet ismer. Nekünk is tehát a *Bécs, Drezda, Lipcse, Boroszló, Tübinga, Nápoly, Velence, Párizs, Belgrád, Németújhely, Szentgállen* városnév-alakot és társait kell használnunk az idegen névforma helyett.

5. Ne írjuk idegenszerű helyesírással a magyarban meghonosodott keresztneveket és becéző származékaikat!

Különösen a szépnem képviselői tartják előkelőbbnek nevüket *Edith*, sőt *Edythke, Erzsébeth, Judith, Mártha, Margith, Nusy, Pipy, Tusy, Lily, Mimy* alakban írni *Edit, Editke, Erzsébet, Judit, Margit, Márta, Lili, Mimi, Nusi, Pipi, Tusi* helyett.

6. A meghonosodott idegen szavakat mindig magyar helyesírással írjuk. Nem *cynikus, phosphor, katholikus, theologia* stb. a helyes alak, hanem a *cinikus, foszfor, katolikus, teológia* stb.

Az idegen szó kiküszöbölésében nagyon jó segítséget nyújtanak a magyarító szótárak.

III

Hibás szavak és kifejezések

E rész tulajdonképpen kiegészítése az I. résznek. Amott a nyelvi sajátságokon volt a hangsúly, és csak e sajátosságok megvilágítása érdekében hozakodtam elő nyelvi vétségekkel is. Itt azokat a leggyakrabban előforduló hibás, idegenszerű szavakat és kifejezéseket állítottam össze, amelyek ellen a beszéd, a stílus szabatossága érdekében harcolnunk kell.

aki, amely, ami

Kerüljük a vonatkozó névmások pongyola használatát! Helytelenek az ilyen mondatok: *Egyesületünk közgyűlést rendez, amely után társas vacsora lesz. Az irodalmi életben nagy a zűrzavar, ami aggodalmat ébreszt bennünk. A rendőrség kiküldte embereit, akik az ügyet megvizsgálják.* Ezek a mondatok így helyesek: *Egyesületünk közgyűlést rendez, azután (vagy utána) meg társas vacsora lesz. Az irodalmi életben nagy a zűrzavar, és ez aggodalmat ébreszt bennünk. A rendőrség kiküldte embereit, hogy az ügyet vizsgálják meg.*

alatt

Nem valami a l a t t, hanem v a l a m i n értünk valamit. Pl. *A kisebbség fogalma alatt azt értem ...* Helye-

sen: *A kisebbség fogalmán azt értem* ... vagy: *A kisebbség fogalma azt jelenti* ...

arra föl (fel), erre föl (fel)

Felbosszantott, s *e r r e f ö l* (helyesen: *e r r e* vagy *e z é r t*) *megmondtam neki a magamét.*

ától cettig

Helyesen: elejétől végig.

be- igekötő

Felesleges használata nagyon elterjedt. Pl. *beajánl* (ajánl), *beígér (ígér vagy megígér), beszervez (szervez* vagy *megszervez), betartja szavát (megtartja), bebeszél (elhitet), beér (utolér), bepótol* (pótol), *beszüntet* (megszüntet) stb.

belül

Pongyola: *egy hónapon b e l ü l.* — Helyes: *egy hónap a l a t t.*

csinál

Gyakori használata nemcsak idegenszerű, hanem a beszédet és az írást egyhangúvá, fakóvá is teszi. Ne használjuk tehát az ilyen kifejezéseket: *keresztet, tüzet, hidat, utat, kirándulást, irodalmat, lapot, cikket, sátrat, bajt, arcot, üzletet, házat, emléket, feltűnést csinál.* Írjunk és beszéljünk így: *keresztet vet, tüzet rak (gyújt, éleszt, szít), hidat ver, utat tör (megtesz), kirándul, kirándulást tesz, irodalmat teremt (művel), lapot szerkeszt, cikket ír, sátrat ver (üt), bajt okoz, rossz* vagy *jó arcot vág valamihez, üzletet köt, házat épít, emléket emel, zajt üt (ver), feltűnést kelt* stb. — Még kevésbé mondjunk ilyenféle idegenszerű kifejezéseket: *katonaságot, szervicset csinál,* ahelyett, hogy a *katonáskodik,* a *szolgálatos, szolgálatban van,* a *szolgálatot tesz* kifejezést használnók.

el- igekötő

Fölösleges és helytelen használata nagyon elterjedt. Pl. *elnéz (elvét), elsajátít (megtanul), elszámitja magát (téved)* stb.

eltekintve

Helytelen: *eltekintve attól* ... Helyesen: *Nem tekintve azt, hogy* ...

értekezlet

Az *értekezés* jelentése 'írásmű' és nem 'értekezlet, megbeszélés'. *X.Y. tehát értekezést olvas fel,* nem pedig értekezletet! — Helyes ellenben például *tanügyi* értekezletet, azaz megbeszélést emlegetni.

esik

Helytelen: *az árak esnek, elbírálás alá esik, 10 lej esik rá.* Helyes: *az árak csökkennek, elbírálásban részesül (van része), 10 lej jut rá* vagy *10 lejt fizet.*

eszközöl

A fizetést, szállítást nem eszközöljük, hanem *fizetünk, szállítunk,* vagy fizetést (szállítást) teljesítünk.

evégből

Evégből *megfontolandó* ... — Helyesen: *Azért meg kell fontolnunk* ...

fekszik, fektet

Helytelen: *érdekében fekszik, súlyt fektet valamire.* — Helyes: *érdeke, szívén hordja; gondot fordít rá, fontosnak tartja, jelentőséget tulajdonít neki* stb.

fel- igekötő

Feladja állását, a küzdelmet, a reményt (otthagyja, abbahagyja, lemond); felfektet (könyvet nyit, kezd); felhoz (megemlít), felültet (rászed), felüti a könyvet (kinyitja), felvesz alkalmazottat, valamilyen alakot (alkalmazottat fogad, alakot ölt) stb.

felett

Helytelen: *örül, kételkedik, csodálkozik, gondolkozik, uralkodik, aggódik, rendelkezik, tanácskozik, valami felett.* — Helyes: *örül valaminek, kételkedik valamiben, csodálkozik (sajnálkozik, gondolkozik, uralkodik) valamin,*

aggódik valami miatt, rendelkezik valamivel, tanácskozik valamiről.

gyakorol

Helytelen: *befolyást (hatást, bírálatot) gyakorol.* — Helyes: *befolyással van rá, hat rá, megbírál.*

helyt (helyet) ad

Helytelen: *a kérésnek, a panasznak helyet ad.* — Helyes: *a kérést teljesíti, a panaszt figyelembe veszi.*

hoz

1. Helytelen: *szőnyegre (zavarba, javaslatba, rendbe, tudomásra) hoz.* — Helyes: *szóba hoz, zavarba ejt, javasol, rendbe szed, tudomására ad, értesít.*
2. helytelen a *hoz* és a *visz* ige felcserélése.

húz

A fizetést nem h ú z z u k, hanem k a p j u k.

jön

1. Helytelen a *jön* ige használata a *megy* helyett. *Jössz-é velem?* — kérdezi valaki. Erre helytelen j ö v ö k-kel válaszolni, hiszen a kérdezett a kérdezőhöz n e m j ö n, hanem v e l e m e g y. De helyes: *Eljössz-e holnap hozzám? Eljövök* (*Nem jövök* el.)
2. Helytelen: *magához jön; tisztába jön valamivel; sokba jön; divatba jön; előjön valamivel. Hogy jövök én ahhoz?* — Helyes: *magához tér, felocsúdik; megért, átlát, ráeszmél; sokba kerül; divatra kap, divatos lesz; előhozakodik valamivel. Mi közöm hozzá? Mit tartozik rám? Mivel szolgáltam rá?*

jut

Helytelen: *ritkán jutottam hozzá.* — Helyes: *nem értem rá, ritkán van módomban, ritkán került rá a sor.*

képez

Helytelen: *megfontolás (alku, megbeszélés) tárgyát képezi, kivételt képez.* — Helyes: *megfontolás, alku tárgya, kivételes dolog (eset).*

kész

Helytelen: *kész betegség (csapás, őrület* stb.). — Helyes: *valóságos betegség (csapás, őrület* stb.).

kézenfekvő

Helyette a *nyilvánvaló* vagy az *érthető* (pl. gondolat) szót használjuk!

ki- igekötő

Helytelen: *kiadja magát (valaminek mondja, hazudja magát); ki nem állhatja (nem szíveli, nem szenvedheti, utálja); kibeszél (mentegetőzik, kimenti* v. *mentegeti magát); ki van csinálva (kitervelték), kihangsúlyoz (hangsúlyoz); kiismeri magát (tájékozódik, eligazodik); kijön a fizetéséből* vagy a *gyakorlatból (megél a fizetéséből, kizökken a gyakorlatból); kikéri magának (tiltakozik, nem tűr valamit); kimegy a színe (elhagyja a színét); úgy néz ki a dolog (olyan ez a dolog); kiolvas (elolvas); 5 frankot tesz ki (5 frank); tetszést (hatást) vált ki (tetszik, tetszést* vagy *hatást kelt); kiviszi tervét (véghezviszi vagy megvalósítja tervét); ki van zárva (lehetetlen, képtelen); kivizsgál (megvizsgál)* stb.

kívülről

Nem k í v ü l r ő l, hanem k ö n y v n é l k ü l, f e j b ő l tudunk valamit.

kölcsönöz

Helytelen: *fontosságot (erőt, súlyt) kölcsönöz.* — Helyes: *fontosságot (erőt, súlyt) ad.*

körül

Helytelen: *érdeme van az intézet megalapítása körül.* — Helyes: *érdeme van az intézet megalapításában* vagy *ő az intézet egyik alapítója.*

közel

Helytelen: k ö z e l 3 méter hosszú. — Helyes: c s a k n e m (m a j d n e m, s z i n t e) 3 méter hosszú.

lap

Helytelen e szót 'folyóirat' értelemben használni. A lap szabatos jelentése: 'napi- vagy hetilap, újság'.

le- igekötő

Helytelen: *órát, hírt lead (órát tart, hírt közöl); leépít (lebont, megszüntet; állásból elbocsát); leközöl (közöl); lelevelez (levélben elintéz); leértesít (értesít); leigazoltat (igazoltat), lenyomoz (kinyomoz); leosztályoz (osztályoz); leszólít (megszólít valakit az utcán); leszögez (egy tényt megállapít); levált (felvált); lezárja a tárgyalást (befejezi); lefektet (határozatot) (a határozatot írásba foglalja vagy rögzíti).*

létezik

Helytelen: n e m l é t e z i k; l é t e z i k *olyan ember...* — Helyes: *olyan nincs, lehetetlen; van olyan ember . . .*

maradéktalanul

Helyesen: *teljesen, egészen, hiánytalanul.*

megy

Helytelen: *feledésbe, teljesedésbe megy (feledésbe merül, teljesül); jól megy neki (jó sora van, jól van dolga); az idegekre megy (idegesít).*

mellett

Feltételek mellett (feltételekkel); ár mellett (áron); kötelezettség mellett (kötelezettséggel); vezetése mellett (vezetésével); váll váll mellett (vállvetve); jótállás mellett (jótállással).

-mentes

Helytelen: *díjmentes, féregmentes, lázmentes, vízmentes, szélmentes.* — Helyes: *díjtalan, féregtelen* vagy *féregtelenített, láztalan, vízálló, széltől védett.*

miszerint

Helytelenül használják a *hogy* kötőszó helyett.

-nál, -nél

E ragnak magyartalan használata nagyon elterjedt. Pl. *A feliratok eltüntetésénél (eltüntetésekor) kiáltoztak. Értékpapírjait a banknál (bankban) helyezte el. Az anyag összegyűjtésénél (összegyűjtésében) segített. Koszorút helyezett el az író szobránál (szobrára). A szavazásnál (szavazáson) magam is jelen voltam. A zsíros étel májbajnál (májbaj esetén) bajt okoz. A tőzsdénél (a tőzsdén) sokat veszített. Eszénél, magánál (eszméletén) van.* Az ilyenféle használatban a német *bei* és a román *la* elöljárós kifejezések hatását kell látnunk.

-né és -nő

Bár e két, önálló szóból alakult képzőnk egyeredetű (a *nő* szó két hangalaki változata!), képző-szerepük, illetőleg jelentésük között különbség van. A *királyné, orvosné, tanítóné, ügyvédné* a *király, orvos, tanító, ügyvéd* felesége, míg a *királynő* (nő-uralkodó), az *orvosnő, tanítónő, ügyvédnő* pedig orvoslással, tanítósággal vagy ügyvédséggel foglalkozó nőre vonatkozik. Csak egy-két kivétel van: *bejáróné, mosóné, szakácsné.*

nélkül

Helytelen: *tréfa nélkül (tréfán kívül); tudta nélkül (tudtán kívül); minden további nélkül (habozás nélkül).*

nélkülöz

Helytelen: *minden alapot* n é l k ü l ö z. Helyes: *nincs semmi alapja; megalapozatlan* vagy *alaptalan vélemény.*

nyer

Helytelen: *kifejezést, elintézést, felvilágosítást, megerősítést nyer.* Helyes: *kifejezték, elintézték, felvilágosították, felvilágosítottuk, a hírt megerősítették.*

nyújt

Helytelen: *reményt, alkalmat, módot* nyújt. Helyes: *reményre jogosít, alkalmat ad, módot ad* vagy *lehetővé tesz.*

nyúl

Helytelen: *rendszabályhoz, fegyverhez nyúl.* — Helyes: *rendszabályokhoz folyamodik, fegyvert ragad.*

oda

Helytelen: *oda nyilatkozik* vagy *céloz, a javaslat oda megy ki.* — Helyes: *úgy nyilatkozik, arra céloz, a javaslat ezt vagy azt célozza, a javaslatnak az a célja, a javaslat azt akarja elérni.*

okol, okoz

Helytelen: *valakit okolunk a szerencsétlenségért.* Helyes: *valaki az oka, okozója a szerencsétlenségnek.* Különben az *okoz* igét csak kellemetlen jelentésben használjuk. Helytelen tehát azt mondani: *valaki nagy örömet okozott;* helyes ellenben: *örömet szerzett.*

oldal

A könyvnek n e m o l d a l a i, *hanem lapjai* vannak. A régi könyvek és kéziratok esetében két lap = egy levél.

őriz

Helytelen: *az ágyat, szobáját* ő r z i — Helyes: *fekvő beteg, szobájában marad.*

örvend

Helytelen: *tiszteletnek* vagy éppen: *rossz hírnek örvend.* — Helyes: *tisztelik, köztiszteletben van része; rossz a híre.*

ős-

Helytelen: *ősbemutató, ősszöveg, őskiadás.* — Helyes: *bemutató (előadás), eredeti szöveg, első kiadás.*

révén

Használata helyes, ha azt jelenti, hogy v a l a k i á l t a l, v a l a k i n e k a s e g í t s é g é v e l történt valami. Pl. *Az ő* r é v é n *nagy előnyt szereztem.* Helytelen az ilyenszerű használat: A lapok r é v é n értesültem. Helyesen: a lapokból.

síel

Helyette a helyes képzésű *sízik* igét használjuk (vö. *korcsolyázik, szánkózik, szánkázik* stb.).

súlyt helyez

Németes kifejezés a *fontosnak, jelentősnek tart* szerkezet helyett.

szenved

Helytelen: *késedelmet, fennakadást szenved.* Helyes: *késik, fennakad, akadály gördül elé.*

százszázalékig, százszázalékosan

Divatszó! Helyesen: *egészen, teljesen, tökéletesen, véglegesen* stb.

tanul

Helytelen: *Ismerni tanultam az embereket.* Helyes: *megismertem az embereket.*

táplál

Helytelen: *gyanút (reményt, haragot) táplál.* Helyes: *gyanakszik, gyanakodik, él a gyanúperrel, reménykedik; haragszik.*

tart

Helytelen: *beszédet tart, a hír tartja magát. Hol tartasz az olvasásban?* — Helyes: *beszédet mond* vagy egyszerűen: *beszél. Még most is az a hír járja. Hol vagy az olvasásban?* vagy *Meddig jutottál el?*

Te jó Isten!

Németes, a magyarban ízléstelen szólás. Magyarul: *Uramisten! Istenem! Boldog Isten! Szent Atyám! Úristen!*

-teljes

Helytelen: *erőteljes (erős); kenetteljes (kenetes); méltóságteljes (méltóságos); örömteljes (örömteli); szeretettel teljes (szerető* vagy *szeretni való, szeretettől áradó).*

tényleg

Németes; helyesebb: *csakugyan, valóban, igazán, kétségtelen.* — A *tényleges* származék azonban a maga önálló jelentésével már meggyökerezett; pl. *tényleges javadalom, tényleges tiszt* stb.

tesz

Helytelen: *bírálat tárgyává tesz; módosítást, intézkedést tesz, teszi magát, nem tesz semmit.* Helyes: *megbírál, módosít, intézkedik, tettet, nem baj! sebaj!*

tűnik

Ne használjuk a *látszik* ige helyett! Pl. *úgy tűnik nekem.* Helyesen: *úgy látszik, úgy tetszik, az a benyomásom* stb.

ural

Eredeti jelentése: 'urának vall, urának tekint'. Tehát nem a *király uralja az országot,* hanem *az ország a királyt.* A hegy nem uralja a vidéket, hanem uralkodik rajta stb. — Ma azonban az 'uralkodik' jelentés szinte általános.

után

Helytelen: mérték után készült ruha; Jókai után készült szöveg; közvetlen benyomás után írt jelentés; Petőfi után elnevezett utca; öt hónap után; dicsőség után törekszik; a boldogság után vágyik stb. Helyes: mérték szerint készült ruha; Jókai nyomán készült szöveg; közvetlen benyomás alapján (benyomásra); Petőfiről elnevezett utca; öt hónap múlva; dicsőségre törekszik; boldogságra vágyódik stb.

űz

A mesterséget nem űzik, hanem folytatják.

-val, -vel

Nem vonattal, hajóval utazunk, nem postával küldünk, nem joggal mondhatunk valamit, hanem hajón, vonaton utazunk, postán küldünk és jogosan mondunk valamit.

végett

E célhatározó névutót gyakran használják a *miatt* okhatározó névutó vagy az *-ért* ragos határozó helyett. Pl. *Rossz bizonyítványod* v é g e t t (helyesen: m i a t t) *nem kaptál semmi jutalmat. Az ügyész súlyosbítás* v é g e t t (helyesen: *súlyosbítás* é r t) *fellebbezett.*

vesz

Helytelen: *eredetét (kezdetét) veszi, fáradságot vesz, táplálékot vesz magához, levelet vesz, fejébe vesz, rosszul (jól) veszi ki magát.* Helyes: *ered (származik) valahonnan; nem sajnálja (restelli) a fáradságot; táplálkozik, táplálékkal él; levelet megkap; elhatároz, eltökél; nem oda illő, nem szép, rosszul hat; illő, jól hat.*

vissza- igekötő

Helytelen: *visszaadja a látogatást, visszaír, visszamegy az eljegyzés, visszaszármaztat.* Helyes: *viszonozza a látogatást; válaszol; az eljegyzést felbontották; visszaküld, visszajuttat.*

volna, lenne

Az óhajtó mód e két alakjának használatában a mai nyelvszokás alig tesz különbséget. Néha, de persze nem következetesen a *volna* jelen, a *lenne* jövő időre vonatkozó óhajt kifejező nyilatkozatokban használatos.

vonatkozással

Helytelen: *vonatkozással az előbbi megkeresésemre ...* Helyes: *Hivatkozva előbbi érdeklődésemre ...*

IV.

Mondattani észrevételek

A magyar nyelv mondatszerkesztését az egyszerűség és világosság jellemzi. Az élőbeszéd egyszerű, könnyen érthető mondatait nem szabad írásban sem mellőznünk, és rövidebb lélegzetű, érthető mondatainkat hosszadalmas,

bonyodalmas, nehezen érthető mondatokkal fölcserélnünk. Természetes azonban, hogy nem ragaszkodhatunk minden esetben a népi előadás egyszerűségéhez. A bonyolultabb világban élő ember gondolatait nem fejezheti ki olyan egyszerűen, mint a kevésbé bonyolult külső és belső körülmények között élő. De amint a nagy érzések és a súlyos gondolatok igen gyakran nagyon is rövid, tömör mondatokban jelentkeznek, bármilyen nehéz kérdésről beszélünk vagy írunk, igyekezzünk magunkat mentől tömörebben és rövidebben kifejezni.

Az egyszerű mondatokon kívül az összetett mondatok mindkét faját, az alárendelt és a mellérendelő mondatot is alkalmazhatjuk.

A következőkben néhány mondattani sajátságra és vétségre irányítjuk rá a figyelmet. Előbb az egyszerű, azután az összetett mondatra vonatkozó észrevételeket soroljuk fel.

Az egyszerű mondat

Az állítmány és az alany egyeztetésére nézve meg kell jegyeznünk a következőket:

1. Több egyes számú alany esetében magyarosabb egyes számú állítmányt használni. Pl. *Az elnök és titkára meglátogatta a gyár valamennyi részlegét. Az oroszlán, a róka és a szamár szövetséget kötött.*

2. Ha két vagy több tulajdonnévnek közös értelmezője van, az értelmező és az állítmány is többes számú. Pl. Kiss és Kerekes tanárok szigorúak. Magyarosabb azonban az, ha az ilyen mondatot így fogalmazzuk: Mindkét tanár, Kiss is, Kerekes is, nagyon szigorú.

3. Helytelen az a vélekedés, hogy egyes számú alany után többes számban is állhat az állítmány, ha a cselekvést az alannyal együtt más személy is végzi. Pl. *A cégvezető valamennyi alkalmazottal együtt felelősek* (helyesen: *felelős). Te a barátoddal helyeseltétek* (magyarosan: *helyeselted*).

4. Értelmi egyeztetésnek helye van akkor, mikor az állítmány az előbbi mondat gyűjtőnévi alanyára vonatkozik. Pl. *Egy kis gyermekcsoport álldogált ott; amikor*

meglátták a rohanó kutyát, nagy sivalkodással szerteszét futottak. Ebben az esetben is helyesebb azonban így alakítani a mondatot: ... *de amikor a gyermekek meglátták a rohanó kutyát, ... szertefutottak.*

5. Ha többes számú könyv-, újság- és intézménycímek állanak is alanyként, az állítmány egyes számú. Pl. *A Parasztok regény Reymont legnagyszerűbb alkotása. A Tanügyi Lapok* (újság) *elfogyott. A Gazdák* (vállalat) *július 3-án közgyűlést tart.*

A tárgy

1. Az egyes szám 1. és 2. személyű birtokos személyraggal jelölt tárgy *-t* tárgyrag nélkül is használható. Pl. *Eladtam a házam. Megírtam a feladatom.* — E használat a régi nyelvben egészen általános volt.

2. Az *engem, téged* névmás tárgyrag nélküli és tárgyragos *engemet, tégedet* formában egyaránt használható.

A határozó

1. Helytelen az *által* névutónak a szenvedő ige, a múlt idejű melléknévi igenév és a műveltető ige mellett való használata. Pl. *Az élelmiszerek szövetkezetünk által szállíttattak.* Helyesen: *Az élelmiszereket szövetkezetünk szállította.*

2. A határozók akkor sem állanak többes számban, ha több élőlényre vagy tárgyra vonatkoznak. Pl. *A jelentkezőket felvették tagul. A sok beszéd bizonytalankodóvá tette a hallgatókat. Ellenségként jöttek, barátként távoztak. Mindkettejüket megválasztották az Akadémia tagjává. „Kacérságból tudatlannak mutatkoztok"* (Shakespeare Hamletjéből, Arany János fordítása).

A jelző

1. A múlt idejű melléknévi igenevet jelzős használatban ragozni is lehet. Pl. *az említettem dolog, jégverte határ.* Megjegyzendő azonban, hogy e szerkezetet ma már

kissé régiesnek, avultnak érezzük, s ezért túlságba vitt használata a stílust modorossá teszi.

2. A jelzők közé tartozó értelmező ugyanolyan raggal áll, mint az értelmezett szó. *Mátyás királyról, az igazságosról sok vidám történetet mesél a nép. T.A.-nak,* a *Villamosművek igazgatójának, nagy fizetése van.*

3. A birtokos jelző vagy ragtalan, vagy *-nak, -nek* ragos. Az eredetibb és szokottabb alak a ragtalan, de bizonyos esetekben nem maradhat el a rag. Feltétlenül ragos alakot kell például használnunk a következő esetekben: a) Ha a birtokosnak értelmezője van: *Fekete Györgynek, az osztály legjobb futójának* az eredménye..., b) Ha a birtokos jelzőt a birtoktól hosszabb kifejezés választja el: *A férfinak mindenen diadalmaskodó akaratereje eloszlatta a nehézségeket.* c) Ha a birtokos jelző nyomatékos. *Az igazgatóságnak a véleményétől* (és nem mástól!) *függ.*

4. A birtokos kifejezésben a birtok nem áll többes számban akkor sem, ha több birtokosról van szó, de ennek a több birtokosnak egyforma egyszeres birtoka van. Pl. *A sebesültek arcán* (nem: *arcain*) *a fájdalom tükröződött. Az emberek szívét* (nem: *szíveit*) *a kétség gyötörte. Egyszerre három vállalat tervének* (nem: *terveinek*) *idő előtti teljesítését jelentették be.*

Az összetett mondat

Az összetett mondatok közül a magyar inkább a mellérendelő összetételt kedveli, de természetesen az alárendelő mondatszerkezetet is használja.

A) A mellérendelt mondatok egymással kapcsolatban levő egyenrangú mondatok. Használatukra nézve a következőket jegyezhetjük meg:

1. Az ellentétes mondatok kötőszavai közül a *de* kötőszót akkor használjuk, amikor az előtte levő mondatban a kifejezett gondolatok értelmét nem tagadjuk, csak megszorítjuk. Pl. *Nem szívesen megyek, de mégis el kell mennem. Nem nagyon lelkesedett érte, de végül is beletörődött...* A *hanem* kötőszót akkor alkalmazzuk, ha az

előtte kifejezett gondolatot merőben tagadjuk. Pl. *Nem az ő indítványát fogadják el, hanem az enyémet.*

2. Ne használjuk németesen a *míg, amíg* kötőszót ellentétes mellérendelt mondatok összekapcsolására. Pl. *Míg akkor megelégedett voltam, addig most éppen elég okom van a panaszra.* Helyesen: *Akkor elégedett voltam, most azonban éppen ...* | *A bizottság elnöke Kiss Márton, míg titkárnak Keresztes Miklóst választották meg.* Helyesen: *Az elnök Kiss Márton, titkárnak pedig ...*

3. Helytelen, fölösleges, illetőleg pongyolaság a *de azonban* kettős kötőszó használata.

4. Nagyon elterjedt helytelenség és pongyolaság az is, hogy tartalmuknál fogva önálló mellérendelt mondatokat vonatkozó mellékmondatként kötnek össze. Pl. *Számos városnegyedben tűz ütött ki, amelyet nem sikerült elfojtani.* Helyesen: *tűz ütött ki; a tüzet nem sikerült elfojtani. Ma aláírták a szerződést, aminél jelen volt a külügyminiszter is.* Helyesen: *Ma aláírták a szerződést. Az aláíráson jelen volt a külügyminiszter is. A rendezés kifogástalan volt, ami N.N. buzgólkodását dicséri.* Helyesen: *A rendezés kifogástalansága N.N. buzgalmát dicséri.*

B) Az alárendelt mondatok használatakor a következőkre kell ügyelnünk:

1. A tárgyi mellékmondatot kapcsoló *hogy* kötőszót gyakran elhagyhatjuk: *Nem tudja, mit beszél.*

2. Idegenszerű a feltételes mód használata a kételkedésnek, az állítás bizonytalanságának kifejezésére az ilyen mellékmondatokban: *Azt hallottam, hogy szembeszállt volna a határozattal.* Helyesen: *... hogy állítólag (talán) szembeszállt a határozattal. Úgy hírlik, hogy nem akart volna eljönni.* Helyesen: *... hogy nem akart eljönni.*

3. Németesség alanyi mellékmondat helyett főnévi igeneves szerkezetet alkalmazni akkor, ha már mutató névmással rámutattunk az alanyra. Pl. *Az ifjúság feladata az, dolgozni a jövőért. (Az ifjúság feladata az, hogy dolgozzék a jövőért.* Vagy: *Az ifjúság feladata a jövőért dolgozni.*

4. Ne használjunk időhatározó és okhatározó mellékmondat helyett jelzői mellékmondatot. Pl. *Úgy vágtat, mint a ló, amely elszabadul* (helyesen: *... mikor elszabadul*). *A bíróság elítélte a vádlottat, aki* (helyesen: mert) *urát meggyilkolta.*

5. Latinos a jövő idejű melléknévi igenévnek célhatározó mellékmondat helyett való használata: *Magam pedig a tényeket megállapítandó, mindent megtettem. (Magam mindent megtettem, hogy a tényeket megállapítsam.* Vagy: *Magam a tények megállapítása céljából mindent megtettem.)*

6. A jelzői mellékmondatok esetében vigyáznunk kell arra, hogy a vonatkozó névmással bevezetett mellékmondat annak a szónak a közelébe kerüljön, amelyre vonatkozik. Helytelen például az ilyenféle mondat: *Tegnap a madridi diákságnak egy része tüntetést akart rendezni az egyetem előtt, amelynek sérelmét a tanács nem akarta orvosolni.* Helyesen: A tegnap a madridi egyetem előtt tüntetést akart rendezni a diákságnak az a része, amelynek... — Mutatószóval való kiemelés esetén nem kifogásolhatók azonban az ilyenféle mondatok: *Olyan fegyver volt ez az elszólás a tőkés vállalat igazgatóságának kezében, amelyet az első alkalommal felhasznált a munkások ellen.*

7. A tulajdonságjelző mondatra a főmondatban mutató névmásnak kell rámutatnia. Pl. *Rá kell irányítanunk figyelmünket a feltételekre, amelyeket elénk terjesztettek.* Helyesen: *Rá kell irányítanunk figyelmünket azokra a feltételekre, amelyeket elénk terjesztettek.*

8. Nem magyaros az *amely, ami* vonatkozó névmás használata a nyugtákon, utalványokban. Pl. *Nyugtatvány 150 lejről, mely összeget... felvettem.* Helyesen: *Nyugtatvány. 150, azaz... lejt felvettem.* Vagy: *Nyugtatvány. Elismerem, hogy 150, azaz... lejt felvettem. — Utalvány 200 lejről, mely összeget... szíveskedjenek... kifizetni.* Helyesen: *Utalvány. 200, azaz... lejt szíveskedjenek kifizetni.*

A többszörösen összetett mondatok

Az egyszerű vagy a két-három tagból álló mondat a megértés szempontjából könnyebb, mint a sokszorosan összetett, többszörös alá- és mellérendelő szerkezet alkalmazásával megterhelt mondat. Különösen a hivatali és a

tudományos nyelvben rendkívül gyakoriak a többszörösen összetett mondatok. Az ilyen mondatok szerkesztése logikus gondolkodást és nagy nyelvi—nyelvhasználati fegyelmezettséget kíván. Sohasem szabad a világosság és a szabatosság rovására túlságosan hosszú, bonyolult mondatokat használnunk még a legelvontabb tudományos munkában sem; az élő beszédben meg éppen nem beszélhetünk végeérhetetlen körmondatokban, mert a hallgató figyelme elfárad. Beszéljünk és írjunk rövid vagy kisebb terjedelmű mondatokban! Csak gyakorlott író merészkedjék a körmondatoknak a félreérthetőség sok veszélyét rejtő bozótjába.

A többszörösen összetett mondatnak legművészibb formája a körmondat. Ez a többszörösen összetett mondatnak az a fajtája, amelyet tartalmi szempontból a szóban forgó tárgy részletes kifejtése, formailag bizonyos szabályos, művészies elrendezés meg ritmusosság jellemez. A klasszikus körmondat szinte terjedelem szempontjából is két egyenlő részre: egy előkészítő és egy utórészre bomlik. A mondat közepe táján helyezkedik el az a tagmondat, amely az előkészítő részben kifejtetteket mintegy összefoglalja, hogy aztán az utórész ennek a főmondatnak, ennek a központi gondolatnak további kifejtését végezze el. A magyarban a legtökéletesebb körmondatokat a múlt század nagy költői és szónokai (Eötvös József, Kossuth Lajos, Kölcsey Ferenc) hagyták reánk.

A klasszikusan művészi körmondatnak két szép példáját Kölcsey *Parainesis*-éből itt idézem: „Az, ki életében sokat érzett és gondolkozott, s érzeményeit és gondolatait nyom nélkül elröppenni nem hagyta, oly kincset gyűjthetett magának, mely az élet minden szakában, a szerencse minden változásai között gazdag táplálékot nyújt lelkének. Sok szépet írának a bölcsek, s gyakran a nem éppen bölcsek is; gazdag forrást nyitának fel, honnan jó sorsban intést, balban vigasztalást, mindkettőben magasba emelkedést, szív- és észnemesülést meríthetünk; de azok csak úgy hatnak reánk, ha érzés és gondolkodás által sajátunkká tevők, ha saját magunkban kiforrva lényünkhöz kapcsolódtak, mint esti szélhez a virágillat, melyben megfürdött."

A többszörösen összetett mondat kérdésének legalább ilyen futó tárgyalása után felvetődik az a kérdés, hogy nyelvhelyességi szempontból melyik mondat tekinthető helyesebbnek, magyarosabbnak, természetesebbnek, a rövid vagy a hosszú mondat-é. Sokszor megrójják tanárok, szerkesztők és kritikusok azt, aki „rőfös" mondatokat ír vagy ilyenekben beszél. A mondat helyes vagy helytelen volta azonban nem terjedelmétől függ. A kevésbé terjedelmes, azaz „rövid" mondat éppen úgy lehet rossz, mint a terjedelmesebb, többszörösen összetett „hosszú" mondat. „A gondolatot és a mondatot — írja Kosztolányi — nem lehet rőffel mérni. Véralkat dolga, hogy ki melyiket kedveli, hogy melyik felel meg írói közlési vágyának, céljának, mondanivalója és előadása ütemének. Mind a kettő egyaránt jó lehet és közvetlen is... Tévedés azt hinni, hogy a rövid mondatok magyarosabbak és természetesebbek. Szerkesztésük válogatja, hogy melyik micsoda." (l. tőle: *Erős várunk a nyelv* 277.)

Kosztolányi például egy idézet kapcsán óva int az ún. elaprózott írásmodortól: a rövid, egy vagy legfeljebb néhány szóból álló tőmondatos előadásmódtól. Hellyel-közzel — szerinte — ez is érzékletes és szemléletes lehet, de a rövid mondatok ütemesen ismétlődő kattogása hamarosan fárasztóvá, unalmassá, keresetté válhatik. „Viszont — írja tovább — akadnak olyan hosszú mondatok, melyek a maguk végtelen ívelésében és hullámzásukban is szükségszerűek, természetesek és művésziek. Ha a mi bírálóink rémüldözve és szörnyülködve említik meg, hogy valaki 10 soros mondatot írt, akkor én fejükre idézem Proust nagyon sok olyan mondatát, mely több lapon át sem ér véget, anélkül, hogy lankasztaná figyelmünket vagy csorbítaná művészi élvezetünket." (i.h. 278.) E megállapítás után Kosztolányi találomra belelapoz Proust egyik regényébe, és idézi belőle a cambray harangtorony 30 soros mondatban hömpölygő leírását. A modern magyar próza nagy mestere terjedelmes volta ellenére is úgy értékeli ezt az óriásmondatot, mint a prousti írásművészetnek zsúfoltságában és elemző finomságában mindvégig világos, érthető és egyáltalában nem fárasztó példáját. Szerinte

„itt az írót, mint titáni regénye majdnem minden részében, az emlékek áradata ragadja el és sodorja visszafelé az elmúlt időbe, akár egy megduzzadt záporpatak, és vele együtt kell rohannia, akár akar, akár nem, s egyszerre, egy lélegzetre, vagy inkább egy szuszra kell kimondania mindent, ami hirtelen eszébe jut, különben, ha pontot tenne oda, ahova pont nem való, egyszerre megsemmisülne az emlékezés és szellemidézet egész varázsa" (i.h. 280). A prousti mondatóriásnak ez az egyetlen mondatba egybefogott jellemzése gazdag áradásában maga is nagyszerű példa arra, hogy nemcsak a múlt század nagy íróművészei, hanem korunk modern prózaírói sem szakítottak, nem is szakíthatnak a többszörösen összetett mondat használatának varázsos hagyományával.

Nem is úgy vetődik fel tehát a nyelvművelés szintjén a kérdés, ahogy avatottak és avatatlanok gyakran felvetik és a „rövid mondat" pártjára, a „hosszú mondat" ellenségei közé állva el is döntik. Milyen legyen a mondat, rövid-e vagy hosszú? Melyik mondat a helyesebb, magyarosabb és természetesebb, az egyszerű vagy az összetett-é?

Az elmondottakból világos: nem a mondat rövidségétől vagy hosszúságától függ a mondatnak helyes, magyaros és természetes volta, hanem szerkesztésétől. Egy szerkezetében szilárd, jól tagolt, művészien felépített és ritmikailag egyenletesen kanyargó körmondatot inkább minősíthetünk helyesnek, magyarosnak és természetesnek, mint egy szerkezetében rossz, ritmikailag és a jóhangzás szempontjából művészietlen, a maga egyszerűségében bamba „rövid" mondatot.

Stíluskészség és nem nyelvtani tudás, szerkesztési adottság, de egyben szerkesztésbeli kitartó gyakorlat kérdése is, hogy a mondatalakításban a helyes arányokra ügyelve váltakozóan éljünk az egyszerűbb mondatfajtával éppen úgy, mint a bonyolultabb összetett mondatokkal.

Szórend

Bár a magyar mondat szórendje eléggé szabad, változatos, mégis bizonyos sajátságokat tudnunk kell, nehogy

e tekintetben vétsünk a helyes és a magyaros mondatszerkesztés ellen.

1. Szórend szempontjából a mondat döntő fontosságú része, mintegy tengelye, az állítmány. A mondat értelme szerint változik, hogy a többi mondatrészek miképpen csoportosulnak az állítmány köré. A kiemelt, hangsúlyozott mondatrész mindig az állítmány elé kerül. Pl. *Gergely a teheneket tegnap a városba vitte eladni* (az állítmány előtt négy mondatrész áll, de egyik sincs különösebben kiemelve). Gergely *vitte tegnap a tehenet eladni a városba.* (Az alanyt jobban kiemeltük azzal, hogy közvetlenül az állítmány elé tettük.) A szórend további változtatásával más és más mondatrészt emelhetünk ki. Íme: Tegnap *vitte Gergely a teheneket eladni* (Mikor?) A városba *vitte Gergely a tehenet eladni* (Hová?) A tehenet *vitte Gergely a városba eladni* (Mit?) Eladni *vitte Gergely a tehenet a városba* (Miért?)

2. Ha a mondatban valamelyik mondatrészt kiemeljük, azaz az állítmány elé helyezzük, a mondat kirekesztő értelmű. Ekkor az ún. kirekesztő szórendet kell használnunk. Ez a szórend megköveteli, hogy az igekötő és minden más igei bővítmény (határozó, tárgy) az állítmány mögött álljon. Pl. *Tegnap lopta el a legértékesebb könyveket egy tolvaj.* Az igekötőt csak ilyen esetben választhatjuk el az igétől, egyébként előtte áll. Megjegyzendő, hogy a *nem, ne, senki, semmi, sehol, sehonnan, sohasem* után mindig kirekesztő szórend áll. Pl. *Nem ő lopta el a könyveket. Senki más nem lophatta el a könyveket, csak ő. Sehonnan nem lopták el a könyveket, csak innen* stb. Meg kell jegyeznünk, hogy a szórend kérdése sokkal bonyolultabb, hogysem ilyen röviden megfogalmazott szabályokba foglhatnók össze. Árnyalati változásait csak gondos elemzéssel lehet megfigyelnünk.

3. Kérdő mondatokban az *-e* és az *-é* simuló kérdőszócska az állítmányhoz tartozik. Ne beszéljünk és ne írjunk tehát így: *El-e mész? Nem-e voltál tegnap otthon? Nem-e mondtam neked?* Helyes nyelvérzékkel e mondatok csak így fogalmazhatók meg: *Elmész-e? Nem voltál-é tegnap otthon? Nem mondtam-é neked?* — Egyébként az *-e* és az *-é* simuló kérdőszócska egyaránt helyes. Sokan az *-é* formát tájnyelvinek tartják (az ÉrtSz. is például így

minősíti), e vélekedés azonban aligha kellően megalapozott. Véleményem szerint az *-é* formára az irodalmi nyelvben is a jóhangzás érdekében feltétlenül szükség van, hiszen például egy, csak *e* hangokat tartalmazó szavakból alkotott mondatban az *-é* megtöri az *e* hangok kattogó egyhangúságát. Pl. *El kell-é nekem mennem?*

4. A mellékmondat állítmányát ne vessük a mondat végére. Pl. *Kérem a Tanári kart, hogy engem egészségi okokból a testgyakorlás alól ideiglenesen felmenteni szíveskedjék.* Helyesen: *Kérem a T.K.-t, szíveskedjék ... felmenteni.*

5. Németes a ragozott igének a mellékmondat végére vetése. Pl. *Igérem, hogy a társaság érdekeit megvédeni fogom.* (Helyesen: *... meg fogom védeni.) Amikor a gyűlést berekeszteni akarta, nagy zaj támadt.* (Helyesen: *... be akarta rekeszteni ...).*

6. Az összetett mondat részeit összekapcsoló kötőszók rendszerint a mondat elején állanak. Kivétel az *ugyanis, azonban* és *pedig*, ezek második helyen, illetőleg a mondat belsejében még hátrább is állhatnak. Pl. *Láttam pedig (azonban, ugyanis), hogy leskődik, mégsem törődtem vele. Mindig pontos vagyok, most azonban elkéstem. Örökké idejében érkezem, most jócskán elkéstem azonban a sok váratlan akadály miatt.*

7. A megengedő *is* kötőszó mindig az állítmány után áll. Pl. *Akármennyit is beszélsz, nem győzöl meg.* (Helyesen: *Akármennyit beszélsz is ...) Ha el is mész innen, bármikor visszatérhetsz.* (Helyesen: *Ha elmész is innen, ...*).

V.

A magyar kiejtés

Nem elég azonban csak arra vigyáznunk, hogy bizonyos alak-, szó- vagy mondattani vétségeket kerüljünk, hanem ügyelnünk kell arra is, hogy beszédünk a kiejtés, a nyelv zeneisége szempontjából is kifogástalan legyen. Sokan, még a nevelők, az anyanyelven tanítók közül is aránytalanul sokan hiszik azt, hogy mindegy, akárhogy beszé-

lünk, csak megértjük egymást. Jó az ilyeneknek egyik legszebben beszélő magyar nyelvművészünket, Kodály Zoltánt idéznünk. „Semmi sem jellemző annyira egy nyelvre — írja —, mint sajátos hangzása. Olyan ez, mint a virág illata, a bor zamata, a zománc, az opál tüze. Megismerni róla a nyelvet már messziről, mikor a szót még nem is értjük. Minden nyelvnek megvan a maga hangszíne, tempója, ritmusa, dallama, egyszóval zenéje. A magyart egyre többen fújják hamisan."

A magyar nyelvi oktatás teljesen nyelvtani és nem nyelvi, zenei alapon áll. Egész elemi és középiskolai nyelvtanításunkban a száraz nyelvtani fogalmak megértetésével fárasztották és fárasztják a gyermeket. Természetesen nem a nyelvtani tanítás ellen beszélek, hanem arról, hogy szakítanunk kell a nyelvi oktatásban ma még kizárólagos nyelvtani, grammatikai szemponttal. Óvónőinknek, tanítónőinknek és tanárainknak úgy kell felkészülniük, hogy teljesen tisztában legyenek a magyar hangrendszerben levő hangok különleges képzésmódjával és a beszéd zenei, ritmikai sajátságaival is. Lehetetlen bármely nevelőtől megkövetelni azt, hogy beszédhibát tudjon türelemmel kijavítani, ha a gyermek iránt megértővé nem teszi olyan biztos hangtani és beszédritmikai ismeretanyag, amely nagyon sok érthetetlen jelenséget neki magának is könnyen megmagyarázhatóvá tesz. Bármennyire különösnek látszik is, tanítóinkat és tanárainkat meg kell tanítanunk helyesen beszélni magyarul, úgy, hogy beszédünk alapelemeit, hangrendszerünk, hanglejtésünk különleges magyar sajátságait megismertetjük velük.

Kétségtelenül nem könnyű feladat beszédünk és fogalmazásunk nyelvtani helyességére ügyelnünk és saját beszédünket ebből a szempontból minél gondosabban ellenőriznünk. Még több gondosságot kíván az, ha a beszéd kiejtésbeli, zenei kifogástalanságára akarunk vigyázni. Hogy ezt megtehessük, szükséges a magyar nyelv néhány alapvető kiejtésbeli sajátságát öntudatosítanunk.

1. A magyar nyelv hangtagolása sokkal határozottabb, mint bármely nyugat-európai nyelvé. A magyar a hangokat tisztán, világosan, határozottan ejti ki. Nem lehet tehát a magyarban hangokat, szótagokat elnyelni, mint az angolban vagy a franciában. Bármennyire „előkelő"-

nek, finomkodónak tartják is és majmolják például sokan az *r* hang franciás, raccsolt ejtését, a *kéhlek* (kérlek), *bahátom* (barátom), *boh* (bor) ejtésekor az épfülű hallgató sajnálja a raccsolót, hiszen ezt legtöbbször nem beszélőszervi hiba, hanem a nevetséges finomkodási vágy késztette rá, hogy anyanyelve szokásos hangképzését semmibe véve beszéljen.

2. Újabban megfigyelhető az, hogy a hosszú, illetőleg ikerített (kettőzött) mássalhangzó ejtésében követnek el hibát. Sokszor hall az ember itt is, ott is ilyen alakokat: *kelet* (kellett), *kelemes* (kellemes), *elenség* (ellenség), *szelemes* (szellemes), *ere* (erre), *halás* (hallás) stb. Szerencsére itt nálunk főként a székely nyelvjárások éppen ellentétes irányú nyelvi fejlődése (vö. *tanittó, feszittő, feszessen* stb.) ezt az ejtésbeli hibát a magyar értelmiség nyelvjárási hatásnak ki nem tett, kis részére korlátozza.

3. Különösen más nyelven tanuló gyermekeknél figyelhető meg az, hogy hosszan ejtenek hangsúlyos, de egyébként rövid hangokat. Ilyenféle esetekre gondolok, mint: *móndjad* (mondjad), *túdom* (tudom), *vírág* (virág), *kőszönöm* (köszönöm), *fús* (fuss), *fígyel* (figyel) stb.

4. Kiejtésbeli magyartalanságnak, illetőleg hibának kell tartanunk a hangrendszer hangjainak dunnyogó, orrhangú ejtését is. E tekintetben sokat ront hallóérzékünkön az amerikai néger eredetű jazz-zene és a kupléénekesek orrhangú előadásmódja. Éppen mivel beszédünknek egyik alapjelleme a hangok tiszta, világosan tagolt ejtése, ez a szokásostól elütő ejtésmód a magyar beszédben feltűnő idegenszerűség.

5. Jól megfigyelhető az, hogy a beszélő nem marad mindig ugyanazon a zenei hangmagasságon. Még az egyes különálló szavak ejtésekor is változik a hang magassága. A magyar például az egyes szavakat úgy ejti, hogy a szó elejét kissé magasabb hangszinten mondja, mint a végét. A beszédbeli hangmagasság e változását a magyarban nagyon kifejező szóval h a n g l e j t é s nek nevezzük. Vannak nyelvek, amelyekben a szó hanglejtésének változtatása az értelem megváltoztatását jelenti, tehát az ilyen nyelvekben a szó-hanglejtés a nyelvi kifejezés eszközei közé tartozik. Még jobban megfigyelhető, hogy egyes mondatok kiejtésekor hogyan változik a zenei magasság. Más

például egy olyan mondat hanglejtése, amelyben egyszerűen közlök valamit (Nyelvében él a nemzet), mint az olyané, amelyben kérdőszóval (Ki volt itt?) kezdem a mondatot, és más az olyané, amelyben nincs kérdőszó (Te voltál itt?). Az első esetben a hangmagasság nem változik lényegesen, a másodikban a kiejtés az első szótagtól kezdve lefelé lejt, a harmadikban az utolsó szótagig emelkedik, majd innen hirtelen esik. Természetesen a hanglejtést befolyásolhatják érzelmi, sőt értelmi tényezők is. — Az olvasó kísérelje meg gondosan, többszöri ismétléssel megfigyelni és ellenőrizni ezeket az állításokat, hogy így öntudatosítsa e hanglejtésbeli sajátságokat!

A hanglejtés és általában a kiejtésbeli kérdések sokkal nehezebbek, semhogy itt megnyugtató módon tisztázhatnók őket. De mindent meg kell tennünk annak érdekében, hogy különösen azok számára tegyük kötelezővé e kérdések öntudatosítását, akik az ifjúság nevelésével foglalkoznak, vagy akiknek beszéde a közéletben játszott szerepüknél fogva hatással lehet a közösségi nyelvszokásra. Különösen a tanár- és tanítóképzés alkalmával kell megismertetnünk alaposan az anyanyelvi oktatásra vállalkozókat nemcsak a nyelvhelyesség szó-, alak- és mondattani sajátságaival, hanem a magyar kiejtés legfontosabb jellemzőivel is, hogy a nevelőnek lehető kifogástalan nyelvhasználata és kiejtése a felnövekvő újabb nemzedékben élessze, erősítse a nyelvi gondosság és felelősség kötelezettségét.

1938/1968

II

A NYELVMŰVELÉS GYAKORLATÁBAN

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BAJ VAN AZ IGEKÖTŐKKEL!

Egy hirtelen, váratlanul viharba forduló nyári napon asztaltársaságunk egyik nőtagja későn érkezett az étkezéshez. Viharfelhők rohantak az égen. Dörgött, villámlott. Szakadt a zápor, mintha öntötték volna. A későn betoppanó megállt az ajtó félhomályában, és köszönést sem várva, szenvedélyesen, kétségbeesetten robbant ki: „Na, én aztán alaposan *eláztam!*" Meglepődve, csalódottan, gyanakodva néztem rá. Miközben egy lépést tett előre, a teljes világításban láttam, hogy selymes, szőke hajának zápor-áztatta tincseiből könnyű nyári köntösére valósággal ömlik a víz. Maga a ruha is lucskosan tapadt karcsú alakjára. Könnyed, lenge, de egyébként határozott léptekkel indult felénk. Csalódottságom, gyanakodásom szertefoszlott. Nem..., n e m r é s z e g — állapítottam meg nyomban... N e m á z o t t *el,* csak a l a p o s a n, amúgy Isten igazában *m e g á z o t t*: a szó szoros értelmében néhány röpke perc alatt megfürdött a hirtelen kerekedett nyári záporban.

Azóta is többször hallom ezt az *el* igekötővel használt igét. Nem is lenne feltűnő — az ember az elvétve ejtett nyelvhibát is elviseli! —, ha nem volna ez olyan beteges korjelenség, amely egész sereg mással együtt a nyelv igekötő-használatának kóros elfajulását mutatja. A múltkoriban például egy másik társaságban halk derűt váltott ki egy férjéről áradozó fiatalasszony, mikor kijelentette: úgy szereti az urát, hogy *tejben-vajban f ü r ö s z t i m e g.* Azt már mindenki megérezte, hogy a szeretet kifejezésének eléggé képtelen módja a tejben-vajban való *m e g f ü r ö s z t é s.* Ha éppen úgy áll a dolog, elég ilyen túláradó vonzalom kifejezésére csak a f ü r ö s z t igét *meg* igekötő nélkül elrebegni. Az itt említett esetekben csak arról van szó, hogy az idézett mondatokban a beszélők egyetlen finom, picinyke beszédrészt, az i g e k ö t ő t, használták

helytelenül, illetőleg feleslegesen. Ez pedig a nyelvérzék betegségére mutat.

Bátran mondhatjuk: alig van nyelvünknek érzékenyebb, a beszélő nyelvérzékét inkább próbára tevő szófaja, mint az igekötő. Nemcsak mindennapi nyelvünk, hanem — annak részben függvénye, részben irányítója — az újságírás nyelve is hemzseg a felületes, pongyola és magyartalan igekötő-használattól. Egy elmosódott újságkép alatt pl. ezt a címet olvastam: *„Fenjan koreai város, amelyet m e gbombáztak az amerikai repülők.“* Ugyanabban a napilapban néhány hasábbal odébb egy „kultúrdélután“ ismertetése kapcsán a tudósító arról elmélkedett, hogy „a legnagyobb elismerés illeti *meg* a rendezőket“. A *meg* igekötő mindkét esetben szükségtelen. De teljesen felesleges az *el* igekötő is a következő mondatban: *„A tüntetések több helyen véres összeütközésekké fajultak e l a rendőrség és a tüntetők között.“* Egyszer tisztviselőtől hallottam, hogy az előtte álló ügyfelet arról biztosította: majd valamilyen ügyben *„ki* fogja értesíteni“. Hogy a *kiértesít* nemcsak a tisztviselő egyéni szóhasználata volt, azt ki-ki a mindennapi élet nyelvében megfigyelheti.

Nemrégiben egyik tanár barátom panaszkodott, hogy náluk a tanáriban még a magyar szaktanártól is csak azt hallja, hogy *l eértesíti* a szülőket, ahelyett, hogy igekötő nélkül csak *értesítené*. Évharmad végén is a gyermeknek *l eosztályozásáról* esik szó. A szülőket is *l elátogatják*, ahelyett, hogy csak *m e glátogat*nák vagy egyszerűen *látogat*nák.

E néhány példát megsokszorozó számos megfigyelés alapján kétségtelennek tartom, hogy az igekötők helytelen használata talán a legközönségesebb és legáltalánosabban megfigyelhető vétség nyelvi életünkben. Ma már széltében-hosszában *b evizsgál*ják az ügyet, nem *megvizsgál*ják. A napfürdő *k ihagyásáról* beszélnek *e lhagyása* helyett. Az orvos a kalcium alkalmazási területének *b eszűküléséről* beszél. Ide iktatom az alábbi mondatokat is, hogy tanuljunk belőlük olyan nyelvet, amilyenről Arany János mint „a jövő nyelvé“-ről beszélt. *„A gyermekek* — olvasom — *a jó levegőn meg a jó táplálékon f elhíztak és megerősödtek.“ „Az összes iskolás gyermekek*

számára b eszervezték a tejfogyasztást" — bukkanok rá másutt. Ha előbbre lapozok, a bőr- és nyálkahártya *f e l-lazulásáról*, másutt — megjegyzem, teljesen következetes szabadossággal — a szemhéjak plöttyös (!) *e llazulásáról* és a táplálék *f e ljavításáról* írnak orvosaink. Korlátlanul szaporíthatnók az ilyenféle példák számát, hisz ma már nemcsak *k iértesítés*, de *l eértesítés* is van. Olvastam egy leányról, akinek szülei a strandlátogatást *b etiltották*, ahelyett, hogy — mint a régi, maradi világban — csak *m e g-tiltották* volna. Lehet-é az „ósdi" szülőnek ma egyáltalán joga ahhoz, hogy a „nylon-leánykák"-nak valamit is megtiltson?! Egészen találomra kikapkodok, és ide iktatok még néhány különböző forrásból vett mondatot: „A cégek nagyobb mennyiségek (!) *l eszállítására* kötöttek megállapodásokat... | A helyzet nem lenne elég érett a *b e-indításra* | A rendezők... *b eszerezték* a belügyminisztérium engedélyét." És így tovább.

Az olvasó úgy is vélekedhetik, hogy az itt egybeszedett példamondatokat csak fáradságos és jobb ügyhöz méltó buzgalommal lehetett összebogarászni. Megnyugtatására és tévedése belátására csak ezt a módszert ajánlhatom: figyelje meg a mindennapi élet nyelvét! Ha akarja, nagyon sok olyan igekötőhasználati esetre bukkan, amely e tekintetben is egészségtelennek mutatja nyelvünk fejlődési irányát. Magunk szomorúan látjuk, hogy nem hiába szaporodnak a gyönyörűséges *leépítés*, *leértesítés*, *lenyomozás* meg társai, ha nem vigyázunk, ez a fejlődési vonal valóban *l efelé* vezet.

1936/1968

ISZOM VAGY ISZOK?

Egyik régebben Székelyudvarhelyen tartott nyelvművelő előadásom után a közönség soraiból valaki azzal a kérdéssel fordult hozzám: ugyan mondjam meg, mi a véleményem az ikes igék ragozásáról. Hogy aztán a kérdés felvetőjének személyes véleményét illetően ne legyek sokáig kétségben, rögtön elmondotta nekem, hogy őt nagyon bántja az ikes igék újabban tért hódító iktelen ragozása. Maga ugyanis — mint mondta — a Székelyföldön nőtt fel, ott tehát, ahol az ikes igék ragozása akkor még úgyszólva sértetlenül élte tovább életét. Így hát nem volt feltűnő a székely léleknek ösztönös irtózata az újabban ott is terjedező nyelvszokással szemben. Hogy magam mit feleltem e kérdésre, pontosan nem tudom megmondani. Hogy azonban feleletem lényegét illetően ne legyen kétség, alább előadom, mint vélekedhetik a kérdés történetét is szem előtt tartó nyelvművelő az ikes igék ragozásának fontos és bizonyára sokszor másutt is heves vitára okot adó kérdésében.

Közkézen forgó nyelvtankönyveink azt tanítják, hogy az ún. ikes igék ragozása mindössze nyolc ma is élő igealakban tér el a „rendes"-nek nevezhető igék, az ún. iktelen igék ragozásától. A további fejtegetések megértése céljából itt alább az iktelen és ikes igék ragozására nézve egymás mellett egy-egy mintaszót közlök:

Jelentő mód		*Felszólító mód*	
rako**k**	iszo**m**	rakja**k**	igya**m**
rak**sz**	isz**ol**	rakj**ál**	igy**ál**
rak	isz**ik**	rakj**on**	igy**ék**

Feltételes mód

rakn**ék**	innám
raknál	innál
rakna	innék

Szabályba foglalva: az ikes igék ragozása csak három igemód alanyi ragozásában és ott is csak az egyes számú alanyi személyragokban tér el az iktelen igék ragozásától. Míg ugyanis az iktelen ragozásban **-k, -sz** (ritkán: semmi) vagy **-l** és semmi vagy **-n** személyragot találunk, az ikes igék személyragjai ezek: **-m, -l, -ik** és **-ék.** Szinte hallom a kellemes meglepődés válaszát: Hiszen akkor nagyon egyszerű a dolog! Könnyű és egyszerű az ikes igék „helyes" ragozása, hiszen mindössze négy személyragbeli különbséget kell megjegyeznünk. A kérdés azonban korántsem olyan könnyű és egyszerű. Ezt már abból a zűrzavarból is láthatjuk, amely ez igék ragozásának vonatkozásában úton-útfélen megfigyelhető. Hogyan állott elő az a ragozásbeli zűrzavar, amely kifakadásra késztet annyi nyelvészt, tanítót, tanárt és más nyelvművelőt? E kérdésre csak akkor felelhetünk, ha az ikes ragozás történetét közelebbről is szemügyre vesszük.

A nyelvtörténeti vizsgálódás már régen kiderítette, hogy az ikes ragozás kezdetben a szenvedő és a visszaható igék külön ragozása volt. Korai nyelvemlékeinkben az ilyen ikes igék ragozása egészen következetes. Ez a külön ragozás azonban idővel — a nyelvben állandóan működő analógia hatásaként — átterjedt más, nem szenvedő igékre is. Később, a XVI—XVIII. században viszont előbb szórványosan, később egyre szaporodó mértékben jelentkeznek már iktelenül ragozott ikes igék is. Az ikes személyragozás ekkorra ugyanis már elvesztette visszaható, illetőleg szenvedő jellegét, és így ezzel mint értelmetlennek látszó alaktani különlegesség, az ikes ragozás tért veszített. Például a XVII. század végének legnépszerűbb, legdivatosabb epikusa, Gyöngyösi István maga is már gyakran használ iktelen alakokat (*bujdosson, restelkedjen, történne, enne, búskoda, ese* stb.). A XVIII. század derekára már az ikes ragozás annyira „megromlott", hogy legjobb íróink sem ragozták szabályosan az eredetileg ide tartozó igéket. A század második felében azonban Révai Miklós, a magyar nyelvtörténet megalapítója sürgetni kezdte az ikes ragozás visszaállítását. Hiába hivatkozott vele szemben Verseghy Ferenc az élő nyelvszokásra, Révainak és követőinek hatására az irodalmi nyelvben és később az iskolai oktatásban is újra feleleventették az ikes ragozást. Ezzel

egyidejűleg egész sereg addig ikes személyraggal használatos ige alakjait kívánták iktelenül ragozni. Helytelennek tartották például a *hozol, leszel, keresel, nézel, olvasol, viszel* igealakot és helyette *hozasz, leszesz, keressz (keres-sz), nézesz, olvassz (olvas-sz), viszesz* igei formákat tartották „helyes"-nek. E követeléssel kapcsolatban írta a nyelvi kérdésekben egyébként nagyon szigorúan gondolkodó Arany János azt, hogy vajon tartozik-e annyira tűrni a költészet a nyelvtan jármát, hogy örökké a nyelvficamító *olvas-sz, keres-sz*-féle alakok mellett maradjon. Utána még többen kikeltek az ikes igeragozás igája ellen, s ha a nyelvtörténet álláspontjáról nézve a kérdést, nem is volt igazuk, a nyelvszokás hatalma mindinkább nekik adott igazat.

Ebben a kérdésben is, mint minden nyelvművelési ügyben, vizsgálódásunkat négy irányba kell kiterjesztenünk. Tekintetbe kell vennünk 1) a történeti nyelvet, 2) a nép beszédét, 3) a művelt emberek nyelvhasználatát, vagyis a köznyelvet és 4) az irodalmi nyelvet.

1) A történelmi adatok, amint látjuk, azt mutatják, hogy a történelem folyamán is már elég régóta állandó volt az ingadozás az ikes igék ragozásában.

2) A magyar nyelvjárások, mint annyi más sajátság tekintetében, ebben sem egységesek. Általában a székely, a Dunántúlra telepített bukovinai magyar és a moldvai csángó nyelvjáráson kívül a magyar nyelvterület más részén többé-kevésbé, sok helyt meg éppen teljesen eltűnt a külön ikes igeragozás. Érdekes azonban, hogy nem ritkán éppen ott, ahol az ikes ragozás háttérbe szorult, egyes ikes alakok ragja átterjedt más, nem ikes igékre is (pl. *lépik; adjék, menjék; adol, csinálol, kéröl, menel, mondol stb.*). Még az említett keleti magyar nyelvjárásokban is hallhatók már iktelenül ragozott ikes igealakok. Csak a jelentő mód jelenidejű egyes szám 3. személyű *-ik* ragos alak tartja magát még az eredetitől legtávolabbra távozott iktelenítő nyelvjárásokban is. Kivétellel e tekintetben csak az ún. változó ikes igék (*hull : hullik, foly : folyik, múl : múlik, áldoz : áldozik, (meg)esz : eszik, füll : füllik* stb.) esetében találkozunk. Minthogy pedig a köznyelv mindig függvénye a maga területén élő nyelvjárásnak, azokon a vidékeken, ahol a népnyelvből kiveszett az ikes ragozás,

a vidék értelmiségi rétegének köznyelvében sem találkozunk ikes ragozású igealakokkal. Legfeljebb az iskola és a még valamennyire ikesen ragozó irodalmi nyelv hatásaként maradt meg egy-egy gyakrabban használt igealakban *(eszem, egyék, alszom, aluggyék, iszom, igyék)* az ikes ragos alak. Egyébként azonban még a történeti alakokhoz legjobban ragaszkodó irodalmi nyelvben is már nagyon sokszor találkoztunk ikes igék iktelen ragozású formáival.

Ma tehát már a köznyelvben és az irodalmi nyelvben is az ikes igeragozásnak a következő kettős alakja él:

lakom	:	*lakok*		*lakjam*	: *lakjak*
lakol	:	*laksz*		*lakjál*	: *lakj*
		lakik		*lakjék*	: *lakjon*
			laknám : *laknék*		
			laknál		
			lakném : *lakna*		

Mind az ikes ragozás történetének ismerete, mind a jelenlegi nyelvi állapot vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy az ikes ragozás eltűnőben van. Egy ízben, Révai korában valahogy életre villanyozták. Volt idő, mikor következetes használatában a jóhangzás és könnyű kiejtés rovására túlságba is mentek. Kétségtelen, hogy az ikes ragozás végleges eltűnése alaktani szegényedést jelentene. Nyelvünk alaktani rendszerének azonban nem ez az első szegényedése. Ma már nem használjuk például a múlt idő *láték, látok vala (volt), láttam vala (volt)* és a jövő idő *látandok* igealakjait sem. Mikor a nyelvben egy-egy alak megszűnik valamilyen meghatározott alaktani szerepet betölteni, mind kevesebb a valószínűsége annak, hogy ez az alak továbbra is fennmaradjon. Minthogy az ikes igék legtöbbjének eredeti szenvedő jelentése elhomályosult, a ragozás megkülönböztetésének szükségérzete is egyre csökkent, míg végre elértünk a mai zavaros, inkább iktelen ragozás felé hajló nyelvállapothoz.

Mikor az ikes ragozás kétségtelen pusztulásáról szólunk, valami halvány vigasztalásunk mégiscsak lehet. Az ikes alakok eltűntével megint jobban érzékelhető lesz a különbség az alanyi és a tárgyas ragozás között. Míg ugyanis az ikes ragozás szerint az alanyi személyragos *iszom, igyam, innám* vizet és a tárgyas személyragokkal ellátott alakok *(meg)iszom, (meg)igyam, (meg)innám* (a jó

vizet) között nincs különbség, az iktelen ragozásban a külön alanyi *veszek, vegyek, vennék* (könyvet), illetőleg tárgyas alakokkal *megveszem, megvegyem, megvenném* (azt a könyvet) a jelentésbeli különbséget jobban kifejezhetjük.

A nyelvművelés szempontjából azonban nem lehet megelégednünk az ilyen vigasztalással, mint ahogy nem tarthatjuk elintézettnek a dolgot azzal sem, hogy a kérdést történetileg vagy mai szemmel nézzük, a múlt meg a jelen nyelvhasználatában megfigyelhető következetességet, illetőleg ingadozást csak egyszerűen megállapítsuk. Fel kell tennünk a kérdést: Milyen álláspontot kell elfoglalnia a nyelvművelőnek, milyen elveket kell követnie gyakorlatban a nevelőnek, a tanítónak vagy a tanárnak, mikor e kérdés tárgyalására kerül a sor? Az előrebocsátottakból, úgy hiszem, világosan levonható a következtetés. Az ikes ragozás történeti változásának és jelenlegi állapotának ismerete arra int bennünket, hogy e kérdésben sem szabad a nyelvtani kizárólagosság merev álláspontjára helyezkednünk. Ma már kétségtelenül megoszlik a nyelvszokás. A nyelvszokás pedig nagy úr. Hiába akarjuk rákényszeríteni akár tanítványainkat, akár környezetünket arra, hogy az ikes ragozást alkalmazzák akkor, ha e külön ragozás annak a vidéknek köznyelvéből kiveszett. Viszont felesleges dolog az ikes ragozás ellen hadakoznunk, mint azt például a nyelvész Simonyi Zsigmond tette. Ő, aki egyébként éppen maga tisztázta az ikes ragozás történetét, tehát ismerte a kérdést a maga egész terjedelmében, érthetetlen türelmetlenséggel „Az úri igeragozás" című cikkében ezt kívánta: „Irtsák ki immár tanítóink és tanáraink az úri igeragozást (ti az ikes igék szabályos ragozását)!" Nem szabad túlzottan, mereven ragaszkodnunk a régihez az újabb és nem magyartalan nyelvfejlődéssel szemben, viszont felesleges irtóhadjáratot viselnünk olyan nyelvi alakok ellen, amelyek a magyarság egy részének nyelvérzéke szerint helyesek és használatosak is. Különösen nehéz ez utóbbit megtennünk nekünk erdélyieknek, hiszen itt, főként a székelység között az ikes ragozás még meglehetős épségben él. „Ilyenkor, amikor két nyelvhasználat él egymás mellett, amikor a nyelvszokás még ingadozik és nem állapodott meg — írta Nagy J. Béla —, belátásra, türelemre, elnézésre van

szükség. Ha tehát valaki iktelenül találja ragozni az ikes igét, az vessen rá először követ, aki maga soha, egyetlen egyszer sem vét az ikes ragozás ellen" (Msn. IV, 11).

Ha a magam egyéni nyelvszokását kérdezném meg, egészen könnyen az ikes ragozás pártjára állanék. Évek hosszú sora óta tudatosított és megedzett nyelvszokásom ugyanis többnyire megóv az ikes ragozás vonatkozásában a bűnbeesés veszélyétől. De csak többnyire. Mert hogy mennyire a levegőben van a „romlás" csírája, legközvetlenebbül saját magamon tapasztalom. Néha-néha diadalmasan gúnyos mosolyt látok felcsillanni egyik ismerősöm szemében, mikor jó tanítványként kötekedve figyelmeztet egy-egy iktelenül ragozott ikes igealakomra. A nevelőnek és a nyelvművelőnek tehát csínján kell bánni e kérdéssel. Feltétlenül meg kell ismertetnünk a tanítványt és az olvasót az ikes igék ragozásának kérdésével. Az ilyen tekintetben való tudatosítás segít abban, hogy ha a gyermek nyelvjárása még ismeri az ikes igék külön ragozását, nyelvünknek ezt az alaktani gazdagságát őrizze meg. Annak azonban nincs értelme, hogy akár ebben, akár abban az irányban a szélsőséges álláspont csökönyös harcosai legyünk.

Ennek ellenére hangsúlyoznom kell: Az irodalmi nyelvi norma ma is megköveteli az ikes ragozás használatát. Még az akadémiai nyelvtannak egyébként a nyelvszokás előtt nagyon is fejet hajtó szerzői is pontosan megkülönböztetik az iktelen és ikes ragozásnak az előbbiekben tárgyalt alakjait (vö. l. A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. Szerk.: Tompa József. Bp. 1961. I, 500 kk.). Kénytelen azonban a hivatkozott rész írója (maga a szerkesztő!) unos-untalan hivatkozni a minden nyelvi szinten jelentkező ingadozásra. Lőrincze Lajos meg éppen ilyen engedékenyen nyilatkozik: „A jelentő módban... általában szabályosan megkülönböztetjük az ikes és az iktelen igéket. A felszólító és feltételes módban már nem kifogásolhatjuk az iktelen igék iktelen ragozását, de persze az ikes ragozásúakat sem" (l. Édes anyanyelvünk. Bp. 1961. 314; ugyanilyen szellemben egy rákövetkező cikkben is: Ugorjék kend, komámasszony: i.m. 315—6).

1938/1968

NE HAGYJUK PUSZTULNI A VÁRNOK, NÉZNÖK IGEALAKOT!

1. Már többször szóvá tettem (EM. XLIII, 256—60; Népművelési Füzetek 5. sz. 4) és egyetemi előadásaim során minduntalan szóvá teszem az ikes ragozás pusztulását; azt, hogy alaktani rendszerünkből kihalóban van ez a ragozási forma, holott ennek védelmében a múlt század elejétől Révai Miklós kezdeményezésére az írók és nyelvészek legkiválóbbjai buzgólkodtak. Hangsúlyoztam azonban már ezelőtt három évtizeddel és hangsúlyozom határozottan ma is, hogy ennek ellenére az irodalmi nyelvben, sőt az igényesebb köznyelvben is kötelezőnek kell tartania mindenkinek az ikes ragozás megőrzését.

2. Még határozottabban kell küzdenünk igeragozási rendszerünk egy már régóta széles körben terjedező másfajta szegényedése ellen. A köznyelvben, sőt már az irodalom nyelvében is gyakran tapasztalható, hogy a feltételes mód jelen idejének többes szám első személyű *várnók, néznők*-féle tárgyas ragozású alakjai helyett is az alanyi ragozás *várnánk, néznénk* formájával élnek. Ilyenféle mondatokat hallhatni, olvashatni: *Csak azt kérnénk* (helyesen: *kérnők*), *vedd fontolóra a mondottakat. Majd meglátnánk* (helyesen: *meglátnók*) *ennek következményeit. Szeretnénk* (helyesen: *szeretnők*), *ha eljönnél hozzánk. Elvárnánk* (helyesen: *elvárnók*), *hogy látogassatok meg.* — Kétségtelen, hogy ezekben az esetekben a *szeretnénk* : *szeretnők, kérnénk* : *kérnők, meglátnánk* : *meglátnók, várnánk* : *várnók* igealak-párból mindenik első tag a második elfojtására tör.

3. Ha az összehasonlító finnugor nyelvészet, illetőleg a magyar nyelvtörténet szempontjából nézzük az alanyi és a tárgyas igeragozás kérdését, megállapíthatjuk, hogy a kétféle igeragozás szétválása talán már az ugor nyelvegység korában, i.e. 2000—1000 között megkezdődött. Az

osztják és a vogul nyelvben is vannak olyan tárgyas igealakok, amelyek szerkezetükben a magyar nyelvbeliekkel rokonok. Továbbmenően a tárgyas igeragozásnak egyik távolabbi rokon nyelvben, a mordvinban meg éppen nagyon fejlett formájával találkozunk: az igealakok ott kifejezik nemcsak azt, hogy a beszédben határozott tárgyról van szó, hanem megjelölik az egyes és a többes szám összes alakjaiban azt is, hogy első, második vagy harmadik személyű személyes névmás jelölte személyre vonatkozik a cselekvés (Klemm: NyK. XLVI, 194; NyH.[7] 125—8; Berrár, TörtMond. 54.). A tárgyas ragozás tehát a magyar nyelvnek legalábbis az ugor, ha ugyan nem a finnugor korig visszanyúló ősi sajátsága. Ezen a finnugor alapon épült, teljesedett ki a magyar nyelv külön életében a tárgyas ragozás újabb alakokkal, és így éppen a feltételes módbeli *-nók, -nők* formával is. Ezt az ősi, szép és kifejező igealakot újabban, de mikortól, pontosan megjelölni nem tudom, olyan heves rohammal szorítják vissza az alanyi ragozás megfelelő igealakjai, hogy ma már „modern"-nek, „haladó"-nak csak az számít, aki a *várnánk, néznénk* alakkal él olyankor is, amikor pedig a *várnók* és *néznők* formát kellene használnia. Pedig Vörösmarty »A vén cigány«-ban még így beszél: „Mintha újra *hallanók* a pusztán | A lázadt ember vad keserveit". — Arany »Családi kör«-ében a gazda (vagy felesége?) az éjszakai szállást kérő szegény vendégül látásával kapcsolatban így vélekedik: „Mért ne *fogadnók* be, ha tanyája nincsen, | Menynyit szenved úgy is, sok bezárt kilincsen." S hogy ne csak múlt századi nagyokra hivatkozzam, idézhetek olyan nagy „modern" bizonyságot is, mint Ady Endre. Az »Új versek«-be is felvett »Az én menyasszonyom« itt következő egyik szakasza jól mutatja, hogy ő milyen gondosan ügyelt a tárgyas és az alanyi igeragozás alakjainak hagyományosan „szabályos" használatára:

Szétzúzva minden kötáblát és láncot,
Holtig kacagnók a nyüzsgő világot.
Együtt kacagnánk végső búcsút intve,
Meghalnánk együtt, egymást istenítve.

4. A tárgyas *-nók, -nők* igealakok háttérbe szorulását mintegy szentesíti a közelebbről megjelent nagy akadémiai

nyelvtan (MNyR.). Belőle e kérdésre vonatkozóan a következő ide vonatkozó részleteket tartom szükségesnek idézni:

a) A nyelvtan az értekező stílusról szólva ezekre az igealakokra vonatkoztatva ezt írja: „A társalgás nyelvénél azonban ez is bővebben él egyes némileg avultabb kifejezésekkel, például a *-nók, -nők* végű (így!) igealakkal: *E kezdeményezés hatósugara sokkal tágabb, mint azt* ... **rekonstruálhatnók** ... | *Azt* **gondolhatnók,** *hogy* ... *a tárgyalt műszó, illetőleg fogalma egyértelmű*" (MNyR. I, 27).

b) Egy következő fejezetben a kötetben tárgyalandó nyelvi jelenségek sorában a szerző szerint csak azok tarthatnak számot teljes érdeklődésünkre, amelyek az egész figyelembe vett idő alatt (értsd: 1825 tájától) egyformán jellemző elemei nyelvtanunknak; a többit legfőképpen a mai nyelvhasználati szerepének megfelelő részletességgel tárgyalja a nyelvtan. Ezek után nyilván mint ez utóbbi körbe tartozó jelenségről ejt szót a bennünket itt közelebbről érdeklő igealakról. „A *várnók* ~ *kérnők* típusú igealak például — írja maga a kötet szerkesztője — a mai irodalmi és köznyelvben egyáltalában nem egyedül helyesnek tartható uralkodó igealak. A köznyelvben már sokkalta szokásosabb helyette a *várnánk* ~ *kérnénk* típus, s ha például amazt üzemi termelési értekezleten használja valaki, keresetten hat, gyakran össze is keverik emiatt a kétféle ragozást." A szerzőtől az ilyen nevetséges használatra vonatkozó két „karikírozott" példamondatot elhagyva, csak a fejtegetés két zárómondatát ajánlatos még ide iktatni: „Az elmúlt másfélszáz év irodalmi nyelvében azonban igen nagy szerepe volt (ti. ennek a tárgyas igeragozási formának). Ezért nyelvtanunk e *-nók, -nők* toldalékbokros(!) igealakot a *-nánk, -nénk* végződésű fő alaknak régies-irodalmias, illetőleg ünnepélyes mellékváltozataként iktatja be igeragozásunk rendszerébe" (I.h. I, 44).

c) Az előbbi alapról folytatott szemlélődés eredményeként a feltételes módjeles igealakok ragozási képének bemutatásakor a feltételes mód jelen idő többes szám első személyű alakok felsorolásában a nyelvtan már a

várnók, kérnők alakot zárójelesen mintegy megtűrt mellékalakká lejjebbítve így sorolja fel: Várná-**nk** *(várnók), inná-***nk** *(innók), kérné-***nk** *(kérnők), törné-***nk** *(törnők).* — E mintaszós felsoroláshoz ez az általánosabb jellegű észrevétel csatlakozik: „A *várnók, kérnők* típusú alakok ma általában csak igen választékos stílushangulatban meg a keleti regionális köznyelv, továbbá egyes — szintén keleti — nyelvjárások jellegével használatosak (a fogalmazás így, nem éppen szabatosan!). Minthogy azonban a mai köznyelvben elterjedtebb *várnánk, kérnénk* egyúttal alanyi ragozású is, tárgyas ragozásban az előbbiek hasznos, külön funkciójú tagjai nyelvtanunk rendszerének. A múlt században íróink is, a köznyelv is jobban kedvelték." Az előbb már fejtegetésemben felhasznált Vörösmarty-idézetet e nyelvtan is példaként idézve, így folytatja: „Ma leginkább a filológia szaknyelve ragaszkodik hozzá, a köznapi beszédben azonban eléggé keresett alak" (I.h. I, 510. — Előbb és itt magam ritkíttattam!)

5. E sorok írójának nincs szándékában az akadémiai nyelvtan e megnyilatkozásait aprólékosan megtárgyalni. Csak egy néhány általánosabb jellegű észrevételt kockáztat meg.

Az a) alatti idézet az „avultabb kifejezések" (így!) sorában elsőnek említi példaként a *-nók, -nők*-féle igealakokat, a c) alatti idézet azonban — helytálló megokolással — nyelvtani rendszerünk „hasznos külön funkciójú tagjai"-nak minősíti őket, hogy aztán záradékként mégiscsak hozzátegye a filológia szaknyelvének hozzájuk való ragaszkodásával ellentételezve a „köznapi beszédben ... eléggé keresett alak" minősítést. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a c) alatti idézet kezdő mondatában ez igeragozási forma használatára nézve a ma általában csak „igen választékos stílusban" utalással találkozunk, egy normatívnak szánt nyelvtan keretén belül a használatbeli megítélés szempontjaiban bizonyos — nem üdvös — ingadozás figyelhető meg.

6. Mindezek után sem szándékszik e sorok papírra vetője a 2—3. pontban előadottakon túl a *-nók, -nők* alak

használatának hasznos és szükséges voltára nézve további észrevételeket tenni. Csak megkockáztatja azt az észrevételt: Vajon a nyelvhelyességi tevékenység abban áll-é, hogy a nyelv alapvető rendszerével — jelen esetben a tárgyas igeragozás teljes igealak-rendszerének használatával — ellenkező bármilyen általános, de gondatlan nyelvszokást megértsünk, megmagyarázzunk, elfogadhatóvá tegyünk, sőt normatív jellegű elvek megfogalmazásával és az Akadémia tekintélyével el is fogadtassunk? Vagy ellenkezőleg: azt kellene jelentenie, hogy valamely nyelvi képződmény — itt a *-nók, -nők* igealak — hasznos és önálló szerepét, funkcióját belátva teljes erővel vegyük fel a harcot elsősorban a saját regionális köznyelvünkben is terjedező nyegle „újítás"-sal és igealakrendszerünknek egy olyan jellegű szegényedésével szemben, amely ezt alapjaiban támadja meg. Meggyőződésem, hogy az iskola, a rádió, a televízió, a sajtó és természetesen nem utolsó sorban az írók ma már nagyon sokat tehetnének a szaktudományok művelői mellett ez igealak megmentése, továbbéltetése érdekében. Csak lélek kellene hozzá: a nyelv alapvető sajátságainak féltő szeretete, dédelgető gondossága!

7. Ne ringatózzunk azonban hiú reményekben! A nyelvhelyességi kérdések hivatott képviselőinél egyáltalában nem figyelhető meg az ilyenféle határozott magatartásra való hajlandóság. Ellenkezőleg: egy nemrégiben köztünk járt ifjú nyelvművelő például beszélgetés rendjén közelebbről ilyenféle kijelentéssel lepte meg egyik munkatársamat: „Nálunk egyenesen *nevetséges,* ha valaki **-nók, -nők** végződésű igealakot használ -nánk, -nénk végű helyett." — Az ilyen kijelentéssel kapcsolatban felberzenkedő vélekedést jobb elhallgatni, mint papírra vetni!

Nyilvánvaló tehát: mindaz, aki a tárgyas igeragozás épségének megőrzése mellett foglal állást, az ilyen ítélkezők szemében ma „nevetséges"-nek, „maradi"-nak, az „egészséges nyelvfejlődés iránya" ellen harcoló „ásatag lény"-nek számít. Magam azonban nyugodt lélekkel vállalom az ilyen minősítést. Vállaltam és vállalom ebben

és más vonatkozásban is annak az „avult", „nevetséges", „maradi" álláspontnak védelmét, amely a tárgyas ragozás itt vizsgált igealakjának fenntartására elméleti és gyakorlati síkon mindent megtesz. Noha gyönge az én szavam és csekély hatású minden sorom: előadásaimban, fogalmazásomban kora kezdettől fogva ilyen vonatkozásban következetesen síkra szálltam és ezután is síkra szállok a *várnók, néznők* igealak érdekében. Nincs bennem hajlandóság az ellenkező párt népes csoportjához csatlakozni. Úgy vagyok vele, mint a tudósnak és stilisztának egyaránt nagy Horváth János is. Jóllehet ő is látta a *-nánk, -nénk* alakoknak a tárgyas ragozásbeli *-nók, -nők* rovására történő végzetes térhódítását, mégis kijelentette: „Én magam ahhoz is (ti. a *-nók, -nők* alakhoz) ragaszkodom, minthogy elejtésében egy eredeti megkülönböztetési rendszer csorbulását érzem. Irodalmi nyelvben bizonyára több joggal élünk vele, mint a helyét elfoglaló másik alakkal" (Msn. XVI, 70—1). A mai magyar nyelvtudománynak egyik legnagyobb tekintélye, Bárczi Géza is jogosan vélekedik úgy, hogy ennek az igealaknak végleges pusztulásával egy ponton nyelvünknek egyik legjellegzetesebb sajátossága, az alanyi és a tárgyas ragozás közötti különbségtétel lehetősége semmisülne meg (l. tőle: *A magyar nyelv életrajza*[2] 374).

Nálunk a székely és a kalotaszegi nyelvjárásban eléggé épen él még a tárgyas és az alanyi ragozás itt vizsgált igealakjai közötti különbségtétel. Mindent meg kell hát tennünk az iskola és a sajtó útján, hogy féltő gondoskodással őrizzük ezt a veszélyeztetett igealakot. Éppen ezért cikkecském három évtizeddel későbbi újrafogalmazásakor is csak a címben előrebocsátott felszólítást intézhetem mindenkihez:

Ne hagyjuk pusztulni a várnók, néznők-féle igealakokat!

1938/1968

SOK AZ EGY, DE GYAKRAN KEVÉS IS

Jó régen egy hányatott életű nő panaszát olvastam. A szerencsétlen siránkozó így foglalta össze életét: „Volt *egy* keserves és rövid életem...". Azt hiszem, mindenki számára, első pillantásra észrevehető, hogy az *egy* határozatlan névelő használata itt vaskos magyartalanság. E panaszt többféleképpen ki lehetett volna fejezni. Összefoglalhatta volna az asszony élete keserves voltát illető véleményét ilyenféle velősen rövid mondatokban: *Keserves és rövid életem volt. Életem keserves és rövid volt. Keserves és rövid volt az életem.* Vagy esetleg kirobbanó elégedetlenséggel: *Keserves egy életem volt!* — Az asszony ajkára adott mondat, ha ilyen fogalmazásban egyáltalában megtűrhetnők, ép nyelvérzékű ember számára csak azt jelenti, hogy a szerencsétlen panaszkodónak lehetett a keserves és rövid életén kívül egy másik, nyilván boldog és valószínűleg hosszú élete is. Ezt pedig a panaszkodó aligha akarta mondani, és a panaszt felvevő újságírónak sem lehetett célja ilyet állítani.

Nem kell sokáig figyelnünk a mindennapi érintkezés meg az újságírás nyelvét, hogy észrevegyük, mennyire elterjedt az *egy* ilyenféle magyartalan használata. Nem árt tehát közelről szemügyre vennünk a kérdést, és megvilágítanunk a határozatlan névelő helyes és helytelen használatának eseteit.

A magyarban a határozatlan névelőt a következő esetekben használjuk helyesen:

1. Ha pontosan meg nem határozott, bizonytalan (egy bizonyos, egy valaki, valamely, egyik) dologról vagy tárgyról beszélünk. Pl. Szeretnék már *egy* jó könyvet olvasni. Járt itt az előbb *egy* ember. Nekem sok rossz szokásom mellett van *egy jó* szokásom is. Tűzvész pusztított el *egy* iskolát. A napokban felkeresett *egy* olyan osztálytársam, akit rég nem láttam stb.

2. Felkiáltó, erős érzelmi telítettségű mondatokban, ha jelzős kifejezést akarunk kiemelni. Pl. Keserves *egy* életem volt! Nagyszerű *egy* alak vagy, mondhatom! — E használat azonban meglehetősen ritka. Ebben az esetben az *egy* mindig a jelző és a jelzett szó közé kerül.

3. Ha főnévvel vagy melléknévvel kapcsolatban határozatlan névmási szerepben jelentkezik. Pl. Az *egy* kicsit távol van. *Egy* cseppet fáj a fejem. Veled megyek *egy* darabig. Veszek *egy* kevés almát. *Egy* csepp víz kilöccsent. *Egy* pár fillérbe kerül az egész.

4. Hasonlító kifejezésekben is szerepelhet az *egy*. Pl. Úgy állta a sors csapásait, mint *egy* szikla. Húzta az élet igáját, mint *egy* állat stb. — Ilyen esetekben is azonban gyakran helyesebb határozott névelős vagy határozatlan névmásos alakot használni. Pl. Iszik, mint *a* kefekötő. Úgy áll, mint *valami* szikla. Úgy száguld, mint *a* szélvihar. Fogához veri a garast, mint *valami* vén uzsorás. Úgy jártatja a száját, mint *holmi* piaci kofa.

5. Használhatjuk az *egy*-et 'ugyanaz' jelentésben. Pl. *Egy* véleményen vagyunk. *Egy* akarattal fogtunk a dologhoz. *Egy* gondolat villant agyunkon keresztül. *Egy* érzés késztetett bennünket a tettre.

6. Ha az *egy* az e g é s z, e g é s z e n, c s u p a szerepét tölti be, bátran élhetünk vele. Pl. *Egy* (= egész) világ választ el bennünket. *Egy* (= egész) romhalmazzá vált az egész vonat. *Egy* (= csupa) víz volt a ruhám. *Egy* (= csupa) vörös lobogó volt az egész város.

7. A határozatlan névelőt használjuk néha kiemelés céljából személynevek előtt. Pl. Játéka *egy* Paganini játéka volt. Akkor a nemzet *egy* Kossuth, *egy* Széchenyi szavára hallgatott.

Az *egy* határozatlan névelő el is maradhat. Pl. Jó nagy karéj kenyeret vágott le (*Egy* jó nagy . . .) | Nagy gondtól szabadult meg (Egy nagy gondtól . . .) — E példákban és hasonlókban a névelő nélküli alak a magyarosabb. Ha azonban az állítmányt kiemelve a mondat élére tesszük, a határozatlan névelő nem maradhat el. Csak így írhatok vagy beszélhetek: Levágott *egy* nagy karéj kenyeret. Megszabadult *egy* emésztő gondolattól. Volt a piacon *egy* szép üzlete stb.

Ezzel, úgy hiszem, fel is soroltam azokat az eseteket,

amelyekben az *egy* használható, illetőleg használandó. Nem árt azonban szemügyre venni azokat az eseteket is, amelyekben az *egy* használata magyartalan.

1. Szinte naponként hallunk vagy olvasunk ilyenféle mondatokat: Na, ez *egy* jó eset! Te *egy* eszes ember vagy! Ez *egy* nagyon elterjedt szokás. Ő is csak *egy* asszony. — Világos, hogy e mondatokból magyar nyelvérzékű ember kihagyja az *egy*-et: Na, ez jó eset! Te eszes ember vagy. Eszes egy ember vagy! Ez nagyon elterjedt szokás. Ő is csak asszony.

2. Németesség az *egy ilyen, egy olyan* névmási összetétel használata. Pl. *Ez egy olyan* ember... Helyesen: *Ez olyan* ember... | *Ez egy olyan* eset... Helyesen: *Ez olyan* eset... stb.

3. Ugyancsak idegenszerű az *egy* használata hosszabb jelzős kifejezések előtt. Pl. Ez *egy* az évek óta tartó betegeskedés miatti mulasztás, amely... Helyesen: E mulasztást az évek óta tartó betegeskedés magyarázza stb.

4. Helytelen az *egy*-nek az *olyan* határozatlan mutató névmás helyett való használata. Pl. Az előttem szóló *egy* gondolatot vetett bele a tanácskozásba, amely... Helyesen: Az előadó *olyan* gondolatot... | E tettel *egy* ügyet vélt szolgálni, amely hasznára válik a tömegeknek. Helyesen: E tettel *olyan* ügyet vélt szolgálni... stb.

5. Helytelen a határozatlan névelő használata akkor, mikor névelőtlen vagy határozott névelős alakkal kellene élnünk. Pl. *Egy* férfi nem riad vissza a nehézségek láttán. Helyesen: *A férfi*... | Erre csak *egy* romlott ember vállalkozhatik. Helyesen: Erre csak romlott... | *Egy* asszony mindig ingatag. Helyesen: *Az* asszony... stb.

Nem tudom, az *egy* helytelen használata miatti félsz, vagy csak pongyolaság terhére kell-e írnunk, de mostanában már nem is annyira a sok *egy* miatt, illetőleg nemcsak amiatt kell panaszkodnunk, hanem éppen az *egy* értelmetlen és magyartalan elhagyása miatt kell szót emelnünk.

1. Tűzvész pusztította el *az* iskolát — olvastam egyik napilapban. Kiirtotta egész családját, majd öngyilkos lett *a* munkanélküli — látom ugyanott. Vonat elé vetette magát *az* ismert nevű műépítész — tűnik elém másutt. — Felesleges a példák számát szaporítanom. E néhányból is

látható az a széltében-hosszában, különösen napilapjainkban fellelhető hiba, hogy a határozatlan névelő használatától olyan esetekben is őrizkedünk, amikor erre nincsen semmi ok. A fenti mondatok mindenikében a határozott névelő helyébe feltétlenül határozatlant kellett volna írnia a hír szerzőjének. A tűz csak egy bizonyos iskolát pusztított el, egy munkanélküli irtotta ki egész családját és a műépítész is egy bizonyos ismert nevű műépítész volt. A határozatlan névelő itt mindenütt a kérdéses dolognak vagy személynek ismeretlen, meghatározatlan voltára mutat reá.

2. Mezőőr és alkalmi tolvaj hadakozása — hirdette egy újsághír címe... Javasolják népnevelők céljaira egészségügyi vezérkönyv összeállítását — olvasom egy orvosi folyóiratban. — Nehogy azt higgye azonban az olvasó, hogy az első esetben olyan elvetemült mezőőrről van szó, aki egyben alkalmi tolvaj is, és az hadakozott valamilyen, a címben fel nem tüntetett ellenséggel. Nem! Itt *egy* mezőőr és *egy* alkalmi tolvaj hadakozásáról, tehát a mezőrendészetben egészen szokásos mozzanatról van szó. A népegészségügyben buzgolkodók is bizonyosan *egy* egészségügyi vezérkönyv összeállítását tartották szükségesnek; csak valamiképpen a cikkíró tollán ez az *egy* is elsikkadt.

3. Itt azonban csak néha okoz félreértést a határozott névelő elhagyása. Vannak azonban olyan esetek, amikor egészen mást jelent az *egy*telenített, mint az *egy*-es mondat. Ha kevés jóindulattal nézek valamit, az már csaknem rosszindulatot, de a közömbösségnél, a szenvtelenségnél mindenesetre erősebb, ellenségesebb magatartást jelent. Ha ellenben egy kevés jóindulatot tapasztal valaki részemről, az esetleg reménykedhetik támogatásomban. Ha valakinek arra a kérdésére, hogy tudok-e angolul, azt válaszolom: keveset tudok, meg sem kíséreli talán felvilágosítást kérni tőlem, pedig csak azt akartam mondani, hogy nem tudok tökéletesen, azaz tudok egy keveset. Ha egy keveset gondolkozom, mielőtt beszélek, mondhatok meghallgatható, sőt megszívlelhető dolgokat is, míg ha csak keveset gondolkozom, szeleburdi meggondolatlanságnál aligha mondhatok egyebet. Keveset is aludhatik az ember, de az nem annyi, mint ha aluszik egy keveset. Nem valami nagy

féltésről tesz tanúságot az olyan hozzátartozó, aki a beteg állapotára vonatkozó kérdésre így válaszol: Jobban van, csak kicsit lázas. Pedig talán nem is keveselli a lázat, hanem azt akarta mondani, hogy egy kicsit lázas. Éppen így az ember kicsi étvágya rossz jel, míg ha azt mondják róla, hogy van egy kicsi étvágya, ez esetleg azt is jelentheti: farkasétvágya van.

Remélem, hogy már egy kissé sikerült megvilágítanom az *egy*-kérdést. Az elmondottak alapján az *egy*től való irtózást éppen olyan hibának kell tartanunk, mint az *egy* túlságba vitt használatát. A tollforgatónak jó tudni, hogy a magyarban van határozatlan névelő, és így annak használata bizonyos esetekben jogos, sőt elengedhetetlen is. Ha oktalanul kerüljük az *egy* alkalmazását, beszédünk nemcsak lompossá és pongyolává válik, hanem gyakran félre is érthetik a mondottakat. Az óvatosság, mint minden nyelvi és stilisztikai kérdésben, itt sem árt; az indokolatlan félelemből eredő túlzás azonban magyartalanná és homályossá teheti beszédünket, stílusunkat. Valóban: az *egy* sok is lehet, de gyakran kevés is.

1938

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A *-nál, -nél* RAGOS SZERKEZET HASZNALATA

Már régóta megfigyelhető, hogy mind a köznapi, mind pedig az irodalmi nyelvben milyen rendkívüli mértékben elterjedt a *-nál, -nél* határozóragos szerkezetek helytelen használata. Nagyon sokszor szorul háttérbe e ragpár helytelen használata miatt néhány más ragunk, úgyannyira, hogy szinte az a benyomásom, e ragpárunk más határozóragok egész sorának kiirtására törekszik. A *nál- -nél* hibás használata a következő esetekben figyelhető meg:

1. A *-kor* időhatározó helyett. Pl. A feliratok... eltüntetésénél az épület megrongálódott | Ebből támadt itt mind a baj, ébredésnél a nagy zsivaj | Mindennapos dolog nálunk, hogy egy új gyógyszer felbukkanásánál... statisztikát közölnek | Aláírják az erre vonatkozó jegyzőkönyvet, aminél ekkor már jelen lesz a külügyminiszter is | A terhes nőnek a magzat csontrendszerének képzésénél feltétlenül szüksége van foszfor tartalmú ételekre is.

2. A *-ban, -ben* helyhatározó-rag helyett. Pl. Értékpapírjait a banknál helyezte el.

3. A *-ban, -ben* képeshatározó-rag helyett. Pl. A rendezőség ezúton kéri a közönséget, hogy az anyag felkutatásánál, összegyűjtésénél és beküldésénél legyenek segítségére | Az erőltetett kalciumkezelés még a legreménytelenebbnek látszó tüdőtuberkulózisos eseteknél is eredményesnek bizonyult | Súlyosabb eseteknél megduzzadnak... a mirigyek is.

4. A *-ra* helyhatározó-rag helyett. Pl. A küldöttség koszorút helyezett el Széchenyi szobránál.

5. Az *-n, -on, -en, -ön* határozórag helyett. Pl. A gyűlés megnyitásánál a miniszter is jelen volt | Nem vettél részt a szavazásnál.

6. Birtokos jelzős szerkezet elhagyásával. Pl. A fokhagyma... nemcsak érelmeszesedésnél, hanem különböző

bélbántalmaknál, főleg vastagbélbajoknál jó hatású. Helyesen: A fokhagyma . . . nemcsak érelmeszesedés, hanem különböző bélbántalmak, főleg vastagbélbajok esetében is jó hatású | Kellő számú résztvevőnél (helyesen: résztvevő esetén) párhuzamos túrát rendezünk | A vérzések tárgyalásánál (helyesen: tárgyalásakor vagy tárgyalása alkalmával) hangsúlyoznom kell . . .

7. Más, főként képeshatározók helyett. Pl. Az előre megvásárolt külföldi dohánynál nagy veszteség érte az államkincstárt. Helyesen: A dohányon sokat vesztett . . . vagy a dohánnyal nagy veszteség érte . . . | A város a borfogyasztási adónál is áldozatot hozott. Helyesen: az adó dolgában vagy az adó ügyében is.

A *-nál, -nél* határozórag használatát általában németességnek tartják, a német *bei* elöljáró hatására alakult szerkezetnek. Kétségtelenül része van benne annak, hogy a román nyelvben is nagyon elterjedt a *la* elöljárónak az ilyenféle határozóragos szerkezetekben való használata. Ahol a magyarság a köznapi életben e használatot állandóan hallja, és újságjaink, folyóirataink jóvoltából immáron olvassa is, igazán nem csodálható e határozórag térhódítása. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem kell ellene küzdenünk; ellenkezőleg: minél inkább öntudatosítanunk kell e hibát, hogy kiküszöböljük a köznapi beszédben, napilapjaink és folyóirataink nyelvében e tekintetben is jelentkező pongyolaságot.

1938

AZ *-e* ÉS AZ *-é* KÉRDŐSZÓ-ALAK AZ ÍRÓI GYAKORLATBAN

Lőrincze Lajosnak

1. Emlékezetem szerint, amióta a tollat forgatom, úgy tudtam, hogy a simuló kérdőszónak az irodalmi nyelv szintjén két alakja van: a rövid hangzós *-e* és a hosszú hangzós *-é* forma. Nem olvastam, s mint most az utánajárás megejtésével látom, alig olvashattam valamit is a szakirodalomban arról, hogy az *-e* és az *-é* alak használatának mi a „szabálya". Éppen ezért a legújabb időkig egy magam kialakította szabályhoz igazodva nyugodtan éltem mindkét formával. A jóhangzás stilisztikai szempontját tartva szem előtt, ha sok *e* hangot tartalmazó szó került volna egymás mellé a mondatban, az *e* hangok egyhangú kelepelésének megtörése céljából az *-é* változattal éltem, más esetben az *-e* formát használtam. Íme néhány példa az ilyenféle szabályt szem előtt tartó használatra. (Az ÉrtSz. példamondatait alakítom át.):

ÉrtSz:	Magam:
Nem ébredt-e fel a telefonra?	Nem ébredt-é föl a telefonra?
Törölted-e le a könnyeket?	Törölted-é le a könnyeket?
Egészséges lett-e?	Egészséges lett-é?

Tudatos határozottsággal kerültem és kerülöm az *-é* forma használatát olyan esetben, amikor ennek mondatba iktatása egyhangú ismétlődéssel növelné az *é* hangok számát. Például ebben a mondatban: *„Emlékezés-é életed?"* az egymás utáni három szótagban az *é* hangok éneklő egyhangúságát ajánlatosnak véltem az *-e* kérdőszó-forma beiktatásával törni meg így: *Emlékezés-e életed?* Mondom, ilyenféle magam alkotta stilisztikai szabályhoz ragaszkodva, egészen jóhiszeműen és szabadon éltem mindkét kérdőszó-formával.

2. Az ÉrtSz. megjelenésekor érthető meglepetéssel láttam, hogy e nagyszerű szótár az *-e* ~ *-é* kérdőszó-pár mi-

nősítésében más álláspontot foglal el: csak az *-e* kérdőszó-alakot tekinti irodalmi nyelvinek, az *-é* formát az *í*-ző nyelvjárásokban használt *-í* alakkal együtt tájnyelvinek minősíti. Minthogy nyelvtudományi-stilisztikai vizsgálódás közben hozzászoktam: semmilyen megállapítást ne fogadjak el érvényesnek anélkül, hogy ellen ne őrizzem, itt, ahol a magam nyelvszokásának igazolása vagy éppen helytelen voltának megállapítása volt a tét, türelmetlen mohósággal kezdtem a szóban forgó kérdés megvizsgálásához. Hosszas vizsgálódásom eredményét röviden a következőkben összegezem:

a) A böngészgetés rendjén először is megállapítottam, hogy bár elég sokat írtak a simuló szó kérdéséről, a két alak használatának nyelvtani-stilisztikai minősítésére vonatkozóan ugyanolyan értelemben, mint legutóbb az ÉrtSz., csak az első teljes magyar történeti mondattan szerzője, Klemm Antal kockáztatott meg ilyen, egészen rövid, kijelentésszerű nyilatkozatot: „Az eldöntendő kérdésben gyakori az *-e* simulószócska, mely a régi nyelvben és a mai népnyelvben *-í*, *-é*, sőt a mai népnyelvben *-á* alakban is előfordul (Klemm, TörtMond., 17). Az ÉrtSz. szerkesztőinek értesülése tehát vagy Klemmre, vagy valamilyen íratlan irodalmi nyelvi normára, a nagy írók stilisztikai gyakorlatára megy vissza — gondoltam.

b) Az írói gyakorlat iránymutató voltára vonatkozó kételyemet táplálta Klemmnek e nyilatkozathoz csatlakozó megjegyzése: „Az *-é* újabb költőknél is előfordul néha, pl. Aranynál.“ Az egyébként munkájában gazdagon adatoló szerző itt azonban idézetekkel nem bizonyít: egyetlen példamondat sem igazolja még Arany nyelvhasználatát illetően sem ezt az észrevételt.

c) Magamnak kellett hát az írói nyelvhasználatra nézve tájékoztató adalékokat gyűjtenem. Először is természetesen Klemmtől is említett Arany Jánossal kezdtem. Megállapítottam, hogy Klemmnek Aranyt illető futó megjegyzése való igaz: Arany az esetek többségében az *-e* formával él, de „néha“ — egészen határozottan teljes irodalmi nyelvi egyenjogúsággal — használja az *-é* alakot is.

d) Nem elégedtem meg ennyivel. Az újabb magyar irodalmi nyelv egyik legnagyobb stílusművészével, Vörösmarty Mihállyal kezdve napjainkig átforgattam sok író

sok-sok kötetét. Azt találtam, hogy az írók az *-e* és *-é* kérdőszó-forma használatát illetően két nagy csoportba sorolhatók: Az egyik csoportba azok az írók tartoznak, akik az *-e* alakkal élnek, és így náluk az *-é* formával nem találkozunk. Ezek közé tartozik Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Kosztolányi Dezső, Illyés Gyula; az erdélyiek közül Reményik Sándor, Bartalis János, Horváth Imre, Szemlér Ferenc és Tompa László. Ragyogó nevek, nagy nyelvművészek mellé szerényebb költői egyéniségek sorakoznak fel Klemm és az ÉrtSz. minősítésének helyeslőiként! De elég papírra vetnem a másik csoportba, a *-e* és *-é* változatot egyaránt használó írók társaságába tartozó neveket ahhoz, hogy belássuk, Klemmnek és az ÉrtSz.-nak ez a minősítése nem a nagy klasszikusok és velük a nyelv művészi használatában egyenrangú nagy modern írók gyakorlatán alapul, hanem merőben önkényesen kialakított stilisztikai-nyelvhelyességi szabály. Az előbb már ellenvéleményt jelentő Arannyal kezdődő írói sorozathoz ezek az írók tartoznak: a múlt századiak rendjéből: Madách Imre, Tompa Mihály, Gyulai Pál, Szász Károly, Vajda János, Tolnai Lajos; századunk írói közül ezek: Babits Mihály, József Attila, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád. Hozzájuk csatlakozik az erdélyi írók sorából Áprily Lajos, Dsida Jenő, Kányádi Sándor, Kiss Jenő és Kós Károly. Miért, miért nem, a XX. század legnagyobbja, Ady Endre az *-é* kérdőszó-alaknak csak egyszeri használatával bizonyítja, hogy — halk helyesléssel — ő sem az első, hanem a második csoport íróival érez közösséget.

e) Vizsgálódásom rendjén világosság derült arra is, hogy a kettős kérdőszó-alakkal élő írók nyelvhasználatát egyrészt olyanféle meggondolás irányítja, mint amilyenhez gyakorlatban magam eddig igazodtam, másrészt azonban az e csoportba tartozókat föltétlenül döntően befolyásolta mind a rövid, mind a hosszú hangzós változat használatában az időmérték és a rímválasztás kényszere; ez késztette és készteti az írót a két változat közül a pillanatnyilag legodaillőbb rövid vagy hosszú hangzós alak beiktatására.

3. A hosszas vizsgálódás eredményeként levont néhány velős rövidségű tanulság figyelembe vételével úgy

látom, ajánlatos volna felülvizsgálni az *-e* kérdőszó-forma irodalmi nyelvi egyedülvalósága vonatkozásában — szerintem — elhamarkodottan kialakított minősítést, és a magyar írásművészet annyi nagy mesterének szavazatát számba véve, az *-e* változattal egyenrangú irodalmi nyelvi társnak kellene hírlelni — „hivatalosan" is — a „paraszti" körbe tessékelt *-é* formát. Valamire való tollforgató amúgy sem mondott le eddig sem a kettős alakban kínálkozó stilisztikai-poétikai lehetőségekről, és — gondolom — ezután sem igazodhatik az írói nyelvhasználatból — látnivalóan — egyáltalában nem igazolható önkényes stilisztikai minősítéshez, illetőleg a benne kifejeződő tilalomhoz. Azt hiszem, nem jogos tilalomfák, csak mondva csinált szabályok ellen rebelliskedem, ha a stilisztikai-nyelvhelyességi minősítés hivatalos megváltoztatásáig nemcsak minden tollforgatót, hanem minden beszélőt is arra buzdítok: Éljen a mindennapi és irodalmi nyelvhasználatban nyugodtan a nyelvi, stilisztikai és poétikai változatosság céljait egyaránt szolgáló két kérdőszó-alak mindenikével!

1968

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BRASSAI : BRASSÓI, SOMLYAI : SOMLYÓI S A TÖBBI

A múltkoriban egy kis társaságban többek között a magyar nyelv „csodabogarai"-ról is szó esett. Ez alkalommal aztán előkerült egy olyan *-i* melléknévképzővel alakított szópár-kör is, amely — nem feltűnő! — különös, „érthetetlen" kettősségével magára vonta a figyelmet. A *brassai : brassói, somlyai : somlyói, szántai : szántói, ditrai : ditrói, gyergyai : gyergyói*-féle alakváltozatokról van szó. A társasági vita ezúttal is sokkal felületesebb, csapongóbb és futóbb volt annál, hogysem e kettős alakok alapos megvilágítására sor kerülhetett volna. Mivel azonban e kérdést nyelvhelyességi kérdésnek is tekinthetjük, röviden rávilágítok ezeknek az alakoknak eredetére, a mai erdélyi nyelvszokásban mutatkozó formáira és a nyelvhelyesség szempontjából velük szemben elfoglalható álláspontra.

Ezeknek az alakpároknak eredetét legutóbb Pais Dezső magyarázta meg [MNy. XXIX, 235—7; adatait Zolnai Gyula (i.h. 298—99), majd magam jócskán megszereztem (i.h. XXXII. 191—4)]. Eszerint a kérdéses alakpárok között mindig a *brassai*-féle alakok a régebbiek; e régiségben nagyon gyakori formák a magyar szavaknak a honfoglalás előtti és a honfoglalás körüli időkben megfigyelhető teljesebb alakjaival magyarázhatók. A török eredetű *Somlyó* helynév régebbi **Somlaγa*-féle formájából *-i* melléknévképzővel *somlaγi*-féle és ebből *somlai* ~ *somlyai* (olv. somjai), a szláv *Miriszlav* helynévként alkalmazott személynévből ugyanezzel a képzővel *miriszlavi* > *miriszlai* alak fejlődött. Csak mikor a szóvégek alakulása folytán *Somlyó, Miriszló*-féle újabb helynévi alak keletkezett, ezután alakulhattak ebből az aránylag újabb tőalakból *somlyói, miriszlói, szántói* meg hasonló származékos helynévalakok. Ugyanilyen változás, alakulás útján keletkeztek a *bedellei : bedellői* (Bedellő), *menyei : menyői* (Menyő),

kérei : kérői (Kérő), *üllei : üllői* (Üllő)-féle alakok is. Az ilyen formák régiségbeli jelentkezésének bizonyságaként néhány egykorú adalékot ide iktatok: 1414, 1460: *Walkay.* 1435: *Kormay.* 1437: *Gorbai.* 1449: *Dombai.* 1467, 1551: *Somlay, Somlaj, Somlyay.* 1483: *Kolthay.* 1503: *Chapay, Hozyvazay.* 1508: *Thorozkay.* 1522, 1631: *Lypthay, Liptai.* 1588, 1651: *Kalay, Kállay,* 1613: *brassai.* 1650, 1672: *Szánthay.* 1667: *Lisznyai.* 1754: *orbai* patak (Dés közelében). 1765: *Szászszentlászlai* szászok. 1768: „A' *Czikai* út mellett" (a szilágysági Bősháza határában). — Ezek az itt jobbára vezeték-, kisebb részükben köznévi adalékokban előforduló *brassai, cikai, csapai, dombai, gorbai, hosszúaszai, kállai, koltai, kormai, liptai, Lisznyai, Orbai, somlyai, szántai, szászszentlászlai* alakban olvasható névformák nyilvánvalóan a *Brassó, Cikó, Csapó, Dombó, Gorbó, Hosszúaszó, Kálló, Koltó, Kormó, Liptó, Orbó, Somlyó, Szántó* és *Szászszentlászló* helynévből keletkezett *-i* melléknévképzős alakulások (Az adatokra l. Csánki V, 827 és tőlem MNy. i.h.).

Ami aztán a mai nyelvszokást illeti, a régebbi *brassai, menyei* és *somlyai* forma különösen azokon a területeken maradt meg sokáig, nem egy helyt máig is, ahol a közelben az ilyenféle településnevek elsődleges *-i* képzős alakjának fennmaradását a gyakori használat biztosította. A Szilágyságban például ma is még mindig *Goroszló : goroszlai, Kálló : kállai, Kucsó : kucsai, Őrmező : őrmezei, Somlyó : somlyai, Szántó : szántai, Tihó : tihai, Valkó : valkai, Zsibó : zsibai* alakot ejtenek. A Brassó közelében élő magyarság *brassai,* sőt *barassai* (EM. V, 144), a Ditró és Csíksomlyó vidéki székely is *ditrai* ~ *gyitrai* meg *somjai* ~ *somolai* alakkal él, a Gyergyóból való székely pedig *gyergyai*-nak vallja magát. Mikor Kalotaszeget járom, a népnyelvben még ma is csak *Mákó : mákai, Nyárszó : nyárszai, Valkó : valkai* alakokkal találkozom. Érdekes megfigyelni azt a jelenséget, hogy az említett vidékeken a falusi értelmiség is gyakran, sőt némelyütt kizárólagosan a régiesebb formát használja, bár Erdély más részén (Dés, Kolozsvár, Nagyenyed, Sepsiszentgyörgy stb.) az újabb, *brassói*-féle alakok a szokásosabbak. Éppen e jelenség késztetett engem arra, hogy mikor Pais adatait kiegészítettem, a kérdéses alakpároknak az erdélyi nyelv-

szokásban jelentkező alakjaira vonatkozóan ilyenféle megállapításokat tegyek: „A felsorolt adatok alapján úgy látszik, hogy Erdélyben azokon a vidékeken, ahol *Somlyó* nevű helység van, a régiségben szinte kizárólagosan használt *somlyai, somjai* alak továbbra is kizárólagos maradt, sőt az ilyenféle alakok használatosak néhány hasonló, külön fogalmat jelentő jelzős összetételben: *somjai bor, brassai szilva, brassai posztó, gyergyai túró* még a Somlyóféle helyeinktől távolabb eső területeken is" (MNy. XXXII, 194). Úgy látszik azonban, hogy a *somlyai* és a *somlyói* alak használata körüli ingadozás némely helyen már az érintett területeken is beállott, és az újabb alakok terjedőben vannak.

A régebbi alakok a közmagyarban csak egy néhány eltokosodott példában élnek kizárólagosan. Magam ezeket ismerem: *kállai kettős, liptai (túró), somlai (bor).* A jelzős szerkezetből jelentéstapadással kivált *liptai* és *somlai* önmagában is bizonyos túró-, illetőleg borfajtára vonatkozik. Egyébként az új és a régi forma közötti ingadozás az irodalmi és köznyelvben már nagyon korán jelentkezik. Íme egy néhány ide tartozó egykorú adalék: 1572, 1614: *somlyoy, Somlioy,* de 1738: *Somlay.* 1760 k.: *Somlai* | 1588: *Monoszlai.* 1584: *Monoszlói* | 1675, 1703: *Menyői* | 1642 ?: *assoi, Kalloi* (Pais, i.h.; Zolnai, i.h.). Ezek az *Assó, Kálló, Monoszló* és *Somlyó* településnévből alakult *-i* képzős származékok.

Ami ebből bennünket nyelvhelyességi szempontból érdekel, az mindössze annyi, hogy a nyelvszokás kettőssége alapján nem lehet hibáztatnunk egyik alakot sem. A *brassai* vagy *brassói* forma egyaránt helyes, bár az irodalmi nyelv kétségtelenül szinte kizárólag az újabb képzésű alakot használja. A nyelvtörténész azonban a mindennapi beszédben és írásban is még mindig megértően, szívesen hallja és látja az életerős újabb forma mellett a régies és haldokló nyelvjárásos alakot.

1936/1968

NÉHÁNY SZÓ A CSINÁL IGÉRŐL

Gyakran megfigyelhetni azt a nyelvi jelenséget, hogy egy-egy jövevényszó hosszabb-rövidebb idő alatt mind nagyobb és nagyobb szerepet követel magának a mindennapi nyelvben. Alig van azonban szavunk, amely jobban bizonyítaná ezt az állítást, mint egy széltében-hosszában használt szavunk: a *csinál* ige. A kérdéses szó tudvalevőleg szláv jövevényszó, a szláv *činjatĭ* ige megmagyarosodott alakja. Ez mint jövevényige csodálatos pályafutást tett meg. Már négyszáz éves adatok beszélnek arról, hogy e pályafutás nagyon régen és a legbiztatóbb előjelekkel kezdődött. Ma már aztán a mi *csinál*-unk ama ritka szavaink közé tartozik, amelyek közhiedelem vagy legalábbis közgyakorlat szerint csaknem minden igénket helyettesíthetik. Régóta figyelem e meghitt jövevény térhódítását, és így bátran mondhatom: mai köznyelvünkben uralma szinte-szinte megdöbbentő.

Világos, hogy a *csinál* igen esetében már nem idegen szóval állunk szemben, hisz e szó annyira meghonosodott, annyira belegyökerezett szókincsünkbe, hogy idegen volta legfeljebb a nyelvész előtt ismeretes. Maga a szó ellen küzdenünk tehát oktondiság volna. A kérdés inkább stilisztikai természetű. Egy-egy szónak olyan mértékű uralma, mint amilyenre a *csinál*-t példának idézhetjük, mindenképpen a stílus elszíntelenedésére és egyhangúságára vezet. A *csinál* gyakori használatát a nyelvi kényelem, a beszéd- és gondolkodásbeli lustaság magyarázza meg, de elősegíti e szavunk hódító útját az a körülmény is, hogy az összes nyugat-európai nyelvekben, sőt a hozzánk legközelebb eső román nyelvben is igen széles körben alkalmazzák ezt az igét. Az idegen nyelvek hatása már régebben is sok tősgyökeres kifejezésünket ítélte halálra, amikor *tüzet rak* (gyújt, éleszt, szít), *hidat ver, utat tör, kirándulást rendez, irodalmat teremt, lapot szerkeszt, cikket ír,*

sátrat üt (ver), *bajt okoz, arcot vág, üzletet köt, házat épít, emléket emel* és annyi más kifejezés igéje helyére tolakodott be a mi *csinál*-kánk. Mindez a beszéd mozgalmasságát, színességét, a stílus jóleső változatosságát csökkentette, gazdag nyelvünk kincsestárából dobott ki egy-egy pompás drágakövet.

Mostanában azonban mindegyre veszedelmesen sokat hallunk olyan *csinál*-os kifejezéseket is, amelyek már teljesen idegen gondolkodásmód szülöttei. Ma *katonaságot, utat, cikket, lapot, irodalmat, kirándulást, vizsgát, érettségit* és ki tudná elősorolni, hogy mennyi mindent *csinál*nak magyarjaink. Ezek a nyelvünk szellemétől elütő gondolkodásmód szerint alakult kifejezések a nyelvi öntudat alapos betegségére és nagyfokú önállótlanságára mutatnak, hiszen szolgai fordítások, tükörkifejezések, sokszor még fordításoknak is csak félmagyarok.

1937

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

FOTÓ ÉS TALÁN: FOTÓL

Rég az ideje, hogy egy adott esettel kapcsolatban epés hangú cikket írtam az akkor is már veszedelmesen terjedező *fotó* szó használata ellen. Különösen felbőszített az, hogy néprajzi jellegű, sőt a magyar parasztság és munkásság életét nemegyszer merész, korszerű társadalomszemlélettel bemutató munkák képaláírásában is unosuntalan szemembe ötlött s ma még gyakrabban kerül elém ez a szó. Most már egy fényűző kiállítású fényképészeti folyóirat *Foto* címe, képaláírásai és cikkei terjesztik ezt a szót meg hatalmassá duzzadt szócsaládját. Mai irodalmi nyelvünk nyilvántartásába, az ÉrtSz-ba az alapszón kívül *a fotoanyag, fotocella, fotografia, fotografus, fotokópia, fotomontázs, fotoriport, fotoriporter* összetételt is a besorolásra köteles szavak közé tartozónak vélte a szerkesztőség. Az alapszónak azonban ennél persze több összetétele terjeszkedik elsősorban éppen a *fotosok* és a *Foto* folyóirat cikkíróinak jóvoltából. Az említett folyóiratnak csak egyetlen száma [XIII (1967). 10. sz.] első lapjáról ezeket a példákat írtam ki: *fotoamatör, fotoélet, fotoesztétika, fotografika, foto-iparművészet, fotoklub, fotomontázs, fotoművészet, fotoszalon, fototárs és fototechnika.* Az előbb említett *fotos* ott meghitt jövevény. Ugyanabban a számban már jóval kevesebbszer találkozunk a *fénykép, felvétel, kép, fényképészet* szóval és a velük alkotott régebbi összetételekkel. Megjegyzendő azonban, hogy az ÉrtSz-ban is eggyel több példával szerepelnek a *foto* összetételei, mint a *fénykép* és származékai.

Látnivaló, hogy az első cikkem megjelenése óta elrohant idő alatt a címbeli szónak sikerült teljesen eluralkodnia a magyar szókészletben. E tény ellenére el kell rebegnem azt a félénk, idejét múlta véleményemet, hogy magamnak, aki már annak idején is, az azóta eltelt idő alatt aztán még jobban sok mindenhez hozzászoktam az

idegen szavak élvezése terén, nekem kissé különösnek tetszett és annak látszik ma is, hogy ez a szépséges „nyelvgazdagító" szó a *felvétel, fénykép* vagy egyszerűen *kép* szó kiszorítása útján 1 : 3 arányú fura „gazdagodás"-sal száműzze három jó, régi magyar szavunkat. Eddig csak fényképészek műtermén, sokszor meg éppen csak fabódékon láttuk a *foto* szót, remélhető azonban, hogy a városiak jóvoltából nemsokára lekerül a „nép"-hez is, mint a faluhoz leereszkedő városiak kedves ajándéka. Akkor majd a kellően „kimüvelt" falusiak „városias"-nak tartják így alakítani a közkeletű éneksort: *„Sárba taposom a fotódat..."* Sőt, ki tudja, a népismertető és népmüvelő buzgalom hatására akkora lendületet vehet az őstermelők között is a nyelvmüvelés és az újabb „nyelvfejlesztés" vágya, hogy valamelyikük egy napon *foto*-atelierbe lépve, *foto*artistánk mély megelégedésére, arra kéri majd *őfotóságát*, hogy *fotólja le.* Várva várjuk a csodálatos nyelvi „fejlődés"-nek azt a reménylett idejét, amikor parasztságunk és a városiak testvéri összefogásából a *siel* mintájára, majd ilyen igék is születnek, mint *fotoel,* vagy hogy „magyarabbak" legyünk: *fotoal.* A *fotoló* törekvések eredményeként megérhetünk ennyit, sőt kellő szerencsével és buzgó fáradozás eredményeként még ennél többet is!

1938/1968

GÉPKOCSI VAGY AUTÓ?

Az utóbbi időben kellemes meglepetéssel tapasztalom, hogy napilapjaink, melyeknek nyelvét annyit ócsároljuk, feltűnően sokszor használják a *gépkocsi* szót. Nem tudom, mi rejtőzik a használat *megett*, de az bizonyos, hogy jó, helyeselhető szokás. Vajon miért? Erre *kocsi* szavunk történetének ismerete adja meg a választ.

Mai *kocsi* szavunk a régebbi *kocsi szekér* jelzős szerkezetből rövidült úgy, mint ahogy a *hintó szekér* jelzős kapcsolatból is később *hintó* lett. A régebbi jelzős szerkezetekben gyakran végbement olyan jelentéstapadásos szóalakulás ez, mint amilyenek eredményeként a *fenyves erdő, fokos balta, fúró szerszám, gulyás hús, liptai túró, szabó mester, temető kert és tokaji bor* szókapcsolatból e kifejezések egész jelentéstartalmát magába felszítt *fenyves, fúró, gulyás, liptai, szabó, temető* és *tokaji* szó vált ki. A *kocsi szekér* szerkezetben azért állott eredetileg jelzőként a *kocsi* szó, mert ezt az akkor újfajta közlekedési eszközt először Magyarországon, a Komárom megyei *Kocs* vagy *Kócs* községben gyártották. A magyarban tehát éppen olyan formán községnévből keletkezett ez a név, mint a németben a *Landau* városnévből a *Landauer* (kocsi) neve. A magyar *kocsi* szó először a XVI. század végén fordul elő *kochy* (olv. kocsi) alakban. A szónak XVI. századi gyakori előfordulása annak tanúsága, hogy ez az új közlekedési eszköz nagyon elterjedt lehetett. Az 1523-i országgyűlés elrendeli többek közt azt is, hogy a nemesek hadi készülettel és nem régi szokás szerint *kocsi*ban jelenjenek meg (non in *Kotsi*, prout plerique solent. *CorpusJur.* 1523. 20).

Ez az új magyar találmány Magyarországról Nyugat-Európába is elkerült, de elkerült ezzel együtt annak magyar neve is. A spanyol Avila, V. Károly történetírója 1548-ban megjelent emlékirataiban írja, hogy ura olyan-

forma fedett szekeren aludt, aminőket Magyarországon *kocsi*nek neveznek, mert ez a név és ez a találmány ebből az országból való. Még előbb báró Herberstein Zsigmond, német államférfi és történetíró Magyarországon tett utazásáról beszámolva megemlékezik arról, hogy a k o c s i neve Budán innen (ti. Bécstől számítva) tíz mérföldnyire levő K o c s falutól ered. Érdekes, hogy ez az első származtatás idegen szerző munkájában olvasható; többet és mást ma sem tudunk mondani *kocsi* szavunkról. De nem kétséges, hogy az európai nyelvek közül a német *kutsche*, a francia *coche*, a spanyol *coche*, az olasz *cocchio*, a velencei olasz *cocio* 'kocsis', az angol *coach*, a lengyel *kocz*, a flamand *goetse*, a svéd *kusk* és nem egy más nyelvbeli szó mind a magyar szó közvetlen vagy közvetett leszármazottja. A román népnyelvi *cocie* és *kosie* is magyarból való kölcsönzés. Eljutott e magyar szó a krími török nyelvbe *kocsu* 'ein grosser geschlossener Wagen, Kutsche' és *kocsas* 'kutscher' alakban és jelentésben (vö. Gombocz Zoltán: MNy. IX, 414).

Ilyenformán, úgy hiszem, érthető, hogy miért mondottam előbb jó és helyeselhető szokásnak a *gépkocsi* szó használatát. Egyre gépiesedő századunkban a *gépkocsi*nak mind nagyobb és nagyobb szerep jut. Nemcsak Nyugat-Európa városaiban, hanem hazánkban is már rég eltemették az utolsó b é r k o c s i t. Ha nem mentjük át a *gépkocsi* szóban régi *kocsi* szavunkat, az anyagi művelődés haladásával szókincsünknek éppen egy olyan eleme vész el számunkra, amely évszázadok óta belekerült csaknem minden művelt nyelv szókincsébe. Használjuk hát minél többet, mentől kizárólagosabban a *gépkocsi* szót!

1937

IDŐBEN?

Nemrégiben meglátogattam egyik barátomat. Egy kellemesen eltöltött óra után azzal váltunk el, hogy szombaton délután indulunk a hegyekbe barangolni. „Légy ott *időben* az induláskor! — figyelmeztetett az elváláskor barátom. Pont két órakor indul a kocsi." — Nehezen hagytam megjegyzés nélkül ezt az itten helytelenül használt *időben* határozószót. Bosszantott, hogy már baráti szájból is ezt hallom, hiszen egyebütt, sajnos, már amúgy is elég gyakran találkoztam és találkozom vele. Nem kell a nyelvész fontoskodó pontosságával irodalmi forrásra hivatkoznom, mert mindegyre hallhatni a mindennapok nyelvében, olvashatni még igényesebb irodalmi szövegekben is ilyenféle mondatokat: „*Időben* letette a vizsgát." „Még *időben* érkezett ahhoz, hogy felugorjék a vonatra." És így tovább. Ma már szinte-szinte az megy választékosság, sőt keresettség számba, ha valaki az idézett mondatoknak korszerűen kóros *időben* határozója helyett a hagyományos *idejében* vagy *idején* alakkal él így: „Légy ott *idejében! Idejében* letette a vizsgát stb.

Pedig hát azt, hogy *időben* leszünk ott vagy *időben* esünk át a vizsgán, igazán fölösleges bejelentenünk. Ez magától értetődő dolog: minden esemény csak *időben* folyhat le. A beszélő azonban az ilyenféle pongyola mondatokkal nem is ezt a magától értetődő tényt, hanem azt akarja tudtunkra adni, hogy a maga idejében, a maga idején történt meg ez vagy az a dolog.

Nyelvünk gazdag kincsestára, A Magyar Nyelv Értelmező Szótára, mint annyi mindenben, e kérdésben is jól tájékoztat. Az *idő* szócikkben a helytelenítést jelentő csillag-jellel nyilván a köznapi gyakoriság miatt — közli ugyan az *idejében* mellett az *időben* határozószó-féleséget is, szemléltető példát azonban — helyesen — csak a kifogástalannak ítélt *idejében* formával kapcsolatban idéz. Ez

az ilyen alakban használt határozószó aztán — az ÉrtSz.-ral szólva — valóban félreérthetetlenül ezt jelenti: akkor, amikor még nem késő, amikor a szóban forgó cselekvés elvégezhető, abban az időpontban, amelynek elmulasztása késedelmet, veszélyt, kárt okozhat; a kellő időben.

Noha ilyenformán helytelennek, pontatlannak és így feltétlenül kerülendőnek minősítendő az *időben* alak, ha mindent meg akarunk érteni és értetni, ez esetben is magyarázatát adhatjuk mindkét alak: a helyesnek ítélt meg a helytelenített forma keletkezésének is. Az *idejében* és az *idején* határozószó alkalmasint *a maga idejében, a maga idején* birtokos jelzős, az *időben* határozószó pedig *a kellő időben* minősítő jelzős szerkezetből rövidülhetett. Csakhogy míg az *idejében* forma a maga birtokos személyragjával világosan visszamutat az eredeti szerkezetre, jelentése pedig az eredeti szerkezet jelentését őrizte meg, az *időben* határozón semmi sem utal arra a kezdeti szókapcsolatra, amelyből ez a ma „divatos" határozószó-féleség — hihetőleg — kivált.

Az *időben* használata azonban nem minden esetben, nem mindig helytelen. Bátran használható oly esetben, mikor valóban azt akarjuk hangsúlyozni, hogy valami térben és i d ő b e n történik vagy valósul meg.

1967

KERENGŐÚT VAGY KERINGOÚT

Brüll Emánuel »Idegen szavak árja a magyarban« című cikkében azt írja: tőlem hallotta, hogy a „szerpentinutat, melyet mi legjobb esetben kígyóútnak fordítunk le, a nép *kerengőút*nak nevezi" (vö. E. XXXIV, 63). Mind készültem rá, hogy állítása némi módosításaként megírjam a *kerengőút* magyarítás történetét, de aztán egyre maradt a dolog. Most végre is szükségesnek tartom előadni, hogyan találtam rá magam erre a szóra.

Helynévtörténeti kutatás közben egy alkalommal valamelyik román falu helynevei között egy *Kerengut*-féle helynévre akadtam. Minthogy ezt nem tudtam románból magyarázni, egy pillanatra átvillant agyamon a magyar származás gondolata is. Így jutott eszembe, hogy ez a helynév a *kereng(ő-)* és az *út* szó összetétele lehet. Mikor ez a lehetséges származtatás felötlött bennem, már többé nem érdekelt magának a helynév-származtatásnak kérdése, mert úgy találtam, fontosabb számomra az, hogy e szó milyen jól helyettesíthetné idegen *szerpentin* vagy *szerpentinút* szavunkat. Mielőtt utánanéztem volna e szónak, azelőtt is kétségtelenül szabályosan alkotott szónak tartottam. Maga az utánajárás azzal a meglepő eredménnyel végződött, hogy tulajdonképpen csak a *szerpentin* jelentésében új e szó, egyébként feltalálható már a régiségben is. A NySz.-ban rá vonatkozólag például ilyen idézeteket olvashatni: 1608: „Az veres tenger pusztájának *kerengő uta*. (Szenczi Molnár Albert bibliafordításából. — A *kerengő* a mai *keringő* szónak régies alakja.) 1636: Köszönjük annak a szédülésnek, mellyel a világ oktalanította *kerengő-úttyán* azokat, akik szemmellátott gazdagságok keresésébe merültek" (Pázmány Péter egyik prédikációjából). A múltkoriban az erdélyi helynévkincsben is akadtam egy ide vonható adalékra: 1743: „*Kerengő* szőlő." — Ez valamilyen, egy hegyre kígyóvonalszerűen kapaszkodó szőlő-

csíkra vonatkozhatott. A kalotaszegi Kis- és Nagykapus határszélén 1749-ben említett „*Kerengő* Rét" a szeszélyesen k e r i n g ő Kapus patak egyik kígyózó kanyarjában elterülő rét neve lehetett (KHn. 163). A csigalépcsőt is a régi nyelvben *keringő grádics*nak hívták (NySz., OklSz.).

Úgy hiszem tehát, hogy mind jelentés, mind képzés szempontjából kifogástalan a *kerengőút* szó. Használhatóságát mutatja az is, hogy rajtam kívül, aki e szót bátran használom, jónak tarthatta Tavaszy Sándor is. Nem hiszem, hogy tévedek, ha azt gondolom: Brüll cikkében kerülhetett eléje az a magam alkotta és új jelentésében először tőlem használt szó, és úgy használhatta fel „Erdélyi tetők" című természetjáró könyvében a *szerpentin* : *szerpentinút*, illetőleg a *kígyóút* helyett.

Sajnos, cikkecském első megjelenése után három évtizeddel csak ezt irhatom: két, azóta elhalt szeretett tanáromnak és atyai barátomnak, Tavaszy Sándornak és Brüll Emánuelnek példáját nem követte senki! Maradtunk a *szerpentin*nel és a *szerpentinút*tal. Pedig bátran az olvasó ítéletére merem az immár három évtizedes szülött ügyében felteendő kérdésben a döntést bízni: Nem kifejezőbb, nem szemléletesebb és szebb szó-e a *kerengőút* vagy *keringőút* az idegen, illetőleg felemás *szerpentin*nél és *szerpentinút*nál, sőt még ezek magyarított tükörszavánál, a *kígyóút*nál is?

1939/1968

A NÖVÉR ÉS VÉREI

Márta növérem emlékének

A finnugor népek nyelvi közösségéből az i.e. VI. század táján véglegesen kiszakadó magyarság a rokonsági fokok jelölésére vonatkozó gazdag finnugor, illetőleg ugor eredetű szóanyaggal kezdte meg a maga külön életét. Számon tartotta és finnugor vagy ugor eredetű szókkal jelölte meg a legfontosabb rokonsági fokokat, viszonyokat. A ma is élő *anya, apa, atya, fi(ú), leány, öcs, rokon, szülő, vér, ángy, meny, árva* szó mellett az elavult *ipa* 'após', *napa* 'anyós', *atyval* 'mostohaapa', *fial* 'mostohafiú' szó mind finnugor eredetű. E rokonsági viszonylatokat jelölő elég gazdag szóanyaghoz csatlakozik kiegészítőként két ismeretlen, illetőleg vitatott eredetű, de nagyon régi szavunk: a *húg* és a *bátya,* valamint a hihetőleg gyermeknyelvi eredetű ugyancsak régi *néne* szó.

E rokonságra vonatkozó szókincsnek első pillantásra szembeötlő hiánya az, hogy nincs benne az egy atyától és egy anyától származott ivadékok rokonsági fokára vonatkozó, nemre és korra nem utaló nyelvi megjelölés, hacsak a nyelvünk önálló élete folyamán összetétellel keletkezett *atyafi, atyámfia* szót, illetőleg az ilyen jelentésűnek tekinthető finnugor eredetű *vér* szót nem vesszük e hiány pótlójának. Az ősi eredetű rokonsági szóanyag másik jellegzetessége az, hogy az ifjabb és az idősebb fiú- és leánytestvér megjelölésére van benne rokonságjelölő szó, *(bátya, öcs, húg, néne),* de nincs benne a korkülönbségtől független fiútestvér és leánytestvér fogalmára vonatkozó olyan rokonságjelölő szó, mint amilyen a németben a *Bruder* és a *Schwester,* a románban a *frate* és a *soră,* a franciában a *frère* és a *soeur.*

A rokonsági viszonylatokra vonatkozó ősi szókincs minden gazdagsága mellett is az érintett vonatkozásban jelentkező kettős hiányt a magyar nyelv külön életében valamiképpen pótolni kellett. Először az egy anyától és egy apától leszármazottság rokonsági

fokának jelölésére ilyenféle körülírásos kifejezésekkel éltek: *egy test és vér szerint való atyámfia*. Minthogy az ilyenszerű rokonságmegjelölés nyelvileg nagyon nehézkes volt, a gyakori használat rendjén e terjengős kifejezésből hamarosan egy szóvá rövidült *testvér* szó magába szívta, magához tapasztotta az egész kifejezés értelmét. A nyelvjárásokban még jelentősebb rövidüléssel maga az eredeti kifejezés *egy* tagja vált 'édestestvér' jelentésűvé. Ott az *egyek vagyunk* azt jelenti, mint a köz- és irodalmi nyelvben a *testvérek vagyunk* kifejezés.

A rokonsági megjelölésekben mutatkozó másik hiányt, a korra való tekintet nélkül a testvéri fok nemenként való megjelölésére a *fiútestvér, fitestvér,* illetőleg a *leánytestvér, nőtestvér* szót a XIX. század előtti nyelv nem ismerte, és a rokonsági fokot megjelölni nem is tudta. A magyar szókincs ilyen „szegénységét" a más nyelvek gazdagságára kacsingató nyelvújítók nem viselhették el, és ezért a *testvér* szó téves elemzésével a *vér* szónak magában véve is 'testvér' jelentést tulajdonítva, megteremtették a tömör *fivér* és *nővér* szót.

Mindkét új rokonságjelölő fogalom eleinte általánosságban 'fiútestvér', illetőleg 'leánytestvér' jelentésű volt, ugyanúgy, mint a román *frate,* illetőleg a *soră* szó. A *fivér* szó elég ritka használatú lehetett; jobbára csak olyankor használhatták „honunk gyengébb nemhez tartozó delnői", amikor a maguknál fiatalabb fiútestvér fogalmának határozott megjelölésére — érthető okokból — kerülni akarták az *öcs* szó használatát, nehogy néne voltuk az ellentételezésben túlságosan élesen eszébe juttassa a beszélő társnak a fiútestvérrel szemben a nőtestvér hátrányára mutatkozó korkülönbséget. Éppen ezért nem ritkán a *fivér* megjelölés is határozottan az öcs fogalmának palástolója volt — bocsánat! — a néne, azaz az idősebb nőtestvér ajkán. Még érdekesebben kidomborodik a hasonló okokból végbement jelentésváltozás a *nővér* szó esetében. Minthogy az idősebb nőtestvérek kapva kaptak a korjelzés szempontjából közömbös *nővér* szón, és ebben követték őket a koremlegetésre kórosan érzékeny női hiúság előtt kaján udvariasságból készségesen hódoló férfiak is, a korkülönbséget kellemetlen kíméletlenséggel jelző *néne* szó figyelmen kívül hagyá-

sával minden egyes olyan esetben is csak a *nővér* és nem a *néne* szóval éltek, amikor pedig valójában a két különnemű testvér esetében tulajdonképpen a *néne* és az *öcs* szó jelölhette volna meg szabatosan a korbeli viszonyítást. Ilyenformán a *nővér* szó megszületése (1840 táján) után néhány évtized múlva a *nővér* szóval szemben a *néne* régi jelentésében teljesen elavult, és az 'idősebb nőtestvér' jelentést a *nővér* szó szívta magába. Mivel pedig a nagynénék sem nagyon szerethették az idős voltukat túlságosan kiemelő *nagy*-os összetételt, ők és a figyelmes férfiak jóvoltából hovatovább a *nagy*talanított *néne* szó önmagában is felvette a 'nagynéne' jelentést, és emellett teljesen elavult a másik 'idősebb nőtestvér' jelentés. Ma éppen ezért szenvedélyesebb-szelídebb mérvű utólagos korholásra számíthat az az öcs, aki — „nemes" maradisággal — nevén nevezve a gyermeket, báva udvariatlansággal a nővér helyett a *néne*, sőt hellyel-közzel még az is, aki a néne helyett a *nagynéném* rokonságjelölőt használja a rokonsági viszonylat kifejezésére.

Mindebből pedig számunkra, férfiak számára az a „felemelő" tanulság adódik, hogy a „gyöngébb nem", úgy látszik, elég erős ahhoz, hogy még a nyelv életébe, a szavak jelentésváltozásába is beleszóljon, illetőleg alkottasson, aztán elfogadtasson, sőt divatba hozzon új szókat és új jelentéseket. A női nem szempontjából, sajnos, a nyelv és a nyelvszokás korántsem olyan előzékenyen udvarias a női nem iránt, mint a női kívánságok teljesítésének igájában lelkendezve görnyedező férfiak: az eredetileg palástoló célzattal használt *nővér* szó fátylán már jó ideje kíméletlenül áttetszik az új jelentés.

Akárhogy is akarunk fiatalabbaknak látszani, hölgyeim, a szó, a nyelv ridegen figyelmeztet a valóságra, és vele együtt, sajna, arra is: mindenki fölött eljár a futós idő.

1964/1968

AZ »ŐSBEMUTATÓ« ÉS ALROKONAI

Amint munkahelyemre igyekszem, vagy más célból rovom Kolozsvár utcáit, a hirdetőoszlopok színlapjairól mindegyre szemem elé éktelenkedik az *ősbemutató* szó. Már régebben is írtam róla, közelebbről pedig a színházi berkekben bennfentes ismerőseim egyikének újra szóvá tettem az „ősbemutató" kérdését. Úgy látom, nem sok eredménnyel! A színház és az opera meg a bábszínház előadásaira figyelmeztető színlapok szövegében, sőt színházi előadások bírálataiban azóta is mindegyre felfedezem az „ősbemutató"-t. Nem mai keletű bennem a véle szemben érzett viszolygás, s nem a tegnaptól táplálok ellenszenvet iránta. Hogy mennyire indokolt ez a legalább két évtizeddel ezelőtt keletkezett ellenszenv, röviden leírom: miért nem helyeselhető az *ősbemutató* szónak a színházi élettel kapcsolatos használata.

Maga ez a szó egyébként kétségtelenül szabályszerű alkotás: az *ős* és a *bemutató* szó összetételével alakult. Nem is az összetétel szabálytalanságával van baj, hanem az így keletkezett szó jelentésével. Ép nyelvérzékű ember számára ugyanis ez az összetett szó azt jelenti, hogy olyan előadás, ahol bemutatják az ősöket, de semmiesetre sem jelentheti valamely darab első, azaz bemutató előadását. Első pillanatra látszólag igaza volna annak, aki ellenvetésként hivatkoznék az *őscsíra, őserdő, ősfoglalkozás, ősidők, ősjogász* meg hasonló, ugyancsak egészen szabályszerű összetételre. Ha azonban ezeknek az összetett szóknak az első tagját megvizsgáljuk, abban az *ős* szónak a jelentése körülbelül ez: „ősrégi, legrégebbi". Az *őscsíra* például azt a legrégebbi, legősibb csírát jelenti, amelyből a földön az élet kialakult, az ősfoglalkozás az ember legrégebbi, legősibb foglalkozásának, az állattenyésztésnek meg a földművelésnek összefoglaló neve és így tovább. Ezekben az utóbb említett „szabályos" összetételekben az

ős szó tulajdonképpen a melléknévi *ősi* szó értelmében áll, és ennek megfelelően jelentése is melléknévi, azaz — ismétlem — ezt jelenti: „ősrégi, legrégibb".

E szó keletkezésének megvilágításakor nincs is miért a magunk portáján kereskednünk. Az előbb kifejtettek alapján ugyanis joggal gyanakodhatunk, hogy az *ősbemutató* nem magyarul gondolkodó agyban születhetett meg. S ha aztán tudjuk, hogy a németben valamely színdarab vagy zenemű első előadását, „prömier"-jét *Uraufführung*nak, azaz szó szerinti fordításban őselőadásnak nevezik, az idegen eredet gyanúja kétségtelen bizonyossággal beigazolódik. A magyar *ősbemutató* tehát úgynevezett tükörszó, amelyre semmi szükség nincsen. A mindennapi, paraszti bordában szőtt magyar bemutató előadás vagy egyszerűen bemutató félreérthetetlenül valamely darab első előadására, bemutatójára utal.

Tartozom annak örvendetes megemlítésével, hogy — nem tudom, szerénytelen legyek-é — talán cikkecském hatásaként is a kolozsvári színlapokon újabban (1966—1967) már az *ősbemutatót* nem, többnyire csak a *bemutató előadást* látom. A színház vezetősége, úgy látszik, az intézménynek éppen a százhetvenötödik évfordulója tájától ősi nyelvápoló hagyományaihoz híven dicséretesen kerüli a címben jelzett felemás alkotású tükörszót.

1959/1968

TORDAHASADÉK VAGY TORDAI HASADÉK?

Mint természetjáró gyakran hallom emlegetni a Kolozsvár közelében fekvő szépséges hasadék nevét gyakrabban *Tordai hasadék*, egészen ritkán *Tordahasadék* formában. A „helyes" névhasználatot illetően 1937 táján a nemrégiben elhunyt nagy erdélyi növénytan-tudós, Nyárády Erasmus Gyula és néhai barátom, Brüll Emánuel között — magam közbeléptével is — sajnálatosan szenvedélyes vita folyt. E vita rendjén írt cikkből a személyi, sőt személyeskedő vonatkozásokat elhagyva, az ajánlható névváltozat kérdésének történeti megvilágítása céljából ma is figyelembe vehetők az itt következő észrevételek.

A hasadék neve először III. Endre királynak 1291-ben kelt oklevelében fordul elő; ez az oklevél „Thorda Akna" vendégnépeinek (hospites) kiváltságairól szólva, bizonyos földterületek között a *Torda hasadékján* túl lévő Király erdejét is olyannak mondja, mint amely már régtől fogva a tordai vendégnépek birtokában van. Az oklevél ide vonható szövegrésze így hangzik: „... silvam nostram Király erdeje vocatum, ultra *Thorda hasadékja* existentem reliquimus eisdem possidendam, prout antea ab antiquo dignoscebantur possedisse" [Fejér, CD. VI/I, 107; Jakab, Kv-Tört. Okl. I, 28; Zimmermann—Werner, Urk. I, 182). Az idézetből szerintem kétségtelennek látszik, hogy azért nevezték akkor *Thorda hasadékjá*nak a kérdéses sziklaszorost, mert legalábbis egy része a tordai vendégnépek birtokában volt. Hogy ebben az állításomban nem tévedek, bizonyítja az a történeti tény, hogy a hasadékot — Nyárády állításával szemben — igenis nevezték *Peterd hasadatá*-nak is, mint azt egy 1297-i oklevélben olvasom: „Terra *Peturd Hasadata* vocata" (HazaiOkm. VIII, 443; Csánki V, 725). Nem meglepő azonban az, hogy véglegesen mégsem a közelebbi helyről ragadt rá a név a hasadékra, hiszen Peterd, Mészkő vagy Szind a legtöbb erdélyi ember

számára (aki ti. nem járt azon a vidéken) ismeretlen helyen fekszik, míg az oklevelekben már 1075-től kezdve sűrűn emlegetett Torda (vö. Knauz, MonStrig. I, 59; Csánki V, 683) közgazdasági és művelődéstörténeti jelentőségénél fogva annyira ismert, hogy a róla elnevezett helyet az első említésre minden erdélyi el tudja Erdély földabroszán helyezni. Nem kétséges, hogy a közszokás éppen azért nevezte e hasadékot T o r d a i-nak. A Fogarasi-havasok alatt levő községek is közelebb feküsznek magához a havashoz, és lám, mégsem azokról nevezték el a hegyvonulatot, hanem a legközelebbi jelentős helyről, F o g a r a s r ó l. A Torda közelében fekvő hasadék *Torda hasadékja, Tordahasadék,* illetőleg *Tordai hasadék* neve sem Tordán, Szinden, Mészkőn vagy Túron keletkezett (itten e természeti csodát régen egyszerűen *Hasadát*nak, később *Hasadék*nak nevezték!), hanem távolabbi vidékek nyelvében, illetőleg a tudományos műnyelvben.

A sziklaszoros legrégebbi neve tehát *Torda hasadékja* volt. A XVIII. század végéig ezt a formát használták. Ezt az alakot azonban e tájt már régiesnek érezhették. A nyelvszokásban akkor két újabb alak is keletkezhetett. Az egyik, a ma szokatlanabb, a Nyárádytól is használt *Tordahasadék,* a másik meg a szokottabb és mai nyelvszokásunknak is inkább megfelelő *Tordai hasadék* alak. E két alak küzdelme jól megfigyelhető a múlt század tollforgatóinál. A két alak közül az első úgy keletkezett, hogy a városnevet főnévi jelzős jellegű szerkezetbe foglalták a *hasadék* köznévvel. E ma szokatlan, a régiségben nagyon is szokásos főnévi jelzős összetételre éppen a régi kolozsvári névalakulásból idézhetem a városi várfal egyik bástyaszerű bejáratának *Torda-kapu,* illetőleg az egyik utca *Torda utca* nevét. Ez utóbbi utcanévformára az első adat ez: 1453: *„Thorda wcza."* A múlt század közepéig kizárólag ez a forma, illetőleg ennek *Bel* és *Kül Torda utca* jelzős névváltozata élt. A múlt század közepétől egyre inkább terjedező, ma az élő nyelvben szinte kizárólagosnak tekinthető forma a régiségben és ma egyaránt szokásosabb módon alakult. A névalakulás legszokásosabb módja a magyarban már régtől fogva az, hogy településnévből *-i* melléknévképzővel alkotunk helynevet. Például: *Bácsi torok, Feleki tető, Runki szoros, Túri hasadék, Ka-*

jántói út, Kolozsvári kilátó stb. Noha az elmondottak figyelembe vételével a régebbi *Tordahasadék* alak is „szabályos" módon alakultnak tekinthető, a kifejtettek alapján nyelvhelyességi szempontból magam a *Tordai hasadék* alakot tartom olyan formának, amelyet az újabb tudományos névhasználat és a közszokás is szentesített. Éppen ezért — ha nem is olyan elvakult, fiatalos hévvel, mint annak idején a Nyárádyval való vitában tettem, de most is meggyőződéssel — ezt ajánlhatom minden természetjárónak és a nagyközönségnek is kizárólagos használatra.

1937/1968

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

AZ „ELŐKELŐ" *y* ÉS TÁRSAI

A hétköznapi ember helyesírásában időnként fel-felbukkannak bizonyos értelmetlen, bár lélektanilag érthető jelenségek. E jelenségek kezdete szinte megfigyelhetetlen, de terjedésük oly gyors, mint amilyen az értelmetlenségeké általában. Újabban például észrevehetni, hogy bizonyos hangjeleket, betűket előkelőbbeknek, patinásabbaknak tartanak némelyek, mint másokat. Míg ez a felfogás a családnevek írásában érvényesült, adott esetekben helyeselhető volt, hiszen bizonyos hangjelek *(aa, aá, ch, eé, eo, eö, gh, s, th, ts, w, y)* valóban a kérdéses név régiségére mutat*hat*nak. A régi családnevek régi hangjelekkel való írása különben is helyesírásunk egyik alapvető követelménye.

Nem is egészen újkeletű azonban az a divat, amely ezt a helyesírási elvet keresztneveinkre is kiterjeszti. Az új „ipszilonista" ragály különösen nőismerőseink között terjed. Ma már nem ritkaság *Piry, Pipy, Pousy, Tusy, Nusy, Mimy, Lily*-féle keresztneveket látni. Néha még *Edythke*-féle megmosolyogtató torzszülöttel is találkozhatni. Mivel már láthatunk férfi aláírásban *Bandy, Fery*, sőt — csodák csodája — *Ferry* (értsd: Feri)-féle „előkelőséget" is, úgy hiszem, nem soká váratnak magukra az *Erzsy, Rózsy, Zsuzsy, Panny*-féle bájdús — egyelőre — ismeretlenek sem. Hogy ilyenekkel még nem találkoztunk, az talán csak e nevek „parlagibb" voltával magyarázható. Kétségtelen azonban, hogy nem sokáig tapasztaljuk ezt a helyesírásunkban érthetetlen és korszerűtlen „maradiságot", hiszen külföld-, helyesebben idegen-majmoló köreinkben más betűk és betűcsoportok „előkelőbbség"-ének babonás hiedelmével együtt ez eléggé elevenül kísért. Láthatni ma olyan keresztneveket, amelyeket *h*-val írnak, holott a magyarban az effélének nincs értelme, mert a magyar nem ismer ún. *h*-s hangokat (aspirátákat). A *th* betű-

csoportot nem alkalmazhatjuk úgy, hogy például *Erzsébeth, Judith, Mártha, Margith* vagy éppen *Edythke* alakot írjunk.

Mikor valaki nevének „fennköltség"-ét ilyen útonmódon akarja növelni, saját nyelvének hangrendszerében és a helyesírásban való járatlanságával még a kellő műveltségében való hitet is megrendíti az olvasóban. Előkelőbb vagy parlagibb helyesírás nincs. Ha már éppen nélkülözhetetlennek tartjuk, hogy a kutyanevek díszes sorában ékeskedő *Bubi, Didi, Fifi, Kuki, Pipi* névvel becézzük a nekünk kedveseket, ám legyen! De ne tegyük ezeket az egyáltalában nem előkelő származású neveket helyesírásbeli modorosságunkkal még nevetségesebbekké! Ne még akkor sem, ha „helyesírási" eljárásunk idegen nyelvek, főként a francia és angol nyelv helyesírásán alapul, és igen „magas" színvonalú folyóiratok (pl. Színházi Élet, Délibáb stb.) lapjain látjuk megjelenni az ilyen helyesírású neveket egyre többször lábatlankodó ismerősként.

1936

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

III
A ROMÁN SZÓKINCSHATÁS VIZSGÁLATÁHOZ

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

EREDMÉNYEK ÉS HIÁNYOSSÁGOK A MAGYAR SZÓKINCS ROMÁN EREDETŰ FEUDALIZMUSKORI ELEMEINEK VIZSGÁLATÁBAN

1. A Babeș—Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvtudományi tanszéke még 1958-ban tervébe iktatta a magyar szókincs román eredetű, feudalizmuskori kölcsönszavainak vizsgálatát. E tervmunkálat irányítása rendjén e sorok írójának nem csekély gondot okoz a levéltári meg a nyomtatott forrásokból való anyaggyűjtés mellett azoknak a módszertani elveknek a kialakítása, amelyeket a rövidesen meginduló feldolgozás rendjén majd követni kell. Minthogy pedig általános tapasztalat az, hogy a legértékesebb módszertani tanulságok minden tudományos kérdés esetében a megelőző tudománytörténeti mozzanatok számbavételekor alakíthatók ki, a következőkben szemlét tartok a magyar szókincs feudalizmuskori román kölcsönszavaira vonatkozó irodalom felett. E szemle során igyekszem összefoglalni azokat az eredményeket, amelyeknek felhasználása számottevően elősegítheti a magunk feldolgozó munkáját, de ugyanakkor rámutatok azokra a hiányosságokra is, amelyeknek részben vagy egészben való kiküszöbölése szintén feladataink közé sorolandó.

Tartozom annak előrebocsátásával, hogy a tudománytörténeti számbavételt eredetileg a tanszéki tervmunka módszertani elveit összefoglaló előzetes észrevételek bevezető fejezete keretében szándékoztam elvégezni. A történeti mozzanatok számbavétele rendjén azonban olyan érdekes tanulságokra: eredményekre és hiányosságokra bukkantam, hogy most mindenképpen célszerűnek látszik még a módszertani elvek kialakítása előtt a tudománytörténeti előzményeket legalább a rendelkezésre álló keretek között előzetesen külön sorra venni.

2. A tudománytörténeti mozzanatok számbavétele rendjén már első pillantásra feltűnő, hogy a magyar szó-

kincs román eredetű elemeinek vizsgálatára vonatkozó irodalom szinte korunkig jó részében csak a magyar nyelvjárási szókészletben újabban, pontosabban egy század óta jelentkező román elemek kimutatásával foglalkozott. Csak egészen szórványos, a szakirodalomban máig is kellően számon nem tartott tudománytörténeti mozzanatok jelzik azt, hogy a kutatók figyelme elvétve ráterelődött a magyar nyelvjárási szóanyag gyűjtését megelőző időszakasz, a feudalizmus kora egyes román eredetű történeti elemeire is. Az ilyen mozzanatok figyelmen kívül maradása már magában is azért súlyos hiányosság, mert a nyelvi jelenségeknek mozgásukban való diakronikus szemlélete nélkül szókincstörténeti vizsgálódás nem lehetséges. Ezen túlmenően azonban sajnálatos ez amiatt is, mert — mint éppen a feudalizmuskori román kölcsönszó-kincs folyamatban levő vizsgálata már most mutatja — a jelzett korban jelentkező román eredetű szóanyag nemcsak egyes elemeiben, de nem ritkán egész fogalmi csoportjaiban is elüt a legutóbbi száz év tájszó-gyűjteményeiből kiválogatható román kölcsönszóanyagtól. Nagyon sok szó ugyanis már a feudalizmus kora végén, illetőleg az után elavult (pl. *dragán, kalák, kalarás,* csaknem az összes régi román tisztségnevek és a velük kapcsolatos összetételek, képzett származékok: *bojérség, kalarásság, kurtánság, szeménség* stb.), viszont különösen a mezőgazdaság, állattartás körében jelentős az újabb szókincsbeli gyarapodás. A nyelvek életében ez különben egészen természetes jelenség, hiszen eléggé ismeretes nyelvtudományi megállapítás az, hogy a nyelvi élet változásai között éppen a szókincsben megfigyelhetők azok, amelyek leginkább köthetők a gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési életben jelentkező fejlődéshez. Érthető tehát, hogy ilyenformán a feudalizmuskori román elemekre irányuló vizsgálódás bennünket is éppen ilyen vetületeiben, az élet és a nyelv összefüggéseinek vonatkozásaiban is figyelemre méltó, általános érvényű tanulságokhoz juttathat.

3. Azok a korai és egymással össze nem függő kezdeményezések, amelyek a román eredetű feudalizmuskori kölcsönelemek számbavételére vonatkozó első mozzanatokként tekinthetők, mindeddig jórészt a magyar jövevényszókutatás figyelme körén kívül maradtak. Éppen ezért nem

árt ezeket — sokszor csekély jelentőségük és elszigeteltségük ellenére is — egyenként számba venni.

A legrégibb olyan megjegyzés, amely román eredetű szónak a magyarban való meglétére utal, nem is nyelvésztől, hanem az erdélyi botanika egyik kiemelkedő XVIII. századi alakjától, Benkő Józseftől (1740—1814) származik. Ő ugyanis egyik növény-leírásában már 1796-ban a főként kordovánbőr készítésre használt, Rhus cotinus — szerinte — a „Közép-Ajtai *Szkumpia* vagy esmertebb Neven *Etzetfa*" nevű növény ismertetése rendjén nemcsak azt emeli ki határozottan, hogy ennek *szkumpia* ~ *szkompia* neve a románoktól „jött hozzánk", hanem utal arra is, hogy a „*Szkump* nállok Drágát vagy Árrost(!)" jelent. (Benkő leírását kéziratból közölte gr. Mikó Imre, *Benkő József élete és munkái*. Pest 1867, 320—9; az itt hivatkozott rész a 320. l.-on.) Amennyire nem lehet feltűnő e rejtett utalás figyelmen kívül maradása, éppen annyira érthetetlen, hogy a feudalizmuskori román eredetű szóanyaggal elsőként foglalkozók között mindeddig nem tartottak számon egy olyan kiemelkedő nevet, mint amilyen a Gyarmathi Sámuelé. Gyarmathi ugyanis már híres *Affinitas*-ába (1799), majd magyar szófejtő-nyelvhasonlító szótárába, a *Vocabularium*-ba (1816) a román kölcsönszók sorát foglalta bele. Mint ezt nemrégiben kimutattam (NyIrK. IV, 297—315), e szókat Gyarmathi csak úgy vehette fel munkájába, hogy ő ezeket legalábbis az erdélyi magyar köznyelv meghonosodott elemeinek tekintette, s így a magyar nyelvhasonlításban, illetőleg szófejtésben való számontartásukat még e korlátozott számú szóanyagot felölelő szótárban is szükségesnek tartotta. De noha e szótárt a magyar szófejtő- és jövevényszó-kutatás alapvető munkaként használta és használja, a feudalizmuskori román eredetű kölcsönszóanyag tekintetében kellően nem aknázta ki, illetőleg rá mint a kérdés korai tudománytörténeti mozzanatai közül a legjelentősebbre nem is utalt.

Csak újabban — Engel Károly kutatómunkája eredményeként — került elő Nagyenyedről Gáspár Jánosnak (1816—1892) egy 1838—1845 közti időszakaszban keletkezett gazdag tájszó-gyűjteménye (Kiadása: MNyTK. 107. sz.). Ebbe Gáspár erdélyi tájszavai közé mintegy

negyven román eredetű tájszót is beiktatott, köztük több olyant is, amelyeket az addigi szótárak (pl. a PP. öt kiadása, Gyarmathi *Vocabularium*-a, az első, 1838-i *Magyar Tájszótár*) nem vettek fel.

4. A múlt század közepe óta ugyan mindinkább ráterelődött a román kölcsönelemekre a figyelem, a kutatók azonban főként az egyre gazdagabban gyűlő korabeli, azaz feudalizmus kora után lejegyzett magyar nyelvjárási anyagból mutattak ki román eredetű elemeket. E kérdésnek a múlt század második felében dolgozó első kutatója, Vass József csak a kapnikbányai nyelv szókincséből gyűjtött román eredetű tájszók szójegyzékszerű egybeállításában (NyK. II, 373—80) a történeti adatok teljes mellőzésével, sőt nyelvhelyességi szempontok figyelembevételével foglalkozott a kérdéssel. A másik két kortárs kutató, Hunfalvy Pál és Edelspacher Antal már rámutat a történeti adalékoknak a feudalizmuskori román kölcsönszókkal kapcsolatos felhasználási lehetőségeire (l. Edelspachertől a *bojár* és az *orbonás*: Nyr. VII, 241—2, 493—4, Hunfalvytól pedig a *cimbora* és a *kaláka* szóra vonatkozó közleményeket: NyK. XIV, 306—8). Érdekes, hogy ennek ellenére Edelspacher a román kölcsönszavakról közzétett tanulmányában, e kérdés első összefoglalásában (NyK. XII, 87—116) alig-alig érvényesíti a történeti szempontot. A nyomában jóval gazdagabb anyagot feldolgozó Szinnyei József ugyan a MTsz. anyagának, tehát jobbára csak a múlt század második feléből származó tájszóanyagnak a feldolgozását végezte el (Nyr. XXII—XXIII. köt.), mégis legalább egyes szók esetében a szócikk szótörténeti fejtegetéssé kerekedik ki. (Gyakran használt történeti forrásai a PP. kiadásai meg más XVIII—XIX. századi források. L. erre nézve még a MTsz. előszavát és irodalmi utalásait.) Az ilyen szócikkek már a feudalizmuskori román kölcsönelemekkel foglalkozó első módszeres feldolgozások közé tartoznak. — A történeti szempontoknak a Szinnyeinél jóval kisebb mérvű alkalmazása jellemzi Moldován Gergelynek — egyébként korabeli anyagban gazdag — szójegyzékszerű egybeállítását (l. tőle: Alsófehér megye román népe: AFMon. I/2. 798—808. és kny.). Ő mindössze a feudalizmuskori *Lexicon Budense*-t (1825) használja néhány szó adatolásához.

5. Kitűzött célom szigorúbb szem előtt tartásával a továbbiakban e századból csak olyan tudománytörténeti mozzanatokra vetek ügyet, amelyek a magyar szókincs feudalizmuskori román eredetű kölcsönelemeinek vizsgálatával szorosabb értelemben kapcsolatosak. Noha az eddigi kutatók figyelmét szinte teljesen elkerülte, mindenekelőtt a század elején a román és a magyar nyelv kölcsönhatásával foglalkozó Alexics György szerepét kell a feudalizmuskori román elemek vizsgálata vonatkozásában kiemelnem. Alexicsnek inkább a román nyelv magyar elemeit feldolgozó munkáját (1888) szokták emlegetni, s szinte teljesen figyelmen kívül maradnak azok az — igaz — terjedelemben jóval kisebb, de a mi kérdésünk szempontjából jelentős cikkei, szófejtő magyarázatai, amelyek közül csaknem mindenik történeti vonatkozásban mélyen a feudalizmus korába visszanyúlva tárgyalja a magyar szókincs román elemeit. Ezek közül mindenekelőtt a feudalizmuskori román és magyar katonai nyelvben jelentkező kölcsönszókat tárgyaló, kis terjedelme ellenére is iránymutató cikkecskéjére hivatkozhatom (MNy. VII, 211—4). Alexics fejtegetéseiben Iorga egy akkor közelebbről megjelent munkájának (*Istoria armatei românești,* Vălenii de Munte 1910) eredményeit használja fel. Bevezetésként Alexics a Moldva és Havaselve hadi szervezetében érvényesülő bizánci és lengyel hatás megemlítése mellett felsorolásszerűen a román régiségnek e körbe vonható magyar kölcsönszavaival is foglalkozik, a cikk nagyobbik felét azonban a viszonthatás megvilágítása foglalja el. A román eredetű elemek kutatásában addig figyelmen kívül maradt források (pl. Heltai Gáspár művei, Kemény János *Önéletírása,* Hurmuzaki *Documente*-je, az *Approbatae et Compilatae Constitutiones Regni Transsylvaniae,* Săineanu: *Influența orientală asupra limbei române,* Cantemir: *Moldova leírása,* Miron Costin meg mások) felhasználásával a kölcsönszavak jó néhányára vonatkozó észrevételekkel találkozunk. Így ő mutatja ki az *armás* 1. 'rabló', 2. 'községi szolga', a *kurtány* 'udvari zsoldos katona', és a *plájás* 1 'határőr'; 2. 'mezőpásztor'; 3. 'erdőpásztor' szó román eredetét. Ezeken a ma is kétségtelen helyes nyomon induló származtatásokon kívül Alexics veti fel a magyar *fustély* és a *pajtás* szó román eredetének lehetőségét is [i.h.; e két

utóbbi szó román eredetével később kételyek merültek fel (EtSz., SzófSz.), de a fustélyra nézve l. újabban Bakos Józsefnek a román eredetet valló állásfoglalását: MNy. XLVII, 250—5]. Alexics is alkalmazza azt az újabban a magyar jövevényszó-kutatásban általánosan elfogadott és termékenyítő kutatás-módszertani elvet, hogy ti. a nyelvről nyelvre vándorló jövevényszók esetében a közvetlenül közvetítő nyelvet kell átadó nyelvnek tekintenünk. Így Alexics román közvetítéssel átkerült, lényegében tehát románból kölcsönzött szónak tartja az eredetét tekintve oszmán-török *szemény* '(román) gyalogos katona' szót is (MNy. VII, 212). E kis terjedelme ellenére is jelentős közlemény mellett Alexicsnek még több román kölcsönszóval külön-külön foglalkozó kisebb szófejtése van (l. tőle: *alacs*: MNy. VI, 79; *baraboly*: Nyr. XVI, 348; *borbát*: Nyr. XVI, 322—3; *cáp, cápunkurt*: Nyr. XXVI, 502—3; *kópé, góbé*: Nyr. XVI, 29—31; l. még ehhez Putnoky Miklós: Nyr. XVI, 182—3 és Szarvas Gábor: i.h. 226—7; *poronty*: Nyr. XV, 555—8; *pulya*: Nyr. XVI, 69—72; *tretina*: Nyr. XXXVIII, 135—6; *vakisa*: Nyr. XL, 132—4). Ezeknek mindannyia a történeti szempont alkalmazásával emelkedik ki a román kölcsönszókra vonatkozó újabb és nem túlon-túl gazdag irodalomból. A korabeli román szófejtő-eredmények széles körű ismeretében Alexics olyan történeti forrásokat is használ, amelyekre az előtte járó Edelspachernek és Szinnyeinek a figyelme nem terelődött rá, illetőleg, amelyek számukra akkor még nem voltak hozzáférhetők. A fennebb idézett szófejtéseken kívül az *akcsa* pénznem, a *fattyú* és a *rüh* szóval kapcsolatban közölt fejtegetéseit (l. Nyr. XVI, 128—9, XXXIV, 198—200, XXXVI, 257—9) ma is számon tartja, illetőleg mint — más híján — számon tartandó lehetőséget figyelemben részesíti a magyar szótörténeti kutatás (l. EtSz., SzófSz.); például az *akcsa* esetében úgy, hogy a végeredményben török eredetű szóval kapcsolatban felveti a román közvetítés lehetőségét (l. EtSz.). Csak a *fattyú* román eredetében lehet méltán kételkedni (l. az EtSz., TESz.). Mindezek egészen indokolttá teszik azt, hogy az ezutániakban Alexicset a feudalizmuskori román eredetű kölcsönszóanyag első vizsgálójának tekintsük, hiszen a jelzett korbeli román eredetű kölcsönelemekkel már mint történeti

anyaggal, történeti szempontok következetes alkalmazásával elsőként ő foglalkozik. Alexiccsel egyidőben Edelspacher és Szinnyei román kölcsönszó-egybeállítását kiegészítve, de jobbára időbeli utalások nélkül Damián István is foglalkozik néhány feudalizmuskori román kölcsönszóval; így például az *afurizál, armás, bojár ~ bojér, kurtány* és a *szpatár* szóra nézve fejtegetéseiben történeti adatokat is idéz, illetőleg használ fel (l. e szókra nézve tőle: Adatok a magyar—román kölcsönhatáshoz: NyF. 67: 6, 29, 37); egyébként azonban terjedelmes összefoglalása fogalomkörök szerint is csoportosított szóanyagában (i.m. 43—4), csak a koráig összegyűlt nyelvjárási anyagot veszi számba. Még három feudalizmuskori román kölcsönszóra *(fálcsa, furulya, gyilok)* nézve figyelemre méltó megjegyzéseket olvashatni Horger Antalnak két kisebb közleményében (Nyr. XXXI, 546—9; MNy. XV, 136).

6. Míg a nyelvész Alexics, Damian és Horger a magyar szókincs néhány feudalizmuskori román eredetű kölcsönelemének kimutatásában természetszerűleg nyelvészeti, s közelebbről szótörténeti módszert követ, vele csaknem egy időben a történetíró Takáts Sándor a magyarországi pásztorkodás történetének felvázolása rendjén a történész érdeklődésével dolgozza fel a kérdést, de — fejtegetéseiből — az egykorú forrásokból a pásztorkodás román eredetű feudalizmuskori kölcsönszavainak egész sora állítható egybe (l. tőle: Rajzok a török világból. Bp. 1915. II, 259—354). S noha ő a pásztorkodás fogalomköréből felsorolt szókat nem fogja szigorú értelemben vett nyelvészeti vizsgálat alá, részint abból, hogy a román pásztoréletnek a feudalizmuskori magyarországi pásztorkodásra való jelentős hatását mutatja ki, másrészt meg abból, hogy a kölcsönelemek egész sorát csak a román nyelvi hatásnak jelentős mértékben kitett keletibb magyar nyelvjárások területéről származó történeti forrásokból idézi, bátran állítható, hogy ezeknek jó részét hallgatólagosan, sőt itt-ott kifejezetten is Takáts román eredetűnek tekintette. A régi pásztorkodás életszerű rajzába beillesztett román kölcsönszóknak nemcsak egykori széles körű használatát igazolja Takáts, hanem szinte minden esetben rögzíti az egyes kölcsönszók időbeli jelentkezését is: nem

egy szó esetében a figyelmet rátereli a földrajzi elterjedés kérdésére is (ilyen vonatkozásban különösen érdekesek a *berbécs* szó pásztoréletbeli elterjedésére és jelentés-ingadozására vonatkozó fejtegetései: i.m. 334 kk., l. még külön is: MNy. III, 207—13). Egyébként Takáts sok szempontból érdekes műve hivatkozott fejezetéből a román kölcsönszók ilyen sora szedhető össze (csak azokat a lapszámokat jelzem ugyan, amelyeken az egyes szókat a szerző érdemlegesebben tárgyalja, e mellett azonban csaknem minden szóra még más lapokon is olvashatni észrevételeket): *berbécs* (334. kk.), *berbécs-bárány* (339), *brenze* ~ *brinze* ~ *brindza* ~ *bronza* ~ *baranza* ~ *boronza* (303, 340), *cáp* (298, 305), *cápocska* (298), *esztena* (298, 300), *esztrenga* ~ *isztronga* ~ *isztrunga* ~ *osztronga* ~ *sztronga* ~ *sztrunga* (307—8), *juhsztronga* (304—5), *kápra* (306), *kecskecáp* (307), *miliora* (339), *miliora-juh* (298, 339), *nótin* (338), *oszkotár* ~ *szkotár* ~ *szkutár* (313), *oszkotárság* ~ *szkutárság* (313, 337), *osztronga-bor* (309), *sztrenga-hajtó* (277—8), *sztronga-bor* (305), *sztrongál* (304), *sztrongálás* (295), *sztrongás* (300), *sztronga-juh* (307), *tretina* (296, 302, 311. kk.), *tretina-marha* (312—3), *tretina-pénz* (311—2), *tretina-váltság* (312), *tretinás* (312—3) és *vatra-pénz* (315). Külön kiemelendő, hogy Takátsnak jórészt XVI—XVII. századi levéltári anyagból kiszemelgetett román kölcsönszavai között már nemcsak tőszók (pl. *cáp, oszkotár* ~ *szkotár* ~ *szkutár, sztronga, tretina* stb.), hanem továbbképzett szók *(cápocska, oszkotárság* ~ *szkutárság, sztrongál, sztrongálás, sztrongás, tretinás)* meg egyik tagjukban román eredetű összetett szók *(juh-sztrunga, osztronga-bor, vatra-pénz)* is vannak. Jóllehet ezek közül egyesekre (pl. *sztrongás, tretinás, sztrenga-hajtó, tretina-váltság)* nézve Takátsnál nem találok levéltári adatot, és így lehetséges, hogy ezek Takáts alkotta képzett, illetőleg összetett szók, — a magam gyakorlatából is tudom, hogy a felsorolt pásztorszók legtöbbjével valóban unos-untalan találkozunk a fejedelemkori, sőt még a XVIII. századi erdélyi gazdaságtörténeti forrásokban is. Éppen ezért az előbbi felsorolásban egybeállított szóanyag a XVI—XVII. századi magyar pásztorkodás román eredetű elemeinek ismerete tekintetében rendkívüli értékes adaléknak számít. Takáts nemcsak e szók összegyűjtésével,

hanem a tőle felhasznált forrásanyagra való utalással is segíti az ezutáni kutatást. A tőle tanulmányozott források között nem egy viszonylagos koraisága miatt számunkra különlegesen érdekes. Méltán sajnálhatjuk ezért, hogy egy-egy forrását — céljainak megfelelően — csak jelentéktelen részleteiben idézi szó szerinti közlésben. Milyen értékes volna például több szempontból is Daczó Máténak az az 1549. június 29-én kelt jelentése, amely a Fogaras vidéki juhászok járandóságáról szól, hiszen annak szövegében bizonnyal nemcsak az az egy román eredetű kölcsönszó *(brenza)* lehet, amelyet a forrás egykori forgatója kiemelt (i.m. 278—9), hanem kétségtelenül ennél jóval több. Egyébként megemlítendő, hogy habár Takáts összefoglalásában a történetíró érdeklődésével nézi a pásztorkodás kérdését, mégsem lehet a nyelvészeti hozzáértést fel nem tételezni nála, aki a Nyr.-ben és MNy.-ben nemcsak hogy nagyon értékes szótörténeti adalékok egész sorát tette közzé (l. a MNy. és Nyr. mutatóit), hanem különlegesen értékes fejtegetéseiben foglalkozott a román pásztorkodásból magyarba bekerült kölcsönelemek kérdésével is (l. tőle: *Sztronga*: MNy. II, 22—9; *Boér*: i.h. 131; *A berbécs és a birka*: MNy. III, 207—13; *Tretina*: MNy. III, 376). Az elmondottak alapján, gondolom, joggal sorolhatjuk Takátsot is a magyar szókincs feudalizmuskori román kölcsönelemei vizsgálatának előfutárai közé.

7. Noha Alexics, Damian, Horger, Szinnyei, sőt nem kis mértékben Takáts vizsgálódásai is előkészítették az utat, illetőleg irányt mutattak a román történeti kölcsönelemek teljes anyagának feldolgozásához, sem e kutatók, sem a század első felétől módszerekben és eredményekben egyre gazdagodó magyar jövevényszó-kutatás munkásai közül több mint negyed századig e kérdéssel sem részleteiben, sem összefoglalóan senki nem foglalkozott.

Ennek az ilyen vonatkozásban érdektelen, közömbös korszaknak lezáródását és az új irányú kutatás kezdetét jelzi Blédy Géza összefoglaló munkájának megjelenése (l. tőle: *Influenţa limbii române asupra limbii maghiare*. Studiu lexicologic. Sibiu 1942. 162+2 l.). Nem tartozik feladataim közé e munka részletekbe menő értékelése, illetőleg bírálata (erre nézve l. röviden: Bárczi, Szók. 119), mégis Blédy szójegyzékszerű egybeállításával kapcsolat-

ban tartozom megállapítani azt a haladást jelentő mozzanatot, hogy az egyes szócikkekben a szerző — sajnálatosan mellőzve ugyan az időbeli jelentkezés évszámos jelzésének önként kínálkozó lehetőségét — igyekszik legalább századmegjelöléssel rögzíteni a tárgyalt román kölcsönszó első jelentkezését. Célkitűzéseinek megvalósítása rendjén Blédy a feudalizmus korának szótárai közül — forrásjegyzékéből megállapíthatóan — első kézből, sajnos, csak a *Lexicon Marsilianum*-ot használta fel, igyekezett azonban kiaknázni a feudalizmus korának magyar szókincsét javarészében felölelő magyar történeti jellegű szótárak (EtSz., NyÚSz., OklSz.) anyagát. A román eredetű történeti kölcsönszó-anyag vonatkozásában máig egyetlen egybeállítás szerzőjét nyilván a kedvezőtlen vidéki könyvtárviszonyok akadályozhatták meg a legjelentősebb feudalizmuskori szótári források, például a PP. öt kiadása (1708, 1762, 1768, 1782, 1801), Gyarmathi Sámuel *Vocabularium*-a (1816), *Lexicon Budense* (1825), Kassai József, *Magyar-diák szókönyv* (1832—1836), az első *Magyar Tájszótár* (1838) és több más, a maga korában már megközelíthető szótári forrás felhasználásában, viszont jó érzékkel bevont a vizsgálódás körébe néhány, addig figyelemre nem méltatott történeti forráskiadványt: Halmágyi István naplóit, iratait (1752—3, 1762—3, 1769—85), Kazinczy Ferenc *Erdélyi leveleit*, Czegi Vass György és Vass László naplóját (1659—1739) is, noha emellett figyelme körén kívül maradt nem egy, az ő korában is már elérhető más forráskiadvány. A forráshasználat korlátozott volta mellett az összefoglalás hiányosságaként kell megemlítenünk azt, hogy a szerző összefoglaló fejtegetéseiben teljesen figyelmen kívül hagyja a történeti szempontot, illetőleg a történeti jelentkezés közelebbi rögzítése mellett a kölcsönzés társadalmi körülményeinek tisztázását is (így Bárczi, i.h.). E hiányosságok ellenére Blédy munkájának kétségtelen érdeme, hogy forrásutalásaival az elkövetkező, történeti szempontú vizsgálódás számára a forráshasználat széles körű kiterjesztésének szükségessége vonatkozásában eljárása gondolatébresztő.

8. A feudalizmus kora kölcsönelemek kutatásában eddig elért eredményekre és az e vonatkozásban jelentkező hiányosságokra rávillantó észrevételekből érthető, miért

látszott és látszik szükségesnek a román szókincsbeli kölcsönhatás kérdésének éppen a mindmáig legkevésbé tisztázott szakaszát a kutatás érdekkörébe vonni. A kérdés történeti vonatkozásban való vizsgálatának szükségességét — legalább egy futó megjegyzésben — nemcsak Bárczi sürgeti (i.h.), hanem az újabb jövevényszó-kutatás gyakorlata is azt mutatja: nem kis jelentőségű kérdés a magyar jövevényszó-kutatás számára a román eredetű kölcsönelemek legrégebbi, feudalizmuskori rétegére vonatkozó időrendi és történeti-szóföldrajzi kérdések tisztázása. A kérdés eldöntésének önmagában való jelentőségén túl az ilyen értelmű tisztázás nélkül ugyanis sok esetben nem tudunk világosan látni — egyebek mellett — a magyar szókészletnek a szláv és török eredet gyanújába fogható elemei kérdésében sem (l. erre vonatkozólag még alább és a 11g. pontot).

Éppen ebben a vonatkozásban kell kiemelnünk Kniezsa Istvánnak a szláv jövevényszavakról írott hatalmas munkája eddig megjelent két adattári kötetét. (A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp., 1955. 1044 l.) Kniezsa e munkájában nemcsak a kétségtelenül szláv eredetű szókat tárgyalja (1. fejezet), hanem a kétesen szláv eredetű (2. fejezet), sőt az addig szláv eredetűnek tartott, de — szerinte — biztosan nem szláv eredetű szavakat (3. fejezet) is (l. i.m. I/1.6). Különösen az utóbbi két csoportban a szerző nagyon sok esetben eddig szlávnak vélt szóról több-kevesebb bizonyossággal kimutatja azt, hogy ezek sok esetben vagy román eredetű, vagy legalábbis román közvetítéssel magyarba került szavaknak minősíthetők, lényegében tehát az ilyennek minősülő szavakat a magyar szókincs román eredetű kölcsönelemei között kell nyilvántartanunk. Ezzel egyidejűleg Kniezsa kiemelte a román kölcsönelemek vonatkozásában is a történeti szempont alkalmazásának szükségességét. S minthogy továbbmenőleg e mellett még három fejezetbe sorolt szavak egymástól való elkülönítésében szóföldrajzi szempontot is érvényesít, ebből az ezutáni kutatásra nézve kikerülhetetlenül következik a magyar szókincs feudalizmuskori román eredetű kölcsönelemeinek vizsgálatában a történeti és a szóföldrajzi szempont együttes alkalmazásának kötelezettsége. Ha tehát a történeti adalékok száma és jellege ezt megengedi,

valósággal történeti-szóföldrajzi módszerrel kell majd minden egyes román kölcsönszó kérdését megvizsgálnunk. Hogy ezt a felhasználható forrásanyag milyen mértékig és milyen módszer követésével teszi lehetővé, arra nézve már tettem valamelyes eredményt mutató kísérletet [l. tőlem: Szótörténeti észrevételek a *kaláka* (< r. *clacă*) kölcsönszó életéhez: NyIrK. VI, 69—84].

Nemcsak a szlávista Kniezsának jutott és jut — hihetőleg — a továbbiakban kiadandó feldolgozó kötetben iránymutató szerep a feudalizmuskori román kölcsönszókutatás vonatkozásában. A romanista Bakos Ferenc is a történeti és szóföldrajzi szempont együttes alkalmazásával vizsgálja a román eredetű kölcsönszók kérdését. Ilyen irányú munkásságából magam ugyan csak két szótörténeti dolgozatot ismerek (*Fustély:* MNy. XLVII, 250—5. — *Pulya:* Pais-Eml. 259—63), ezek azonban az egykorú, kiadványokban megközelíthető forrásanyagban való széles körű tájékozottság, a történeti-szóföldrajzi szempont alkalmazása és a magyar meg a román nyelvtörténeti eredmények együttes felhasználása tekintetében valóban mintaszerűek. Jóllehet örvendetes, hogy — mint 1957 táján tett szóbeli közlésből tudom — Bakos a román kölcsönszók újszerű összefoglalásának tervén dolgozik, sajnálatos volna azonban, ha ilyen irányú munkáját azelőtt fejezné be, mielőtt egyetemünknek a magyar szókincs feudalizmuskori román eredetű elemeinek kérdésével foglalkozó munkája eredményeképpen a kérdés gazdag levéltári anyagra alapított feldolgozása vagy legalábbis az alapul szolgáló viszonylag gazdag adattár nyomtatásban hozzáférhetővé válik.

9. Jelentőségénél fogva külön kell foglalkoznom az újabb magyar szófejtő szótárak (EtSz., SzófSz.) a vizsgált kérdés szempontjából való szerepével. A magyar etimológiai vizsgálódásnak kimutathatóan egészen Gyarmathi Sámuelig visszanyúló hagyománya a magyar szókincs román eredetű elemeivel való foglalkozás (l. tőlem: Román kölcsönszavaink Gyarmathi Sámuel nyelvhasonlításában: NyIrK. IV, 296—315). Ha nem is kifejezetten szótári munkában, de a nagy nyelvhasonlítót követik a tudomány egyre tökéletesebb, korszerűbb eszközeivel az előbbi fejezetekben felsorolt kutatók is. Századunkban azonban van

két olyan etimológiai szótár, amelynek eredményei az itt vizsgált kérdés szempontjából különlegesen számottevőek: Gombocz Zoltánnak és Melich Jánosnak — sajnos — csonkán maradt Magyar Etymologiai Szótár-a (Bp. 1914—1944; a *geburnus* címszóig) és Bárczi Géza Szófejtő Szótár-a (Bp. 1942).

E két szótár közül az EtSz. két szerzője valamelyes mértékben a szótári szócikkeken kívül is foglalkozott szókincsünk román eredetű kölcsönelemeivel, sőt egyes szók vonatkozásában a feudalizmuskori román szókincsbeli hatás kérdéseivel is. Ilyen irányú fejtegetéseik részint egyes szók román eredetét bizonyítják, másrészt meg másoknak román származását teszik kétségessé (Gombocz itt megemlítésre kínálkozó fejtegetései ezek: *Haricska*: MNy. I, 258; *Alacs*: i.h. V, 421; *Csiribiri*: i.h. VI, 29—30; *Fustély*: i.h. 323—4). Külön viszonylag ugyancsak kevés román kölcsönelemmel foglalkozott az EtSz. másik szerkesztője, Melich is (tőle ezeket a szócikkeket lehet felsorolni: *Dajnál*: Nyr. XXX, 42; *Bráha*: i.h. 243—5; *Pópa*: MNy. XIII, 128, 216; *Lej*: i.h. XVIII, 143). — Érthető, hogy mivel a SzófSz. szerzője nem foglalkozott a szótár megjelenése előtt külön a román kölcsönelemek kérdésével, de meg a szótárnak az egész magyar szókincset átfogó jellege miatt is a román kölcsönelemek vizsgálata szempontjából az EtSz. jóval jelentősebb a SzófSz.-nál: amaz ugyanis a lehető teljesség igényével dolgozza fel mind a történeti, mind pedig a jelenkori magyar szóanyagot (beleértve a tájszókat is!), az utóbbi viszont a mai magyar nyelv alapszókincsének csak legfontosabb, mintegy 5000 szavával, lényegében tehát az irodalmi nyelv szókincsének is csak egy részével foglalkozik. Ennek megfelelőleg az EtSz.-ban felesszámú román eredetű szó mintaszerű tárgyalásával, a szó előfordulására vonatkozó időrendi-szóföldrajzi észrevételek kiemelésével, az eddigi szófejtések szigorú megrostálásával találkozunk, amellett, hogy természetszerűleg a szerzők a felvetődő hang-, alak- és jelentéstani kérdések tárgyalására is sort kerítenek. Az EtSz.-nak a román kölcsönelemek vonatkozásában is mintaszerűen elfogulatlan tárgyalásmódját egyébként a román nyelvészek közül már régebben Drăganu Nicolae kiemelte (l. tőle a Gomboczot

méltató megemlékezés ide vonatkozó részletét: Dacoromania VIII, 493).

Jóval kevesebb, az irodalmi nyelv szókincsébe is bekerült feudalizmuskori román kölcsönelemet foglal magába Bárczi SzófSz.-a. Minthogy ez a szótár célkitűzéseinél és terjedelménél fogva az egyes címszók alatt csak az első előfordulás és a számbajöhető legfontosabb szófejtések szükszavú megemlítésére szorítkozik, a tőlem tárgyalt kérdés szempontjából mindössze néhány szó esetében használható fel. A két szótár a mi kérdésünk szempontjából való felhasználhatóságának mértékére nézve némi fogalmat nyújthat az, ha egybevetjük például az EtSz. és a SzófSz. *a* és *b* kezdetű román kölcsönszavainak számát. Az EtSz. írói az *a* kezdetű szók között *17*, a *b*-vel kezdődők között pedig *63*, összesen tehát *80* román eredetű kölcsönszót tárgyalnak ugyanakkor, amikor a SzófSz. szerkesztője a szűkre szabott keret miatt mindössze három román eredetű szó *(áfonya, alakor, berbécs)* vizsgálatára keríthetett sort. S noha e három szó mindannyija egyben feudalizmuskori kölcsönelem is, az EtSz. két betűjéből összeszámolt *80* szó közül meg nem egy a lejegyzés késősége miatt nem tartozik a bennünket érdeklő időkörbe, a nagy számbeli különbség láttán mégiscsak nyilvánvaló, hogy a magyar szókincs feudalizmuskori román elemei kutatójának az ezutániakban jóval gyakrabban kell használnia az EtSz.-t, mint a Bárcziét. Itt kell azonban megemlítenem, hogy viszont a SzófSz. írójától származik a román kölcsönszavak kérdésének legújabb, legkorszerűbb és az elvégzendő feladatokra is legalább utalásszerűen rámutató összefoglalása (l. tőle: Szók. 119—22). Ilyenformán tehát munkánkban Gombocz és Melich az egyes címszók kérdéseinek vonatkozásában, Bárczi meg ezen túlmenően a feldolgozás elvi alapjai tekintetében ad számunkra útmutatást.

Természetesen a magyar szókincs szófejtő vizsgálatát összefoglaló, előbb tárgyalt szótárak adalékai mellett számbaveendők volnának az egy-egy szóval foglalkozó kutatók eredményei is. Mivel az elszórt szótári és folyóiratbeli adalékoknak e helyen való értékelő számbavétele túlfeszítené e más célkitűzésű és terjedelmében korlátozott szemle kereteit, csak megemlítem, hogy a feudalizmuskori

román kölcsönelemeket tárgyaló, fennebb szemügyre vett irodalomban mindegyre találkozunk a már név szerint említetteteken kívül Asbóth Oszkár, Budenz József, Hunfalvy Pál, Munkácsi Bernát, Szarvas Gábor és Tamás (Treml) Lajos nevével is. E felsorolás sem tart azonban igényt még a megközelítő teljességre sem.

10. Az előbbiekben ismertetett tudománytörténeti mozzanatok sorát nem zárhatom le Márton Gyulának az eddigi eredményeket és az elvégzendő feladatokat felvázoló egyik közleményére való hivatkozás nélkül (l. tőle: Eredményeink és feladataink a magyar nyelvet ért román nyelvi hatás tanulmányozása terén: StUBB. 1959/2. 29—41). Jóllehet ő e közleményében elsősorban a magyar jövevényszókutatásnak e kérdés körébe tartozó feudalizmus kora utáni mozzanataival foglalkozott, ugyanakkor azonban utalt azokra a feladatokra is, amelyek a román eredetű feudalizmuskori kölcsönszavak kutatása vonatkozásában az ezutáni vizsgálódók előtt állanak. Éppen a tőle megemlített, de azokon túl is kínálkozó feladatok megvalósítása érdekében iktatta az egyetemi magyar nyelvtudományi tanszék célkitűzései közé a román eredetű kölcsönszóanyag történeti szempontú vizsgálatát. A feudalizmus kora utáni népnyelvi gyűjtésekből, s főként éppen a Márton vezetésével folytatott tanszéki (l. tőle: MNy. LV, 500 kk.) meg az akadémiai Nyelvtudomány Intézet keretében folyó nyelvföldrajzi munkálatok (l. NyIrK. I, 13—26; MNy. LIV, 141—5) rendjén összegyűlt és -gyűlő anyagból a román eredetű szóadalékok olyan mennyisége áll máris a feldolgozás rendelkezésére, hogy ez lehetővé teszi majd a román eredetű magyar szóanyag összefoglaló, monografikus feldolgozását. Az összefoglalás történeti alapját viszont a feudalizmuskori román kölcsönszó-réteg most folyamatban lévő vizsgálatával munkaközösségünk rakja le.

11. A feudalizmuskori román kölcsönszókkal foglalkozó kutatás ilyen történeti szemléje után nem árt egybefoglalóan is rámutatnunk az eddigi vizsgálatok kiemelendő eredményeire és legszembetűnőbb hiányosságaira. Minthogy az eredményekkel együtt, összefonódva jelentkeznek a hiányosságok is, az egybefoglalásban nincs miért különválasztanom őket. Az együttes tárgyalás rendjén a következő összefoglaló észrevételeket tehetem:

a) Annak ellenére, hogy a fentiekben elég sok és jelentős olyan mozzanatra mutathattam rá, amely a magyar jövevényszó-kutatásnak a feudalizmus korában magyarba került román kölcsönszók kérdése iránt való érdeklődésre mutat, az előbb megállapítottak alapján nyilvánvaló, hogy az eddigi kutatás egy század folyamán sohasem vetette fel külön és összefoglalóan a feudalizmuskori román eredetű kölcsönszó-anyag problémáját. Ez mindenesetre az eddigi kutatás olyan hiányossága, amely már magában is indokolttá teszi az 1958-ban kitűzött tanszéki tervfeladat mielőbbi elvégzését.

b) Az eddigi vizsgálódások kétségtelen eredménye főként részletkérdésekben mutatkozik meg. Részint az EtSz. szerkesztői az egyes szócikkekben és külön fejtegetésekben, részint meg Alexics, Takáts, újabban Bakos egy-egy fogalomkör szóanyagának egybegyűjtésével, illetőleg egy-egy szó élettörténetének megvilágításával mutatják, hogy az ezutáni kutatásnak milyen irányban kell haladnia. Alexics és Takáts eredményeiből világosan látszik az is, hogy az egyes fogalomkörök vizsgálatából jóval több gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti tanulság vonható le, a szóanyagnak az azt teremtő élettel való kapcsolata sokkal valószerűbben mutatkozik meg, mint az egyes szavak külön-külön való, elszigetelt szemléletéből. Így természetszerűleg az eddig felismertek mellett még távolabbi gazdaság-, társadalom-, művelődés- és politikai történeti összefüggésekre mutathat majd rá a feudalizmuskori román eredetű kölcsönelemek vizsgálata.

c) Az eddigi kutatók közül a forrás-felhasználás tekintetében különösen Alexics és Takáts vizsgálódásai emelendők ki, Alexics forráshasználata viszont a román történeti forráskiadványoknak e kérdés szempontjából való jelentőségére mutat rá. Sajnos, a későbbi kutatók ez útmutatásból nem sokat tanultak, és továbbra is figyelmen kívül hagyták még az olyan nagyarányú forráskiadványokat is, mint amilyen a Hurmuzaki-féle hatalmas sorozat (Documente privitoare la istoria Românilor, Bucureşti, 1887—), és Veress Endrének ilyen szempontból is gazdag forráskiadványa (Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti, I—IX. Bucureşti,

1929—1939) vagy más forráskiadványok (pl. az EOE., ErdTörtAd., SzékOkl.) történeti kölcsönszó-anyagát.

d) A forrás-felhasználásban az egyes kutatók esetében más-más erények és ugyanakkor hiányosságok mutatkoznak meg. Alexics például csak forráskiadványokból dolgozik, de sajnos, csak egyes forráskiadványokra s nem a korában hozzáférhető összes történeti kiadványokra épülnek — egyébként időtállóan újszerű és tárgyilagos — fejtegetései. A kortárs-történetíró Takáts forráshasználatával kapcsolatban már rámutattam azokra a széles körű lehetőségekre, amelyeket az eddig figyelmen kívül hagyott levéltári forrásanyag felhasználása kínál. Fejtegetései nyomán kiviláglik, hogy a szóanyag idő- és térbeli jelentkezését és vele együtt a kölcsönszókészlet történetének sok-sok kérdését csak ezután elvégzendő, nagyarányú levéltári kutatómunkával lehet tisztázni. De ő mutat rá arra is, hogy az addigi kutatás, éppen elsősorban a levéltári anyag figyelmen kívül maradása miatt, hogyan hanyagolta el a jelentéstani kérdéseket, illetőleg nem vette tekintetbe a feudalizmus korában közkeletű szavakat és jelentéseket (l. tőle a *boér* szó kettős jelentéséről írt néhány soros voltában is figyelemre méltó cikkecskét: MNy. II, 131). Megjegyzendő, hogy bár e szónak ő már kimutatja és az EtSz. is rá hivatkozva felsorolja a valóban történeti adatok alapján is igazolható (Fogaras vidéki) szabadrendű kiváltságos személy' jelentését, Blédy szójegyzéke ezt a jelentést nem ismeri.

e) Az eddigi kutatók nem ismerték fel a román eredetű kölcsönszó-anyag időbeli rétegződése vizsgálatának szükségességét. Minthogy ugyanis a történész Takátsot kivéve a régebbi nyelvészkutatók mindenike a román eredetű kölcsönszó-anyaggal kapcsolatban csak hang- és alaktani, legfeljebb még — csekélyebb mértékben — jelentéstani kérdések megoldását tekintette feladatának, mindenik kutató szinte teljesen figyelmen kívül hagyta a szó élettörténetének vizsgálatát. Márpedig szókincsünk román eredetű kölcsönrétegének történetében időbelileg legalábbis két nagy korszakot különböztethetünk meg: a feudalizmus időszakának és az utána következő egy századnyi időszakasznak a korát. A feudalizmus korának múlt század közepi lezáródásával, a feudális viszonyok jogi megszűné-

sével az élet minden területén olyan nagyarányú változások következtek be, amelyek éreztették hatásukat a magyar szókincs vonatkozásában is. Ennek eredményeképpen a feudalizmus korabeli és az utána következő kor román eredetű kölcsönszó-anyagában részint egyes szavak kihullásával, mások jelentésváltozásával, részint meg új kölcsönszók bekerülésével figyelemre méltó változás, módosulás történt. E szókincsbeli változás okaira azonban csak akkor mutathatunk bizonyossággal reá, ha felhasználjuk a feudalizmus korának levéltári forrásaiból eddig gyűjtött és még ezután gyűjtendő anyagot, de ugyanakkor figyelmünket kiterjesztjük az egykor nyomtatásban megjelent irodalmi termékek román eredetű kölcsönszóanyagára is. Már a NySz. és az OklSz. hiányos adatgyűjtése alapján is tudjuk, hogy egyes szók elsőként s utána is túlnyomó részben erdélyi íróknál jelentkeznek (l. például Bakostól a *fustély* szóról írtakat: MNy. XLVII, 250—5), de ha majd minden irányú gondos adatgyűjtés eredményeképpen együtt lesz a levéltári forrásokból meg az egykorú irodalmi művekből összeszemelgetett gazdag adaléktömeg, előreláthatólag valamelyes biztonsággal el lehet majd különíteni az egyes foglalkozási körökben, sőt talán a különböző stílusszinteken jelentkező szóanyagot, s hozzávetőleges pontossággal meg lehet majd határozni azt, hogy a feudalizmus korában a magyar szókincs milyen részében milyen mértékű szerephez jutottak az eddigi kutatások során mindmáig számon nem tartott román eredetű kölcsönszavak.

f) Ezzel kapcsolatban és éppen itt szóvá kell tennem szókincsünk feudalizmuskori román eredetű kölcsönszóanyaga eddigi hiányos számontartásának kérdését is. Ha számba vesszük például a legutolsó és legteljesebb szójegyzékszerű egybeállítás: a Blédy-féle szójegyzék szóanyagát, és egybevetjük csak a Hurmuzaki és a Veress-féle forráskiadványokból eddig kiszemelgetett szótörténeti adalékokkal, némi meglepődéssel láthatjuk, hogy az eddigi kutatás nem tartott számon egy egész sereg olyan román kölcsönszót, amely például a fejedelemség korában a fejedelmi udvar, a diplomáciai érintkezés, a közügyi és magánlevelezés közhasználatú eleme volt. Egyetlen román kölcsönszavakat tartalmazó szójegyzékben nincsenek meg

fejedelemségkori adatolással például a következő szók: *beszerika, kalák ~ kolák, kaláka, kalarás, kaluger ~ kalugyer, kulcsér, logofet, monasztéria, pahárnik ~ pohárnik, posztelnik ~ posztelnyik, rezes, szemény, szerdár, szpatár ~ szpotár ~ oszpotár, sztolnik, vatáf, visztier, visztiernik, vladika* és *vornik*. Emellett azonban nem találkozunk a román eredetű kölcsönszavak egyetlen nyilvántartásában sem az olyan, román eredetű alapszók egyikével-másikával alakult összetételekkel, illetőleg képzett szókkal, mint amilyen a *boérfi, főarmás, főboér, főkulcser, főlogofet, főpohárnik, főposztelnik, főszpatár, fővornik* összetétel, vagy a *bojérség, kalarásság, kurtánság, szeménység* és a *boérné* meg a *pohárnikné* képzett származék. Ezeknek a szavaknak a java része ugyan csak a fejedelemkor legfelsőbb köreiben, illetőleg a moldvai—erdélyi határvidék magyar köznyelvében lehetett használatos, de szinte mindenik a diplomáciai, hivatali és magán levelezés fejedelemségkori román rétegének nagyon sűrűn használt eleme volt. Éppen ezért ezeknek és az itt elé nem soroltaknak ezutáni mentől teljesebb összegyűjtését, számbavételét valóban halaszthatatlan feladatnak kell tartanunk. A továbbképzett, illetőleg összetételek tagjaként a magyarban keletkezett szóalakulatok mutatják ugyanis legjobban magának a román eredetű alapszónak a korabeli magyar köz- és irodalmi nyelvbeli elevenségét, sarjadzásra, bokrosodásra mutató képességét.

g) A feudalizmuskori román kölcsönszavak eddigi kutatói közül az EtSz. szerkesztőin kívül igazában csak Kniezsa vizsgálódásai terelték rá a figyelmet a közvetlen és a közvetett kölcsönzés kérdésére. A magyar jövevényszó-kutatásban ma már tételesen is megfogalmazott módszertani elv szerint minden jövevény- illetőleg kölcsönszót abból a nyelvből átvettnek kell minősítenünk, amely nyelv a közvetlen átadó volt (l. Bárczi, Szók. 48). Ez elvnek a feudalizmuskori román kölcsönelemek kutatásában való tudatos érvényesítésére a századvégen-századfordulón még nem került sor; teljes tudatossággal csak az EtSz. írói és még náluk is fokozottabb mértékben Kniezsa volt tekintettel erre az elvre. Az ilyen szempontú vizsgálat az esetek többségében különösebb nehézséget nem okoz ugyan, vannak azonban olyan bonyolult esetek, amelyek csak nagy

körültekintéssel oldhatók meg. A magyarban ugyanis nagyon sok olyan jövevényelem van, amely végső elemzésben török vagy szláv eredetűnek minősül, nem egy esetben azonban a hang-, alak- és jelentéstani tények figyelembevételével ajánlatos a román közvetítés lehetőségével számolnunk. Könnyebb az olyan eset, ha mindjárt a hangalak is erre utal. Például Erdélyben szinte a köznyelv szintjéig eljutott *fuszulyka* szó, bár európai vándorszó, már hangtani okokból is olyan hódoltságkori átvételnek minősül, amelynek esetében a közvetlen átadó nyelv a román lehetett (így az EtSz.). Ha azonban lényegében ugyanolyan hangalakkal, ugyanaz a szó két vagy több irányból is bekerült, meglehetősen nehéz dolog a közvetlen átadó nyelv kérdésében döntenünk, hiszen — a hangalaki egybeesés miatt — legtöbb esetben még szóföldrajzi ismérvek sem nyújtanak segítséget a döntésben. Néha meg éppen csak jelentéstani meggondolások segíthetnek hozzá az átadó nyelv meghatározásához. A feudalizmus korában a közmagyarba bekerült török *para,* pénzegység-név például a művelődés- és politikai történeti tények figyelembevételével — valamelyes fenntartással (erre nézve l. MNy. XLIX, 479—80, LV, 126—8, LVI, 374) — török eredetűnek minősíthető, ellenben a moldvai csángóból ugyanilyen és *parácska* ~ *parëcska* továbbképzett származékos alakban ismert szó — jelentéstani ismérvek alapján — román kölcsönszónak minősül: a csángó szónak ti. már nemcsak 'török pénzegység' a jelentése, hanem 1. (feudalizmuskori) román pénzegység; 2. 'pénz'; 3. 'érme'; a *parácska* ~ *parëcska* származékszónak meg 1. 'pénzecske'; 2. 'apró, rendesen ezüst pénzecskékből készült nyaklánc' jelentésén kívül 3. 'Mária-érmecske' jelentése is van (CsángóBn. 464. l. és MNy. LV, 126—8). Amennyire kevéssé vetettek eddig ügyet a kutatók az ilyenféle tényekre, az ezutániakban a feudalizmuskori kölcsönelemek kutatása rendjén annál körültekintőbben ügyelni kell a közvetlen és a közvetett kölcsönzés megállapításának szükségességére.

12. Noha távolról sem hiszem, hogy az itt tárgyalt kérdés tudománytörténeti szemléje rendjén, illetőleg az eredmények és hiányosságok összefoglaló számbavétele során minden ide tartozó észrevételt elmondottam, mégis úgy gondolom, hogy legalább a legfontosabbak megemlítésére

sort kerítettem. A feudalizmuskori román kölcsönszavakra vonatkozó tanszéki tervmunka jelenlegi anyaggyűjtő-anyagrendező szakaszában nem is látszott tanácsosnak az eddig megismert anyagból levonható tanulságokon túlmenő, elméleti jellegű megállapításokat előlegezni akkor, amikor a kérdést nagyon sok vonatkozásban új oldalról megvilágító — teljes egészében még áttekinthetetlen — levéltári anyag feldolgozása után majd — várhatólag — sokkal biztosabb és időtállóbb megállapításokat tehetünk.

Az itt elmondottak — megítélésem szerint — így is világosan mutatják, hogy a tudománytörténeti szemlélődés egyrészt a számon nem tartott vagy legalábbis kellő figyelemben nem részesített eddigi eredmények, másrészt meg a hiányosságok tudatosításával milyen jelentős mértékben segítheti elő a további kutatást. Az ilyen tudománytörténeti szemlélődés rendjén ugyan kötelező korunk természetszerűen fejlettebb álláspontját érvényesíteni, de csak úgy, hogy tekintetbe vegyük azokat a korlátokat, amelyek az előttünk járó kutatókat munkájukban annak idején akadályozták. A történeti szemle, azaz az eddigi eredmények és hiányosságok számbavételének rendjén az előttünk járó kutatóktól módszert, szempontokat, sőt időtálló eredményeket vehetünk át, de egyben a hiányosságok tudatosításával a továbbiakban őrizkedhetünk olyan botlásoktól, amelyeket az előzetes tudománytörténeti mozzanatok ismerete híján egyáltalában nem vagy csak nehezen kerülhetnénk el. Ilyen értelemben munkaközösségünk a feudalizmuskori román kölcsönszavak kutatásában jelentkező eddigi eredmények és hiányosságok számbavétele révén az ezutániakban még az itt kifejtetteken túlmenően is sokat tanulhat.

1962

ELŐZETES JEGYZETEK ROMÁN EREDETŰ KÖLCSÖNSZAVAINK KÖZÉPMAGYARKORI RÉTEGÉHEZ

Bárczi Gézának

1. Jóllehet már a XVIII. század végén felvetődött az a gondolat, hogy a magyar szókincsben vannak román eredetű kölcsönszavak, e kérdés történeti vonatkozásait a magyar jövevényszó-kutatás mindmáig teljességében nem tisztázta, illetőleg csak részleteiben, érintőlegesen vizsgálta. A román eredetű kölcsönszavakkal összefoglalólag elsőként foglalkozó Edelspacher Antal, majd alig két évtizeddel később Szinnyei József is, ha egyes kölcsönszók vonatkozásában értékes szótörténeti megjegyzéseket tett is, az egész román kölcsönszó-anyag átkerülésének időrendi vonatkozásaira nem terelődött rá egyikük figyelme sem. Blédy Géza azonban a román kölcsönszavaknak tőle — két évtizeddel ezelőtt — összeállított, mindmáig legteljesebb betűrendes jegyzékében a számba vett kölcsönszóknak körülbelül egy tizedével kapcsolatban legalább század-megjelöléssel tájékoztat az első, feudalizmuskori jelentkezés idejére és az egyes szóknak régiségbeli gyakoribb vagy ritkább előfordulására nézve is. (Az itt mondottakra részletekbe menően l. Gr. Mikó Imre, Benkő József élete és munkái, Pest, 1867. 300 kk. — Edelspacher: NyK. XII, 87—116. — Szinnyei: Nyr. XXII—XXIII. — Blédy, Infl. — Márton Gyula: StUBB. 1959. Fasc. 2. 29—41. — Tőlem: NyIrK. IV, 297—315. V, 170—3; StUBB. 1960. Fasc. 2, 15—28, 1962. 19—34.)

2. Külön kiemelendő, hogy — még a magyar kutatók előtt — Drăganu Nicolae nemcsakhogy elsőként állította egybe a magyar nyelvbe bekerült régi román tulajdonnévi és közszói elemeket, de igyekezett rögzíteni velük összefüggő történeti-szóföldrajzi kapcsolatokat is (l. tőle: Rom.; a közszói elemekre nézve l. főként az 582—6. l.-on). Ha

a tőle román eredetűeknek tekintett kölcsönszók sorából némelyiket a szófejtő kutatások előrehaladásával ma már kétesen ide tartozónak vagy éppen biztosan kirekesztendőnek kell is tekintenünk, az ő egybeállításából az *alakor, berbécs, bronza ~ brenza ~ brinza, cimbora ~ szimbora, domika, esztrenga ~ esztronga < sztronga ~ sztrunga, fálcsa, ficsor ~ ficsur, fustély, mióra ~ millóra, nótin, orda, pakulár, szkotár* köznevet, tehát összesen tizenkét szót kétségtelenül a bennünket most közelebbről érdeklő időszakaszban, a középmagyar korban bekerült román kölcsönszó-elemnek kell tekintenünk.

3. Míg Drăganu a hely- és személynévkutatás keretében csak mellékesen és nem a román kölcsönelemek időrendi kérdéseinek teljes tisztázása célzatával vizsgálta meg régi román kölcsönszavaink kérdését, legújabban Bárczi Géza a magyar szókincs eredetéről írt és a további magyar jövevényszó-kutatásoknak irányt szabó kézikönyvében a román jövevényszavakat tárgyaló részben már külön fejezetet szentel a korszakolás kérdésének is (l. tőle: Szók.[2] 120—1). Nyilvánvalóan a teljességre törekvés igénye nélkül Bárczi a középmagyar kor kezdetétől e korszak végéig századonként szókincsünknek következő román eredetű szavait sorolja fel:

ficsor. Legrégebbi kölcsönszónak a *ficsor ~ ficsur* köznevet tartja. E szó személynevekben ugyan már 1376-tól kimutatható, közszóként azonban először, nyilván másodlagos 'das Mautmass in der Mühle, kleines hölzernes Gefäss' jelentéssel 1638-ban a Zemplén megyei Borsiban, elsődleges 'puer valachicus: walachischer Bursche' értelmezéssel pedig 1647-ben a Borsod megyei Gelejből Erdélybe beszármazott Geleji Katona Istvánnál bukkan fel (NySz., OklSsz., EtSz., SzófSz.); szótörténeti gyűjtésemben azonban van a köznévi előfordulásra is 1597-ből, tehát a középmagyar korból udvarhelyszéki adat.

katrinca. A jelentésbeli nehézségek megemlítésével, tehát bizonyos fenntartással sorolja Bárczi a román kölcsönelemek közé a *katrinca ~ katronca* 1. régi magyar jel. 'verítéktörlő kendő, keszkenő', 2. újabb jel. 'román női köténykszoknya-féleség' nevet. Bárczi a XV. század első évtizedéből való Schlägli szójegyzékből idézi rá az első adatot (l. Szamota István, A Schlägli magyar szójegyzék.

Bp. 1894. 1875. sz.). Ez tehát az első román kölcsönszó, amely már feltűnően korán — a lexikológiai nyilvántartás szintjéig is eljutott.

alakor. E román eredetű kölcsönszóra, az *alakor*-ra már két XV. századi adatot (1440, 1493) is ismerünk (OklSz., EtSz.). Jóllehet ez esetben a román *alac* 'spelta; Dinkel' szó kölcsönvételével számolhatunk, a román szó ismeretlen eredete miatt a kölcsönzésnek nem minden mozzanata tekinthető tisztázottnak.

E három kora-középmagyarkori kölcsönszó felsorolása után a XV. századtól kezdve egyre szaporodó román kölcsönelemeknek — ugyancsak a teljesség igénye nélkül való — számbavétele rendjén Bárczi utal arra, hogy közülük nagyon kevés vált közmagyarrá, legtöbb legfeljebb a tájnyelvi színezetű erdélyi köznyelv szintjéig emelkedhetett, sőt túlnyomó részük csak egészen szűk nyelvjárási használatban mutatható ki. A középmagyar kor utolsó századából, a XVI. évszázadból nyelvemlékes adatolással — Bárczi szerint — csak a következő szók bekerülése igazolható:

cimbora. Régi alakváltozata *szimbora* is. 1. régi jel. 'társaság, közösség'. 2. viszonylag újabb jel. 'társ, pajtás' < r. *sîmbră* 'társaság'. Ez a már XVI. század elejéről adatolható szó (EtSz.) elég korán bekerült a románból a közmagyarba is. Az EtSz. ugyan e szóval kapcsolatban még négy jelentést sorol fel, ezek azonban részint elavultak, részint csak nyelvjárásiak. Élő köznyelvi jelentésnek csak az előbbi 2. jelentés tekinthető. A *cimborálás* és az *összecimborál (valakivel)* származékban azonban tovább él az EtSz.-beli 5. jelentés.

poronty. Bár e román eredetű kölcsönelem (vö. r. *prunc*, tbsz.: *prunci*) a középmagyar kor végén, 1570-ben már jelentkezik, a szónak a közmagyarban való elterjedésével csak jóval későbbről, egyelőre azonban közelebbről mindeddig meg nem határozható időponttól kezdve lehet számolni. Bárczi a SzófSz.-ban még csak bizonytalanul ide vonható szónak tartja, itt azonban már a kétségtelenül román eredetű szók között sorolja fel.

pulya. E szónak a román *puiu* szóval való összefüggését Bárczi csak valószínűnek, de nem kétségtelennek tartja. A szó román származására először Alexics György,

majd Szarvas Gábor mutatott rá. A kutatók azóta kimutatták, hogy e szó először egy ismeretlen kéztől 1520—1530 tájáról származó glosszában fordul elő (MNy. XI, 82), de megőrizte még ugyane század közepéről a KolGl. és a GyöngySzt. is. Minthogy azonban e szót a Dunántúlról a Tiszántúlra származott Mélius Péter is ismeri, s tájszóként Zala megyében is előfordul, Kniezsa István ezért meg hangtani okokból is szláv közvetítéssel számol. (Ezekre nézve l. Kniezsa, SzlJ. 724—5; Bakos Ferenc: PaisEml. 259—63.)

cáp. Ez a 'kecskebak' jelentésű s a népi állattartás körében ma is Erdélyben nyelvjárási szinten elég széles körben használt tájszó a román *ţap* 'ua.' átvétele. Az idézett jelentés mellett 'vén korában kiherélt és járomba fogott bika', valamint 'olyan vén ember, aki ifjú korában kicsapongó volt' jelentéssel Kiskunhalasról, 'hibásan herélt félig kos-bárány, ürü, toklyó' jelentésben pedig Komáromból is van e szóra, illetőleg hangalakbeli változataira adatunk (MTsz.).

kozsók. E korai szótári előfordulásban már Calepinusból (1585) adatolható 'hosszú ködmön-féle' jelentésű kölcsönszó tájnyelvi szinten maradt. Ennek nem mond ellent a Calepinusban való előfordulás sem, hiszen e szótár magyar értelmezései az erdélyi magyar nyelv *a*-zó változatát beszélő, tehát közép-erdélyi szerkesztők kezétől származhatnak (így Melich, Cal. V+XI.; Szily Kálmán: MNy. IX, 50—7).

alacs. Erre a nyelvünkből már kihalt 'tarka' jelentésű román kölcsönszóra az eddigi irodalom egy XVI. század közepéről vagy végéről való glosszális és egy 1596-ból való levéltári adalékot ismert. (Idézi őket Récsey Viktor: MNy. III, 85. illetőleg Gombocz Zoltán: MNy. V, 421). A szót Gombocz más irányban keresett származtatásának figyelmen kívül hagyásával Alexics szófejtése (MNy. VI, 79—80) nyomán Bárczi is román eredetűnek tartja.

berbécs. A tulajdonnévben már 1423-ból, közszói előfordulásban azonban csak a középmagyar kor végéről kimutatható 'kos; vervex; Hammel' jelentésű címbeli szó az állattartás körében egyik legelterjedtebb román eredetű kölcsönszó. A tovább képzett származékaival és összetételeivel együtt az erdélyi magyar köznyelv szintjén is gyak-

ran használt szó alkalmasint a r. *berbec*, tbsz.-ú *berbeci* alakjának átvétele. — Az EtSz. és hihetőleg nyomában Blédy (jogosan?) egy román *berbece* alakból származtatja, a szóvégi *e* eltűnését azonban egyik sem magyarázza. Újabban a TESz. az ez utóbbi formából való származtatás megemlítésével a tévesen birtokos személyragnak tekintett szóvégi *-e* elhagyásával véli megmagyarázhatónak az *-e* eltűnését.

4. A fennebb mondottak alapján Bárczi összefoglalásában köznévi előfordulásban a középmagyar kor két utolsó százada közül a XV-ből adatolhatónak bizonyul az *alakor* és a *katrinca*, nyelvemlékesen a XVI-ból kimutathatónak az *alacs, berbécs, cáp, cimbora, ficsor, kozsok, poronty* és a *pulya* közszó. Ez mindössze *10* szó, azaz számszerűleg négygyel kevesebb, mint amennyit előbb Drăganu egybeállításából kétségtelenül román eredetű kölcsönszóként kiszemelgettem. Minthogy azonban a Drăganutól és a Bárczitól román kölcsönelemnek minősített szók sora nem teljesen azonos, további megállapításként megemlíthetem, hogy Drăganunak a régi román elemeket egybeállító felsorolásából hiányzik a Bárczitól legalábbis a középmagyar kor végén bekerültnek tartott hat szó *(alacs, cáp, katrinca, kozsók, poronty, pulya)*, viszont Bárczi figyelmét elkerülték Drăganunak kétségtelenül román eredetű kölcsönelemei közül olyan fontos, főként az állattartás körébe tartozó szavak, mint a *bronza* ~ *brenza* ~ *brinza, esztrenga* ~ *esztronga* < *sztronga* ~ *sztrunga, mióra* ~ *millóra* ~ *milióra* ~ *milvara, nótin, orda* és *szkotár*, holott ezek — a más körből való *fustély* szóval együtt — valóban már a középmagyar kor utolsó századából adatolhatók. A *fustély* román eredetét közelebbről Bakos eléggé valószínűvé tette (l. MNy. XLVII, 250—5).

5. A Drăganu és Bárczi felsorolásában szereplő szók egyesítésével az eddigi kutatás eredményei alapján román eredetűnek minősülő középmagyarkori kölcsönelemek sora tehát így alakul: *alacs, alakor, berbécs, bronza* ~ *brenza* ~ *brinza, cáp, cimbora* ~ *szimbora, domika, esztrenga* ~ *esztronga* < *sztronga* ~ *sztrunga, fálcsa, ficsor* ~ *ficsur, fustély, katrinca, kozsók, mióra* ~ *milióra* ~ *millóra* ~ *milvara, nótin, orda, poronty, pulya, szkotár*. — Ilyenformán tehát az eddigi kutatók megállapítása szerint a kö-

zépmagyar szókincsből cáfolhatatlanul vagy legnagyobb valószínűséggel románból kölcsönzöttnek minősül összesen *19* szó.

6. A Babeş—Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvtudományi tanszékének keretében a magyar nyelv román eredetű feudalizmuskori kölcsönszavaira vonatkozó kutatás előrehaladásával azonban ez a kölcsönszó-sorozat részint számszerűségében, részint meg az adatok koraibb volta, az előfordulás gyakorisága és a szó széles körű földrajzi tünetkezése tekintetében jelentős mértékben bővíthető, illetőleg kiegészíthető. Mikor erre vonatkozólag véleményem megfogalmazására az alábbiakban sort kerítek, eleve is hangsúlyoznom kell azt, hogy a továbbiakban is szakadatlanul folytatandó levéltári kutatás rendjén még bizonnyal felbukkanó újabb adalékok miatt a tervmunka anyaggyűjtésének végleges lezárása után az összes adatok száma tekintetében jelentős gyarapodással, és így itt kifejtendő előzetes észrevételeim némi módosulásával számolni a magától értetődő várakozások közé tartozik.

A már rendelkezésre álló újabb szókincsadalékok ismeretében azonban néhány észrevételt az előbb egybeállított középmagyarkori román kölcsönszó-anyag vonatkozásában már most is tehetni. Ilyenféle észrevételeim itt következnek:

A) Az előbbiekben felsorolt állatgazdálkodási szók sorát a levéltári gyűjtésemben rendelkezésre álló céduláinkról a következő öt, már a XVI. századból adatolható szóval bővíthetjük: *zsentice* (1549), *bács,* 'számadójuhász' (1569), *csobán* 'juhpásztor' (1579), *esztena* ~ *isztina* 'juhakol' (1583) és *kápra* 'kecske' (1587). Az első négy az erdélyi régiségben az újmagyar korban is nagyon gyakori, az utolsó valamivel ritkábban előforduló tájszó. A *bács* és az *esztena* székely tájszóként a CzF.-ban, az *esztena* tájnyelvi jelzéssel, de hármas jelentéssel még az ÉrtSz. anyagában is helyet kapott.

B) Megérdemli a középmagyar korból való nyilvántartást, illetőleg külön való megvizsgálást a régi magyar állatgazdálkodásnak egy mindeddig meglehetősen figyelmen kívül maradt román kölcsönszava, a *tretyina* is. Ez a szó először 1578-ban Szatmár megyében, utána 1594-ben a szilágysomlyói uradalom román falvaiban, sőt az új-

magyar korban Kalotaszegen is jelentkezik *tretyina* (1578), illetőleg összetételben *tretyina-tehén* (1594) formában. E szolgáltatásnem eredetileg a román jobbágyfaluktól a földesúrnak dézsma-, illetőleg marhaváltság fejében adott harmadfű tinó beszolgáltatását jelentette. A szó középmagyar kor végi — újmagyar kor eleji elterjedtségét egyrészt az egybegyűjtött felesszámú levéltári adalék, másrészt meg az is mutatja, hogy már a XVI. század végén e szolgáltatás váltságaként adott *tretyina-pénz*ről (1581) is történik említés. (Erre nézve l. Takáts Sándor, Tretina: MNy. III, 376; uő. Rajzok a török világból. Bp. 1915. 311—2. — Petri, SzMon. II, 195 kk. — David Prodan, Ce era „tretina" în Transilvania?: Omagiu lui Ioan Lupaş, Bucureşti, 1943. 728—42.; és tőlem: Tretina, tretyina: MNy. XXXIX, 145—8.; EM. XLIV, 11 és ETF. 114.sz. 13. — L. még egyik következő kötetemben külön is). E szolgáltatásnemre vonatkozó utolsó okleveles adatunk a Bánffyhunyad környéki Hodosról 1804-ből való (l. MNy. XXXIX, 148). Maga a *tretyina* szó azonban — Gunda Béla szerint — az első világháború előtt a Lápos menti magyar lakosságú Domokoson a román vándorpásztorkodás maradványaként 'Thorgeld' jelentésben még élt (l. tőle: ViehzHl. 274).

C) Bárczi a középmagyarkori román eredetű kölcsönszók között nem említ meg legalább fenntartással néhány olyan szót, amelynek a románból való eredeztetése is lehetséges, habár más irányból való bekerülésükkel is lehet számolni. Ilyen például a *cigány*, valamint a *berbence*, *bordó* ~ *burdó*, *cserge* és a *szokmány* köznév. Ezekkel kapcsolatban a következőkben néhány észrevételt kell tennem.

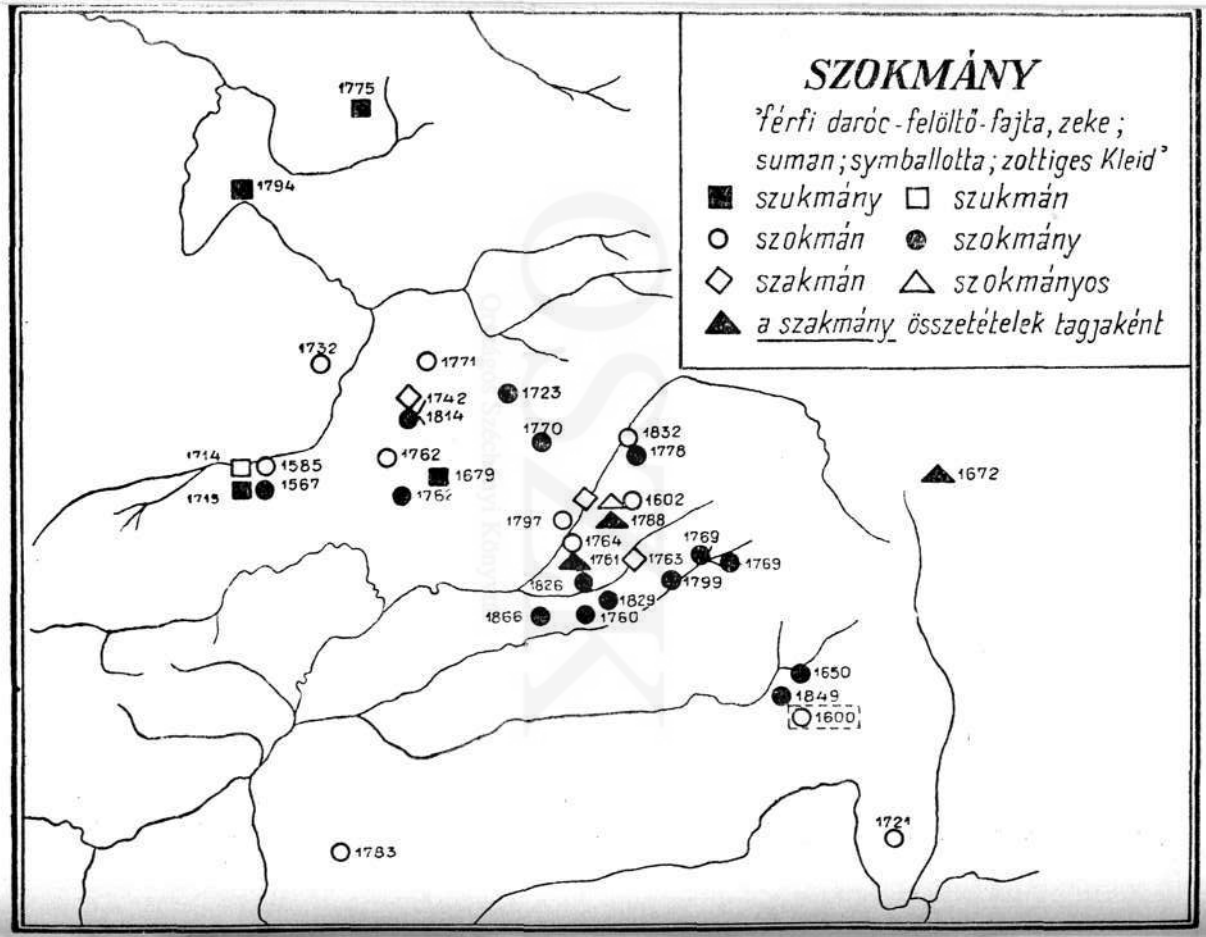
cigány. E népnévről másutt Bárczi is megállapítja, hogy valamely balkáni nyelvből, a románból, a bolgárból vagy a szerb-horvátból származhatik (SzófSz.), az összefoglaló számbavétel alkalmával azonban mégis kimarad a tőle felsorolt román elemek sorozatából. Minthogy azonban az EtSz. szerint is a közvetlen átadó nyelvet megjelölni ugyan nagyon nehéz, de talán a románból került hozzánk a szó, éppen ezért a *cigány* népnév az ilyen esetben szokásos fenntartással mégiscsak szerepeltethető a magyar szókincs román eredetű kölcsönelemei között.

Számomra az látszik valószínűnek, hogy e népnév ugyan több irányból is bekerülhetett szókincsünkbe, a kelet-délkeletről való bekerülés lehetőségét említetlenül hagyni azonban nem nagyon lehet.

berbence. Noha e szónak van ukrán származtatása, bizonyos szóföldrajzi nehézségek ellenére is — Kniezsával szólva — minden bizonnyal a románból és nem az ukránból való (így SzlJ. 797). Erre mutat az is, hogy az erdélyi írásbeliségben rendkívül gyakran találkozni vele, és tájszóként is főleg innen ismeretes (vö. MTsz.). Nem lehetetlen azonban a két irányból, a románból és az ukránból való bekerülés sem.

bordó ~ burdó. Nincs meg Bárczi kölcsönszó-sorozatában ez a szó sem, holott ez már Melius Péternél (1565) előfordul a *bordósíp,* Calepinusnál (1585) a *bordósípos,* és a következő század elején Szenczi Molnár Albertnél a *sípbordó* összetételben. (NySz., EtSz., OklSz.) Comenius *Janua-jában* (1643, 1673) meg önállóan *bordó* alakban is. A régiségben 1. 'gyalogok háti turbája; ascopera, sacculus coriaceus culcus, sarcinarius; ein lederner Sack, Satteltasche'. 2. 'lyripipi fistula; der Brummer des Dudelsackes' jelentésű, szótárilag még CzF.-től is *bordó ~ burdó* alakban és 'bugyor, motyó, melyben holmi útravaló ruhaneműeket burogatni, takargatni szoktak' értelmezéssel nyilvántartott szó legtöbb XVI—XIX. századi szótárunk anyagában fellelhető. Noha a román *burduf* 'sac făcut din pielea netăbăcită ... (a) unui animal ... în care se păstrează sau se transportă brînză, făină, apă etc.' szó eredete ismeretlen (így EtSZ. és hallgatólagosan a DLRM is), a XVI. század közepétől jelentkező magyar szó csak a románból eredeztethető. Tájnyelvi szinten 'tömlő-féle' jelentéssel a Székelyföldön, a hétfalusi és a moldvai csángóknál ma is él (MTsz., CsángóSz.).

cserge. Az itt kiemelt szó ugyancsak szókincsünk vitatott elemei közé tartozik. Végső forrása ugyan a török *čärga* 'sátor' szó, de a török szó bekerülhetett szláv vagy román közvetítéssel is. Valószínű itt is a több irányból való behatolás (így EtSz.). Kniezsa állásfoglalása (SzlJ. 612) ismeretében teljesen indokolt, hogy az itt vizsgált szót 'gyapjúpokróc' jelentésben román kölcsönelemnek tekintsük.

SZOKMÁNY
'férfi daróc-felöltő-fajta, zeke;
suman; symballotta; zottiges Kleid'
szukmány
szukmán
szokmán
szokmány
szakmán
szokmányos
a szakmány összetételek tagjaként
1775
1794
1732
1771
1742
1814
1723
1770
1832
1778
1762
1679
1714
1585
1567
1715
1602
1672
1797
1788
1764
1761
1763
1769
1769
1799
1826
1829
1866
1760
1650
1849
1600
1721
1783